

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАРАЛАШ АННА-ЮЛІЯ ІГОРІВНА

УДК141.7:316.422

ДИСЕРТАЦІЯ
**СОЦІАЛЬНА САМООРГАНІЗАЦІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

033 Філософія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А.-Ю. І. Каралаш

Науковий керівник: **Козловець Микола Адамович**, доктор філософських наук, професор

Житомир – 2023

АНОТАЦІЯ

Каралаш А.-Ю. І. Соціальна самоорганізація в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2023.

У дисертаційній роботі обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження феномена самоорганізації соціальних систем, здійснено соціально-філософський аналіз соціальної самоорганізації в умовах глобалізації, розкрито сутність соціальної самоорганізації як фактора глобального регулювання світосистемних відносин та запропоновано альтернативну форму самоорганізації українського соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації для забезпечення сталого розвитку.

Проаналізовано стан досліджень соціальної самоорганізації як феномена; розглянуто та проінтерпретовано низку найпоширеніших визначень самоорганізації; з'ясовано труднощі, пов'язані з проблемою точної дефініції цього поняття; окреслено коло застосування поняття самоорганізації до соціальних систем; визначено методологію дослідження процесів самоорганізації суспільства. Уточнено визначення соціальної самоорганізації, що постає водночас у декількох вимірах: по-перше, як мікро- та макросоціальний рівень руху, саморозгортання історичного поступу та механізм суспільних змін; по-друге, як специфічна форма організації, що здійснюється завдяки власному ресурсу системи, що і розкриває зміст префіксу «само-» як нелінійності, циклічної причинності (взаємозалежності), емергентності; по-третє, як соціальна дія, елементарна складова якої – громадянська ініціатива, завдяки кооперації індивідів у межах спільних світоглядних уявлень, ціннісно-цільового комплексу та ментальності, здатна об'єднати їх у солідарну спільноту. Констатовано, що спільним для усіх

дефініції є поняття порядку (впорядкування), котре у соціальному вимірі набуває ознак невизначеності та породжує різночитання.

Визначено універсальну природу самоорганізації, яка для повноти розгляду потребує такого ж всебічного, комплексного методу дослідження. Для усунення невідповідності при вивченні самоорганізації в усій повноті, а тим більше такого складного феномена як соціальна самоорганізація, доведена необхідність подолання механістичності структурно-функціоналістського підходу і лінійного мислення в соціально-філософському аналізі соціальної самоорганізації як основи розв'язання проблеми адаптації природничого сенсу концепту самоорганізації до особливостей соціального пізнання.

Запропоновано доповнити математичну основу синергетики як теорії самоорганізації тим загальнонауковим методологічним підходом, який забезпечить опис нелінійності, непропорційності (емергентності) і якісної, тобто ціннісно-світоглядної специфіки людської діяльності на соціальному макрорівні. Таким загальнонауковим методом обрано системний підхід, що пройшов у розвитку від класичного кібернетичного суб'єкт–об'єктного розуміння, через теорію живих систем, розвинену завдяки ідеям радикального суб'єктивного конструктивізму кібернетики другого порядку, побудованої на принципі циклічної причинності, до системного підходу третього покоління, що поєднує в собі усі ці ідеї й надбання попередниць та забезпечує подолання дисциплінарних меж комплексним універсалістським рівнем теоретизування.

Завдяки цьому методу досліджено складні процеси соціальної самоорганізації – нову парадигму, спираючись на принципи самої нової парадигми, зокрема емергентності (цілісності), взаємозалежності, доповнюваності, людиномірності тощо.

Здійснено порівняльний аналіз соціальної самоорганізації, зокрема, її інтерпретацій як спонтанного та цілеспрямованого порядку на предмет їх відповідності глобальним умовам. Проаналізовано глобальні умови та встановлено, що некомпетентне втручання людини у спонтанний хід еволюційних процесів, її діяльність призвели до втрати балансу між природою

та людиною, що стало однією із причин низки глобальних екологічних, економічних, соціальних і політичних проблем, кризи уявлень та відсутності теоретичного випередження практики, необхідної для об'єднання зусиль світової спільноти з метою узгодженої відповіді на загрози та виклики сучасності.

Констатовано відмову від подальшого активного втручання людини в соціально-економічні процеси. Обґрунтовано, що оскільки конструктивний вихід з кризової ситуації, яка склалася, найбільш імовірний саме завдяки усвідомленим скоординованим діям, виваженому втручанню людини в стихійні процеси природи та суспільства та спробам їх спрямування у потрібному напрямку, то таке рішення (виходити з кризи за допомогою діяльності, в результаті якої й потрапили в це становище) набуває ірраціонального, парадоксального характеру. Доведено, що самоорганізація як нова парадигма якраз і роз'яснює, впорядковує цей парадокс за допомогою низки понять, зокрема емергентності, та дозволяє виробити ефективні сценарії колективних дій для забезпечення сталого розвитку.

Аргументовано, що ідея соціального порядку, що встановлюється спонтанно, простежується вже у давньокитайській та античній філософії, а також у творах мислителів Просвітництва. Дисертантом за основу аналізу самоорганізаційних процесів соціальних систем взято праці відомого й впливового розробника та популяризатора концепції спонтанного порядку Фрідріха-Августа фон Гаєка. Зазначено, що його ідея полягає в тому, що дії окремих частин, елементів можуть призводити до складної організації цілого без попереднього задуму і без розуміння елементами кінцевої мети, тобто спонтанно викликати непропорційні позитивні ефекти, ідея, яку він використав для формулювання теорії ринку.

Обґрунтовано, що ідея ринку, здатного до саморегуляції, заснована на припущенні, що основним ціннісним мотивом поведінки людини є грошова вигода, а стосунки між людьми відбуваються за принципами конкуренції. Встановлено редукаціоністський характер цих ідей, наслідком чого на практиці

виникає закономірне зведення людини розумної до людини економічної, закріплюється імператив суперництва як соціально-економічної боротьби людини за виживання. Це репрезентує елементи соціал-дарвінізму та свідчить про відсутність людиномірності у тлумаченні соціальної самоорганізації як спонтанного порядку, що виявляється недостатнім для подолання глобальних викликів сучасності.

Запропоновано вихід з цієї ситуації, що полягає в доповненні концепту самоорганізації як спонтанного порядку специфічно людським – людиномірністю – здатністю людини бути причиною змін у бутті, тобто бути суб'єктом, що спроможний до усвідомлених, цілеспрямованих та керованих дій, як індивідуальних, так і колективних, як локально, так і глобально. Через повернення суб'єкта діяльності в процес діяльності вдалося залучити людські цілі, цінності, ментальність тощо в дослідження соціальної самоорганізації. Доповнивши природничо-наукове розуміння самоорганізації людиномірністю, виникла можливість трактувати її водночас і як спонтанний соціальний порядок, який формується без усвідомлення людиною макросоціальних процесів, некеровано, і як керовані цілеспрямовані дії. На цій основі уперше обґрунтовано диференціацію на громадські (стихійні, афективні, об'єктні) та громадянські (цілеспрямовані, інтенціональні, суб'єктні) ініціативи як елементарні соціальні дії.

Зазначено, що таке розуміння самоорганізації дозволить сформулювати ті гуманні загальнолюдські цінності та цілі, які можуть стати універсальними солідаризуючими принципами для конструктивних відповідей людства на глобальні виклики сучасності, що створить нові можливості для теоретичного випередження практики.

Визначено особливості процесів самоорганізації українського суспільства у контексті глобальних системних трансформацій. Зокрема, показано, що самоорганізація українського суспільства, попри поступове піднесення впродовж років незалежності, виявляється недостатньо продуктивною для сталого розвитку, її сильні, проте раптові позитивні ефекти швидко

вичерпуються, а досягнутий рівень залучення громадян не закріплюється надовго. Зазначено, що при надто низькій громадянській участі та недостатній громадянській компетентності, за якої громадянин виступає як об'єкт, а не суб'єкт місцевого самоврядування, виникає загроза делегітимізації демократичного устрою.

Встановлено, що ініційоване адміністративним шляхом реформування місцевого самоврядування як процес зміни юридичних правил і процедур функціонування не забезпечує достатньої фундаментальності змін соціальної системи, необхідних як для розв'язання локальних проблем, так і для відповіді на глобальні виклики сьогодення.

Констатовано необхідність глибинних структурних трансформацій різноманітних інституцій українського суспільства, зміни самої логіки й принципів здійснення місцевого самоврядування, зокрема необхідність розгляду місцевого самоврядування на базі нової світоглядної парадигми – соціальної самоорганізації.

Доведено, що завдяки об'єднанню громадян у солідарну локальну спільноту, що здатна бути суб'єктом соціальної дії, діяти узгоджено як єдине ціле, можливо досягнути автономності управління – самоуправління, або ж самоврядування на місцевому рівні, що постає як самоорганізований спосіб буття. Визначено, що спільнота, об'єднана спільною метою, досягнувши емергентного, організмичного рівня солідарності (впорядкування) постає колективним суб'єктом діяльності, у якого виникає здатність до цілераціональних дій, відтак, можливості осмисленої активно-перетворюючої діяльності якого на макрорівні суспільних змін непропорційно більші, ніж дії невпорядкованої сукупності індивідів.

Обґрунтовано необхідність суттєвого підвищення громадянських компетенцій шляхом переоцінки наявних цінностей громадян самими громадянами, усунення негативних ментальних установок, що перешкоджають самоорганізації, та формулювання солідаризуючої національної мети. На основі цього уможлиблюється зміна концептуальних акцентів з адаптивних та

відтворюючих стереотипів поведінки на перетворюючі та інноваційні способи мислення й діяльності. Соціальна самоорганізація як нова наукова парадигма та спосіб суспільного буття постає теоретичним підґрунтям цього процесу. Відтак рекомендована деполітизація управління суспільними процесами, розвиток ініціативності за допомогою освіти та фокусування на вдосконаленні теорії.

Ключові слова: соціальна самоорганізація, синергетика, системний підхід, соціально-філософський аналіз, глобалізація, суспільно-історичний розвиток, спонтанний порядок, світовий порядок, соціальна невизначеність, транзитивне суспільство, ініціативи, місцеве самоврядування, децентралізація, модернізація, громадянське суспільство.

SUMMARY

Karalash A.-Yu. I. The Social Self-Organization in Global Conditions: Socio-Philosophical Analysis. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a PhD degree in specialty 033 Philosophy. Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2023.

The thesis includes a comprehensive socio-philosophical analysis of social self-organization in the context of globalization. In particular, the theoretical and methodological bases for studying social self-organization were studied, the essence of social self-organization as a factor of global regulation of world system relations was revealed and an alternative form of self-organization of Ukrainian society in the context of modern realities of globalization for ensuring sustainable development was proposed.

The state of research of social self-organization as an object of socio-philosophical analysis was analysed, a number of the most common definitions of self-organization were considered and analysed, the main difficulties related to the problem of exact definition of this concept were clarified, and the scope of the application of self-organization to social systems was outlined, a methodology of research of social self-organization was determined. In particular, the definition of social self-organization, which emerges simultaneously in several dimensions was refined: firstly, as a micro- and macro-social level of movement, the self-development of historical development and the mechanism of social change; secondly, as a specific form of the organization, which is realized due to the system's own resource, which, in fact, discloses the content of the prefix "self-" as nonlinearity, circular causality (interdependence), emergence; and thirdly, as a social action, the basic component of which is civil initiative, due to the cooperation of individuals within the framework of a shared vision of the world, a value-oriented complex and a mentality is able to solidify them into a united community. It was noted that the common denominator for all definitions is the notion of order

(ordering), which in the social dimension acquires signs of uncertainty and generates misreading.

The universal nature of self-organization was determined and, in order to complete its consideration, requires an equally comprehensive, integrated method of research. In order to eliminate inconsistencies in the study of self-organization in its entirety, and even more in the complex phenomenon as social self-organization, was determined the need to overcome the mechanics of the structural and functional approach and linear thinking in the socio-philosophical analysis of social self-organization as a basis for solving the problem of adapting the natural meaning of the concept of self-organization to the peculiarities of social cognition.

It was proposed to supplement the mathematical basis of synergetics as a theory of self-organization with a general scientific methodological approach that will provide a description of non-linearity, disproportion (emergence) and qualitative, i.e. value-based specifics of human activity at the social macro level. This general scientific method adopts a system approach which has evolved from a classical cybernetic subject-object understanding, through the theory of living systems, developed by the ideas of radical subjective constructivism of second-order cybernetics, to a third-generation system approach, based on the principle of circular causality, that combines all these ideas and achievements of predecessors and transcends disciplinary boundaries with an integrated universalist level of theorizing. Due to this method the complex processes of social self-organization – a new paradigm was studied, based on the principles of the new paradigm itself, in particular emergence (integrity), interdependence, complementarity, human-dimensionality, etc.

A comparative analysis of social self-organization, in particular its interpretations as a spontaneous and purposeful order were carried out in order to determine whether it corresponds to global conditions.

Global conditions were been analysed and it was established that incompetent human intervention in the spontaneous course of evolutionary processes, their activities, has led to a loss of balance between nature and man, which has contributed

to a number of global ecological phenomena, economic, social and political problems, the crisis of perceptions and the lack of theoretical advance in the practice which is necessary to unite the efforts of the international community with a view to a coordinated response to the threats and challenges of our time.

The refusal of further active human interference in socio-economic processes was noted. It was well established that, since a constructive way out of a crisis situation is most likely to be achieved precisely by conscious coordinated action, measured human intervention in the spontaneous processes of nature and society and attempts to use them in the right direction. It was stated that such a decision (to emerge from the crisis through activities that put us in this position) acquires an irrational, paradoxical nature. It is argued, however, that self-organization as a new paradigm explains precisely, regulates this paradox through a number of concepts, in particular emergence, and allows effective scenarios for collective action to be developed to ensure sustainable development.

It was proved that the idea of a social order, which is established spontaneously, traced already in ancient Chinese and ancient philosophy, as well as in thinkers of the Enlightenment. However, the analysis of self-organizing processes in social systems was based on the works of the most famous and influential developer and populariser of the concept of spontaneous order – Friedrich August von Hayek. It was determined that his idea is that the actions of individual parts and elements can lead to a complex organization of the whole without prior design and without understanding the elements of the ultimate goal, that is, spontaneously cause disproportionate positive effects, the idea he used to formulate market theory.

It was established that the idea of a market capable of self-regulation is based on the assumption that the main value motive of human behaviour is monetary gain and human relations are based on the principle of competition. The reductionist nature of these ideas was established, as a result of which in practice there is a natural reduction of a reasonable person to an economic person, and the imperative of competition as a socio-economic struggle for survival was established. This represents elements of Social Darwinism and demonstrates the lack of human-

dimensionality in interpreting social self-organization as a spontaneous order, which is insufficient to overcome current global challenges.

A solution was proposed for this situation, which consists in supplementing the concept of self-organization as a spontaneous order with the specific human – human-dimensionality – ability to be the cause of changes in being, that is, a subject capable of conscious, committed and managed actions, both individual and collective, both locally and globally. Through the return of the subject of activity, human goals, values, mentality, etc. have been brought into the process of activity in the research of social self-organization. In addition to the scientific understanding of self-organization with human dimensionality, it became possible to treat it both as a spontaneous social order, which is formed without human awareness of macro-social processes, uncontrollable, and as managed purposeful actions.

For the first time, on this basis, a differentiation between public (spontaneous, affective, objective) and civil (instrumentally rational, intentional, subjective) initiatives as elementary social actions was explained and substantiated. It was noted that such a fuller understanding of social self-organization will make it possible to formulate humane universal values and goals that can become universal principles of solidarity for constructive responses by mankind to the global challenges of our time, that will create new possibilities for theoretical advance of practice.

The peculiarities of the processes of self-organization of Ukrainian society in the context of global systemic transformations are determined. In particular, it was shown that the self-organization of Ukrainian society, despite its gradual rise during the years of independence, is not sufficiently productive for sustainable development. It's strong, but sudden positive effects are quickly exhausted, and the achieved level of citizen involvement is not fixed for a long time. It was noted that with too low civic participation and insufficient civic competence, for which the citizen acts as an object and not a subject of local self-government, there is a threat of delegitimation of the democratic system.

It has been established that administrative reform of local self-government, as a process of changing legal rules and operating procedures, does not provide sufficient

fundamentals for changes in the social system, needed to address both local problems and global challenges. The need for a profound structural transformation of the various institutions of Ukrainian society and changes in the logic and principles of local self-government was noted; in particular, the need to consider local self-government on the basis of a new mind-set – social self-organization.

It was established that only by uniting citizens in a solidarity local community, which is capable of being a subject of social action, i.e. acting in concert as a whole, the autonomy of government – self-government at the local level can be achieved. It was established that a community united by a common goal, having achieved an emergent, organic level of solidarity (ordering), appears as a collective subject of activity, which has the ability to instrumentally rational actions. Therefore, the solidarity local community's possibilities of meaningful active-transforming activity at the macro level of social change are disproportionately greater than the actions of a disordered group of individuals.

The need for a significant increase in civic competences by re-evaluating the existing values by the citizens themselves, eliminating negative mental attitudes that prevent self-organization and formulating a solidarizing national goal was substantiated. Based on this, it is possible to change the conceptual emphasis from adaptive and reproducing stereotypes of behaviour to transforming and innovative ways of thinking and activity. Social self-organization as a new scientific paradigm and way of social existence appears as the theoretical basis of this process. Therefore, it was recommended to depoliticize the management of social processes, develop initiative through education and focus on improving the theory.

Keywords: social self-organization, synergetics, systemic approach, socio-philosophical analysis, globalization, socio-historical development, spontaneous order, world order, social uncertainty, transitive society, initiatives, local self-government, decentralization, modernization, civil society.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Каралаш А.-Ю. І. (2017). Синергетика як метод соціально-філософського пізнання. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. Випуск № 1 (83). С. 48–54.
2. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Місцеве самоврядування як форма локальної самоорганізації. *Практична філософія*. № 3 (73). С. 25–32.
3. Каралаш А.-Ю. І. (2023). Самоорганізація соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації. *Humanities Studies*. Випуск 16 (93). С. 25–31.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Каралаш А.-Ю. І. (2015). Самоорганізація суспільства як перспектива виходу з кризи. *Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі*. Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. П. Ю. Саух та ін. Житомир: Вид-во Євенок О.О. С. 273–274.
5. Каралаш А.-Ю. І. (2016). Особливості української культури в контексті сучасних цивілізаційних процесів. *Людина – соціум – історія: складності сучасних взаємин*. Тези Міжнародної наукової конференції «XXVIII-мі Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського», 11–12 лютого 2016 року. Відп. ред. В. Л. Петрушенко. Львів: Видавництво «Ліга-Прес». С. 178–181.
6. Каралаш А.-Ю. І. (2016). Релігія і політика: до питання сакралізації влади. *Релігія в глобальному світі*. Міжнародний форум, 29–30 вересня 2016 року. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. П. Ю. Саух та ін. Житомир: Видавець О. О. Євенок. С. 45–49.
7. Каралаш А.-Ю. І. (2017). Поняття самоорганізації в соціальних та гуманітарних дослідженнях. *Дні науки філософського факультету – 2017*.

Міжнародна наукова конференція, 25–26 квітня 2017. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. А. Є. Конверський та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». Ч.3. С. 29–31.

8. Каралаш А.-Ю. І. (2017). До визначення поняття «соціальна діяльність»: системний підхід. *Глобалізований світ: випробування людського буття*. Міжнародна науково-теоретична конференція, 6-7 жовтня 2017 року. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. М. А. Козловець та ін. Житомир: Видавець Євенок О. О. С. 115–117.

9. Каралаш А.-Ю. І. (2018). Соціальна діяльність і її роль в сучасних соціальних процесах. *European philosophical and historical discourse*. Vol. 4. Is. 3. P. 137–143.

10. Karalash A.-Yu. I. (2019). The problem of transformation of national states in postmodern ones. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019*. International Scientific Conference, April, 23–24, 2019. Abstracts. Ed. board: A. Konverskyi and other. Kyiv: Publishing Center «Kyiv University». P. 26.

11. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Гібридність як характерна ознака інституціональних перетворень соціальної організації українського суспільства. *Духовність як складова Української державності*. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 9–10 квітня 2019 р. Харків: ХНУБА. С. 106–109.

12. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Громадянин: споживач versus організатор соціального буття. *Інституціоналізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів*. Матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю, 24 травня 2019 р. У 5 т. За заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ. Т. 4. С. 17–18.

13. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Структура соціальної організації українського суспільства в умовах глобальної кризи. *Advances of Science*. Proceedings of articles the international scientific conference. Editors prof. L. N. Katjuhin,

I. A. Salov, I. S. Danilova, N. S. Burina. Czech Republic, Karlovy Vary: Skleněný Můstek. P. 513–523.

14. Karalash A.-Yu. I. (2019). Social organization as socio-engineering activities in modern conditions. *European philosophical and historical discourse*. Vol. 5. Is. 3. P. 69–74.

15. Karalash A.-Yu. I. (2020). Self-organization in social systems: essence, features and purposeful nature. *Humanities Studies*. № 2 (79). С. 23–38.

16. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Соціальна самоорганізація як імператив сталого розвитку. *Практична філософія*. № 2 (76). С. 27–35.

17. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Соціальна самоорганізація як імператив сталого розвитку. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*. Збірник наукових праць. Редкол. М. А. Козловець, Н. М. Ковтун, О. В. Чаплінська та ін. Київ: КВІЦ. С. 141–143.

18. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Самоорганізація нації як подолання рудиментів посттоталітарної ментальності. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*. Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Науковий редактор Т. Єщенко. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького. С. 517–520.

19. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Людиновимірність концепту самоорганізації. *Гуманізм. Людина. Камо грядеши?* Матеріали XXX-х Міжнародних людинознавчих філософських читань. Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), В. В. Лімонченко, М. С. Галушак. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. С. 146–150.

20. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Самоорганізація українського суспільства у контексті глобальних системних трансформацій. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього*. Збірник матеріалів XXII Всеукраїнської наукової конференції викладачів, молодих науковців і студентів. Харків: Право. С. 60–64.

21. Каралаш А.-Ю. І. (2021). Соціальна самоорганізація та теорія еліт: чи доповнюють теорії одна одну? *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*. Збірник наукових праць. Редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. М. Слюсар, О. В. Чаплінська та ін. Житомир: Вид. О. О. Євенок. С. 140–142.

22. Каралаш А.-Ю. І. (2021). Проблема методу в міждисциплінарних дослідженнях. *Література, психологія, педагогіка у ракурсах взаємодії*. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції. Бахмут: ГПМ ДВНЗ «ДДПУ». С. 129–133.

23. Каралаш А.-Ю. І. (2021). Сучасні ліві – соціальна інновація чи *modus operandi*? *Філософія: modus operandi*. Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції студентів-філософів, аспірантів та молодих науковців. Івано-Франківськ. С. 18–21.

24. Каралаш А.-Ю. І. (2022). Проблеми реалізації людяності через політичну дію. *Гуманізм. Людина. Людяність*. Матеріали XXXI-х Міжнародних людинознавчих філософських читань. Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), В. В. Лімонченко, М. С. Галушак. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. С. 201–206.

25. Каралаш А.-Ю. І. (2023). Самоорганізація соціуму: від конкуренції до солідарності. *Філософія людяності в освіті, науці та житті*. Збірник наукових матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті професора Анатолія Олексійовича Приятельчука, 12 травня 2023 року. Ред. кол. А. Є. Конверський, Л. В. Губерський та ін. Київ: ВАДЕКС. С. 97–100.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ	27
1.1. Соціальна самоорганізація як об'єкт соціально-філософського аналізу.....	27
1.2. Методологія дослідження самоорганізаційних процесів у соціальних системах	48
Висновки до розділу 1.....	81
РОЗДІЛ 2. САМООРГАНІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ГЛОБАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СВІТОСИСТЕМНИХ ВІДНОСИН	84
2.1. Концепт самоорганізації як перспектива організації та розвитку глобальної світосистеми.....	84
2.2. Конструктивний потенціал соціальної самоорганізації як спонтанного порядку.....	105
2.3. Самоорганізація соціуму з системних позицій: від конкуренції до солідарності.....	125
Висновки до розділу 2.....	151
РОЗДІЛ 3. САМООРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	156
3.1. Місцеве самоврядування як форма локальної самоорганізації сучасного українського суспільства.....	156
3.2. Самоорганізація українського суспільства у контексті модернізаційних викликів.....	178
Висновки до розділу 3.....	205
ВИСНОВКИ	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	215
ДОДАТОК А	247

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасному глобалізованому світі відбуваються потужні політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші зміни. Небачене раніше зростання масштабності та швидкості змін у всіх сферах буття та діяльності людей є показником і водночас каталізатором трансформаційних процесів на глобальному і локальному рівнях соціальної самоорганізації. Кінець XX – початок XXI ст. – період надзвичайно складних, динамічних соціальних змін та прискорення глобальних процесів за рахунок розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, наукового прогресу, спрощення логістики, інтернаціоналізації та інтенсифікації торгово-економічних зв'язків між країнами.

Тотальний виклик сучасній глобалізації світу та усталеному міжнародному порядку кинула широкомасштабна агресія росії проти України. Російсько-українська війна задемонструвала значне послаблення звичних основ світового порядку, наростання хаосу та безпорядків у ситуації загострення ризиків і загроз, в тому числі й питання ядерної безпеки. Відтак актуальним залишається завдання вироблення стратегій сталого глобального розвитку як для всього світу, так і для окремих країн. Саме тому наприкінці XX століття було окреслено завдання – досягнення сталого розвитку.

У 2017 році побачила світ ювілейна доповідь Римського клубу, в якій поглиблюється розуміння деяких причин та фундаментальність протиріч, що пронизують світову спільноту глобально та наголошується на недостатності наших уявлень для їх подолання. Загалом, у доповіді та й низці інших, не менш знакових публікацій, констатується необхідність продовження пошуків підстав нового світового порядку, а факт визнання наявності глобальних викликів ще раз свідчить про невирішеність проблеми досягнення сталого розвитку.

Майже одночасно з усвідомленням необхідності аналізу глобальних процесів, у середині XX століття виникає новий напрямок досліджень, що виходить за межі предметних полів конкретних наук та набуває статусу

міждисциплінарного – явище самоорганізації. Натхненні принциповою зміною постановки теоретичних проблем, здійсненою завдяки самоорганізації, вчені заговорили про неї як про нову наукову парадигму.

Прикметно, що і в доповіді Римського клубу, і на конференціях зі сталого розвитку, окреслюються напрями виходу з всебічної кризи, що так чи інакше можна пов'язати з семантичним полем самоорганізації – нелінійність, аутопоезис, когерентна взаємодія або ж співпраця, нова парадигма та ін.

Незважаючи на вагомі теоретичні здобутки у цій царині, відсутні принципові практичні результати та позитивні зрушення у відповіді на глобальні виклики сучасності. Впродовж тривалого часу продовжують існувати латентні перешкоди виходу в режим сталого розвитку за наявності нової парадигми, покликаної, в тому числі, забезпечити такі зрушення.

Окрім того, такі тенденції в Україні, як децентралізація, розвиток територіальних громад, стабільно високий рівень довіри громадян до органів громадянського суспільства сприяють самоорганізації як низовим ініціативам громадян та їх участі у місцевому самоврядуванні.

Перманентні виклики та загрози, що постають перед суспільством, зокрема корупція, поширення коронавірусу й повномасштабна війна змушують рядових громадян координувати власні дії, встановлювати горизонтальні зв'язки, значною мірою самостійно вирішуючи нагальні проблеми шляхом самоорганізації.

Відтак, розширення теоретичних й емпіричних знань про зміст і стратегії соціальних практик самоорганізації в умовах формування третього сектору та інформаційно-військової агресії є актуальним завданням соціально-гуманітарних наук. Без інноваційних методів освоєння самоорганізаційних процесів світову спільноту чекають потрясіння, що не знають кордонів. Це важливо врахувати і в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах наукових програм кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка «Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс» (НДР: № РК № 0111U000154) і «Толерантність і сучасний світовий порядок» (НДР: № РК № 0111U000155).

Метою дисертаційної роботи є соціально-філософський аналіз особливостей та моделей самоорганізації глобальної світосистеми, механізмів оптимізації організаційних форм співвідношення «глобальне – локальне» для забезпечення сталого розвитку людства.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати стан досліджень феномена соціальної самоорганізації;
- обґрунтувати методологічні засади соціально-філософського осмислення самоорганізаційних процесів соціальних систем;
- проаналізувати концепт самоорганізації як перспективу організації та розвитку глобальної світосистеми;
- розкрити конструктивний потенціал соціальної самоорганізації як спонтанного порядку та її відповідність глобальним умовам;
- здійснити соціально-філософський аналіз соціальної самоорганізації як інтенціонального процесу та її відповідність глобальним умовам;
- розглянути місцеве самоврядування як форму локальної самоорганізації українського суспільства;
- дослідити стан, специфіку та перспективи соціальної самоорганізації українського суспільства у контексті глобальних трансформацій.

Об'єктом дослідження є самоорганізація як форма буття і функціонування соціальних систем.

Предмет дослідження – процеси соціальної самоорганізації в умовах глобалізації.

Методи дослідження. Мета і завдання дисертації зумовили методологічні засади дослідження, визначили вибір загальнонаукових та спеціальних наукових

методів дослідження. Так реалізацію комплексної стратегії дослідження забезпечено системним підходом як метатеоретичним підґрунтям для здійснення соціально-філософського аналізу самоорганізації. Використано також такі загальнонаукові методи як верифікація вихідних теоретичних положень та мисленнєвий експеримент, принципи діяльнісного підходу, аналіз і синтез, дедукція та індукція.

Історико-філософський підхід застосовано для вивчення генезису досліджень самоорганізації, дефінітивний аналіз ужито для визначень глобалізації, місцевого самоврядування, сутності самоорганізації у соціально-філософському дискурсі. Завдяки світосистемному аналізу вдалося комплексно розглянути умови глобалізації, в яких відбуваються процеси самоорганізації. У дослідженні використано компаративний підхід, що полягає в порівнянні наявного та належного тлумачень соціальної самоорганізації, громадських та громадянських ініціатив. Структурно-функціональний метод застосовано для аналізу глобалізаційних умов сучасного світу та України, їх причин, а соціокультурний та аксіологічний підходи уможливили розгляд уявлень, зокрема цінностей, як першоджерела суспільно-історичного розвитку.

Складний характер предмету дослідження зумовив необхідність залучення напрацювань різних дисциплін, зокрема синергетики, кібернетики, біології, економіки, соціології, державного управління, правознавства, політології та ін. Джерелами дисертаційної роботи стали постнекласичні дослідження в галузі синергетики та соціосинергетики зарубіжних й вітчизняних дослідників, публікації авторитетних аналітичних агентств, низка нормативно-правових актів України.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження конкретизується у таких положеннях, що виносяться на захист:

Уперше:

– доведено обмеженість застосування логіки лінійного, причинно-наслідкового мислення до нелінійних процесів, яким є самоорганізація соціальних систем та якими характеризується сучасний глобалізований світ.

Запропоновано та застосовано до дослідження нелінійних процесів соціальної самоорганізації нелінійну логіку емергентності, цілісності, циклічної причинності, автореферентності, що введена в науковий дискурс з експериментальним відкриттям процесів самоорганізації, доповнена кібернетикою другого порядку (теорією живих систем) та розкривається через врахування суб'єкта (людиномірності) у системному підході третього покоління та становить ядро нової наукової парадигми;

– обґрунтовано диференціацію на громадські (стихійні, афективні, об'єктні) та громадянські (цілераціональні, інтенціональні, суб'єктні) ініціативи як елементарних соціальних дій, цілераціонально організована солідарна сукупність яких (тобто дії колективного суб'єкта) може здійснювати суттєвий вплив як на мікро-, так і на макрорівневі соціальні відносини та процеси;

– досліджено загрози й виклики розвитку самоорганізаційних практик в Україні, які формують громадянське суспільство від набуття незалежності до повномасштабного російського вторгнення. Констатовано, що у відповідь на драматичні історичні події суспільство щоразу активізувало свій самоорганізаційний ресурс. Підкреслено швидку реакцію громадянського суспільства на ворожі військові дії саме завдяки самоорганізації громадян, їх готовності до самопожертви заради захисту своєї країни та перемоги. Широкомасштабна війна росії проти України запустила нову хвилю мобілізації українського суспільства, ресурсів на оборону, захист та допомогу населенню, постраждалому внаслідок військових дій, ставши негативним чинником консолідації. Обґрунтовано, що підтримка наявного високого рівня залучення громадян до колективної дії, необхідність уникнення загрози контпродуктивної самоорганізації потребує випереджувальних кроків щодо створення спільної мети-місії як чинника позитивної консолідації населення. Це вимагає більш глибокого розвитку громадянських компетенцій, які закладено в основі здатності до творення ідеології майбутнього, що максимально пов'язана з розвитком інтелектуального потенціалу, розкриттям людяності та

забезпеченням незворотності самоорганізації як форми буття українського суспільства.

Уточнено:

– визначення соціальної самоорганізації, що постає водночас у декількох вимірах: по-перше, як мікро- та макросоціальний рівень руху, саморозгортання історичного поступу та механізм суспільних змін; по-друге, як специфічна форма організації та впорядкування, що здійснюється завдяки внутрішньому ресурсу системи, що, власне і розкриває зміст префіксу «само-» як нелінійності, циклічної причинності (взаємообумовленості), емергентності; по-третє, як соціальна дія, елементарна складова якої – громадянська ініціатива, – завдяки кооперації індивідів в межах спільних світоглядних уявлень, ціннісно-цільового комплексу та ментальності здатна солідаризувати їх в об'єднану спільноту;

– недостатність спонтанної самоорганізації в умовах глобалізації та всебічної системної кризи, уявлення про яку на сучасному етапі розвитку формують та легалізують конкурентні соціальні взаємодії соціалдарвіністського ухилу та тоталізують такий суто економічний вимір ринкових відносин, заснованих на імперативі росту та накопичення капіталу на все суспільство, чим унеможлиблюють самі спроби солідарної міжкультурної співпраці. Розумінням соціальної самоорганізації як спонтанного порядку фіксується відмова від цілераціональності колективних дій, що постає як відмова від усвідомленого та активного, перетворюючого відношення до світу, що становить сутнісну ознаку людини як істоти соціальної та розумної. За таких умов людина відмовляється від осмисленості буття, що еквівалентно відмові від розумності – людиномірності – на глобальному рівні;

– розуміння об'єктивної необхідності цілераціональної самоорганізації історичного поступу, на перший план якої виходить унікальність суб'єкта діяльності, його соціально орієнтовані уявлення та надіндивідуальні цінності на основі імперативу доповнюваності, що уможлиблює цілісне осягнення глобальної ситуації, забезпечує передумови виникнення кооперативно-емергентних ефектів для домінування солідаристської, не

уніфікуючої, а універсалізуючої інтенції, тим самим збільшуючи колективні можливості для подолання кризових явищ на локальному, а у перспективі й на національному та глобальному рівнях. Це уможливило обґрунтування стратегії принципового «олюднення» макросоціальних історичних процесів через розкриття сутності соціальної самоорганізації, що претендує на статус універсального принципу суспільної солідаризації.

Отримали подальший розвиток:

– уявлення про соціальну самоорганізацію як ключовий концепт нової наукової парадигми тенденції адаптації природничо-наукового теоретично-експериментального підґрунтя самоорганізації та специфічних особливостей соціального пізнання та реальності;

– теза про визначальну роль уявлень в умовах глобальних трансформацій, зокрема цінностей та цілей, що визначають рівень солідарності спільноти. Спільнота, досягнувши емергентного, організмичного рівня солідарності (впорядкування) постає *колективним суб'єктом діяльності*, у якого виникає здатність до цілераціональних дій, відтак, можливості осмисленої активно-перетворюючої діяльності якого на макрорівні суспільних змін непропорційно більші, ніж дії невпорядкованої сукупності індивідів.

Практичне значення отриманих результатів зумовлене можливістю фасилітації розбудови громадянського суспільства та демократичного державотворення за рахунок власного, внутрішнього ресурсу, що забезпечує незалежність та самодостатність соціальної системи, національної чи міжнародної спільноти як суб'єкта соціальної дії. Висновки та ідеї дослідження можуть бути використані при формуванні політики неурядових організацій, держави та третього сектору, спрямованої на сталий розвиток, у підготовці різноманітних проєктів, тренінгів та освітніх програм для підвищення громадянської ініціативності, вдосконалення діяльності громадських організацій, органів самоорганізації населення та місцевого самоврядування, а також для викладання широкого спектру філософських та суспільних дисциплін.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та ідеї дисертаційної роботи обговорювалися на наукових семінарах і засіданнях кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка, висвітлювалися у виступах і доповідях на низці міжнародних, всеукраїнських та міжвузівських конференцій, зокрема:

Міжнародних та з міжнародною участю: «Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі» (Житомир, 2015, заочна); «XXVIII-і Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського» (Львів, 2016, очна); «Релігія в глобальному світі» (Житомир, 2016, очна); «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 2017, заочна); «Глобалізований світ: випробування людського буття» (Житомир, 2017, очна); «Advances of science» (Czech Republic, KarlovyVary, 2019, заочна); «Духовність як складова Української державності» (Харків, 2019, дистанційна); «The Days of Science of the Faculty of Philosophy-2019» (Київ, 2019, очна); «Інституціоналізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів» (Київ, 2019, заочна); «Гуманізм. Людина. Камо грядеши?» (Дрогобич, 2020, дистанційна); «Гуманізм. Людина. Людність» (Дрогобич, 2021, дистанційна);

Всеукраїнських та міжвузівських: «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (Житомир, 2019, очна); «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті» (Львів, 2020, дистанційна); «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Харків, 2020, дистанційна); «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (Житомир, 2021, дистанційна); «Література, психологія, педагогіка у ракурсах взаємодії» (Бахмут, 2021, дистанційна); «Філософія: modus operandi» (Івано-Франківськ, 2021, дистанційна); Круглому столі «Філософія людяності в освіті, науці та житті», присвяченому пам'яті професора Анатолія Олексійовича Приятельчука (Київ, 2023, заочна).

Публікації. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 25 публікаціях, із них 3 статті у фахових періодичних виданнях України, 2 статті у зарубіжних періодичних виданнях та 20 публікацій у збірниках наукових праць та матеріалів тез конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки до кожного з них, загальні висновки, список використаних джерел (295 найменувань) та 1 додаток. Загальний обсяг роботи – 248 сторінок, із них 197 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

1.1. Соціальна самоорганізація як об'єкт соціально-філософського аналізу

Адаптація синергетичного, природничо-наукового концепту самоорганізації до особливостей вивчення соціальних систем як об'єкта соціально-філософського аналізу постає як вагома теоретична проблема. Також виникає завдання поєднання теорії самоорганізації і конкретних самоорганізаційних практик, які мають стихійний, безструктурний характер та позначені відсутністю їх послідовного теоретичного осмислення в межах єдиної, міждисциплінарної концепції, що адекватно описує специфіку кожного предметного поля окремої дисципліни, не редукуючи одну до іншої.

Проблема дефініції соціальної самоорганізації постає як завдання певного синтезу специфіки досліджень самоорганізації у всій її повноті й чіткості природничих наук зі специфікою соціальних систем. У результаті поєднання, розкриття суті взаємодії концептуальних полів має з'явитися нова ідея, що співзвучна з принципово якісними теоріями і концепціями соціального пізнання. Тільки в такому випадку можна говорити про успішність спроби дефініції соціальної самоорганізації.

На явні до філософські уявлення філософські вчення про мінливість буття, трансформації різних форм матерії, від давньокитайських філософів, Геракліта та Гегеля, Маркса і Енгельса до А. Вайтгеда та І. Пригожина, а також ідеї біологів про еволюційний розвиток живих організмів з найпростіших до все більш складних, існували деякий час поряд з лапласівськими ідеями про суспільство і буття як про незмінний годинниковий механізм, що створений Богом. Поліпарадигмальність, точніше антиномічність уявлень, виражена в

одночасному суперечливому існуванні детерміністської наукової картини світу і філософії змін обумовлювалася відсутністю домінуючої аргументації на користь однієї з парадигм, верифікованої та обґрунтованої.

Суттєвим аргументом на користь філософії змін стало відкриття процесів, названих самоорганізацією. Поняття самоорганізації тісно пов'язане з ім'ям І. Пригожина, який отримав Нобелівську премію в 1977 році за його внесок у нерівноважну термодинаміку, зокрема теорію диссипативних структур (*The Nobel Prize in Chemistry, 1977*).

Самоорганізація – це процес, що істотно доповнив метафізичні уявлення про позачасове буття-константу філософією становлення, процесом виникнення та якісних змін в часі.

Це дозволило істотно розширити уявлення точних наук про становлення, перехідні періоди систем, вирішити протиріччя між фізикою з її ідеєю ентропії і біологією з ідеєю про еволюційний розвиток, сформулювати гіпотези про виникнення з неживої природи живої, наблизитися до наукового розуміння джерел і першопричин розумного життя і суспільства. Так, поняття самоорганізації допомогло вирішити протиріччя другого закону термодинаміки та теорії еволюції біологічних видів, що відіграло інтегративну роль в формуванні загальнонаукової картини світу, формулювання якої відноситься до сфери філософських узагальнень. Ця ідея отримала назву універсального еволюціонізму (Е. Янч).

Поняття самоорганізації надає теоретичні можливості осмислення феноменів різної природи в принципово нелінійній парадигмі, як становлення, а не як буття. Цей момент суттєво ускладнює й уточнює усталені уявлення про соціальне, характерні для детерміністської установки і лінійного стилю мислення, які відображали соціальне буття як статичну систему. Поняття самоорганізації репрезентує постнекласичний етап розвитку наукових ідей, де основна увага приділяється процесам становлення, розвитку та виникнення нових рівнів порядку. Так, теорія самоорганізації «...зосереджує увагу на

кризових, нестабільних ситуаціях, прагне зрозуміти не гомеостаз, а його походження, генезис» (Дзьобань & Левада, 2011, с. 3).

Самоорганізація постає як нова наукова парадигма, що істотно доповнює і розширює уявлення в першу чергу точних наук про становлення, розвиток і ускладнення природи. Сутність цієї нової парадигми полягає у зміні поглядів на абсолютний детермінізм, знаходження обмежень причинно-наслідкового зв'язку (Дзьобань & Левада, 2011, с. 3). Втім, ще рано говорити про те, що теорія самоорганізації (синергетика) в соціальних системах остаточно оформилась, оскільки «...той самий методологічний конструкт різні автори успішно застосовують до інтерпретації абсолютно різних явищ соціогуманітарного порядку зі сфери соціальної філософії, філософії та теорії науки, соціальної теорії, соціальної та культурної динаміки, психології, граматики, аналізу простору дискурсивних практик та ін.» (Бевзенко, 2002, с. 76).

Закономірно, що при розгляді такої комплексної теми виникає проблема, пов'язана з періодизацією джерельної бази як розвитку уявлень про самоорганізацію. Для більш виразного викладу доцільноумовно розділити весь масив літератури в дослідженні самоорганізації на три періоди: досинергетичний, синергетичний і соціосинергетичний.

Ідеї єдності та розвитку, близькі за духом синергетичному баченню, постфактум фіксують навіть у міфологічному світогляді. Але якщо у Стародавньому світі були погляди, близькі до сучасних наукових, то в чому ж тоді новизна синергетичної парадигми? Для виходу з цієї ситуації необхідно чітко розрізняти різноманіття і «народну мудрість» багатовікового людського досвіду, який «в якості своєї ментальної підстави має деякий напівусвідомлений образ реальності, що, з нашої точки зору, носить в основі своїй нелінійний характер, спирається на нелінійну логіку розвитку подій» (Бевзенко, 2002, с. 36) та його наукове, повністю усвідомлене втілення в теорії, застосування якої збільшує можливості досягнення необхідного, передбачуваного результату.

У *досинергетичний* період виникнення основ теорії самоорганізації та розвиток її методологічного базису пов'язані з видатними досягненнями математики і природознавства. Істотний внесок в теорію самоорганізації здійснив французький математик XIX століття А. Пуанкаре – автор таких понять як аттрактор, точка біфуркації, динамічний хаос; він дав поштовх для досліджень нелінійної динаміки. У першій половині XX століття серед дослідників, що розвивали методологічну базу, котра стала основою синергетики, можна виділити А. Ляпунова, М. Боголюбова, Л. Мандельштама, який ввів поняття «нелінійне мислення», а також А. Тюрінга, Е. Фермі (Анісімов, 2014; Ершова-Бабенко, 2003).

В першій половині XX століття виникають такі міждисциплінарні напрями й теорії, як кібернетика Н. Вінера, тектологія О. Богданова та загальна теорія систем Л. фон Берталанфі, теорія інформації К. Шеннона, які вивчали складні системи, що розвиваються та досягнення яких невіддільні від теорії самоорганізації (Woergmann, 2016, с. 3).

Самоорганізація – це загальна назва для таких явищ і процесів, як генерація лазера (Г. Басов), гіперцикл і автокаталітичні реакції (М. Ейген, П. Шустер), автохвильові процеси (реакція Белоусова – Жаботинського), аутопоезис (У. Матурана, Ф. Варела), і т.п. Вона доповнюється теорією катастроф (Р. Том, В. Арнольд), теорією динамічного хаосу (Е. Лоренц, Ф. Такенс, Д. Рюель), теорією дисипативних структур (І. Пригожин), теорією еволюційного каталізу (А. Руденко), глобального еволюціонізму (В. Вернадський, Е. Янч, В. Ебелінг, Н. Моїсеєв, В. Стьопін) та ін.

У 60-70 рр. XX століття відбувається стрімкий розвиток зазначених напрямів і деяке їх оформлення, завдяки чому цей етап можна охарактеризувати як *синергетичний*. Піонерами в цій новій сфері досліджень прийнято вважати представників Брюссельської школи синергетики – А. Баблоянца, Г. Ніколіса, І. Пригожина, І. Стенгерс, а також П. Гленсдорфа, Г. Сарідіса та ін. Втім, термін «синергетика» вони ще не вживали, а оперували в своїх роботах поняттям «дисипативні структури». Однією з перших праць з

цієї тематики можна назвати роботу П. Гленсдорфа та І. Пригожина «Thermodynamic Theory of Structure, Stability and Fluctuations» (Glansdorff & Prigogine, 1971).

Істотний внесок в теорію самоорганізації та становлення синергетики здійснили представники Німецької школи (відомої також як Штутгартська) при Інституті теоретичної фізики в Штутгарті, засновник якої – Г. Гакен – увів у науковий обіг термін «синергетика». Дослідник зазначає: «У людей і тварин необхідна узгоджена координація численних клітин для здійснення пересування, дихання, серцебиття або, на більш високому рівні – сприйняття і мислення. На ще вищому ієрархічному рівні ми знаходимо соціальні та економічні процеси, що варіюються від екологічної динаміки до формування міської структури і динаміки трафіку ...Я запропонував вивчити ці явища в рамках міждисциплінарної галузі, яку назвав *синергетикою*, назва, взята з грецької мови, тобто наука про кооперацію [співробітництво]»(Haken, 1997, с. 9).

Як видно з визначення, синергетика з самого спочатку тримала в фокусі своєї уваги різні класи явищ і процесів – від фізичних до антропосоціальних. Значення Г. Гакена для розвитку синергетики важко переоцінити, оскільки він є редактором-засновником шпрингерівської серії з синергетики («Springer Series in Synergetics») – серії міждисциплінарних досліджень і монографій, що заснована ним в 1977 році та в межах якої до 2003 року опубліковано 69 томів праць з кількісним, фізико-математичним акцентом до проблем вивчення складних систем(Springer Series in Synergetics, n.d.).

Серед авторів, що займалися проблемами самоорганізації, слід також назвати таких зарубіжних дослідників, як П. Бак (Bak, 1996), М. Бікхард (Bickhard, 2011), М. Верман (Woermann, 2016), Ф. Гейліген та К. Джослін (Heylighen & Joslyn, 2001), Ф. Капра (Capra, 1996), С. Кауфман, (Kauffman, 1993), Е. Ласло, К. Майнцер (Mainzer, 2007), А. Міхайлов та В. Каленбур (Mikhailov & Calenbuhr, 2002), П. Сільєрс (Cilliers, 2002) та ін.

Самоорганізація виявляється тісно пов'язаною з проблемою виникнення нових властивостей систем, що відображена в теорії емергентності

(emergence). Крізь призму цієї проблеми самоорганізацію досліджували, зокрема, такі дослідники, як М. Бікхард (Bickhard, 2011), Дж. Гольдштейн (Goldstein, 1999), С. Калантарі, Е. Наземі та Б. Масумі (Kalantari, Nazemi & Masoumi, 2020), М. Волдроп (Waldrop, 1992), Ю. Єйтс (Yates, 1987) та ін. Спроби осмислити проблематику самоорганізації взагалі та соціальної зокрема, також здійснювали такі автори, як П. Аллен, Дж. Енгелен та М. Санглієр (Allen, Engelen & Sanglier, 1984), П. Бересфорд та С. Крофт (Beresford & Croft, 2016), Дж. Вассенаар (Wassenaar, 1994), П. Вжешневські (Wrześniewski, 1995), Т. Негру (Negru, 2018), Х. Фукс (Fuchs, 2002a, 2002b, 2003a, 2003b, 2003c, 2003d, 2006), Х. Фукс та В. Хофкірхнер (Fuchs & Hofkirchner, 2005), М. Хасанов та Дж. Бюмон (Hasanov & Beaumont, 2016), М. Хоронжи (Choraży, 2014) та ін.

Проблеми, пов'язані з самоорганізацією систем різної природи відображені в тематичній спрямованості таких індексованих міждисциплінарних журналів: «Kybernetes», «Systems research and behavioral science», «Cybernetics and systems», «Sustainability», «International Journal of Systems and Society», «Organizacija», «Control Sciences», «Advances in Systems Science and Applications», «Complexity», «Emergence» та ін.

У цілому синергетичний період розвитку зарубіжних досліджень характеризується висунуттям на перший план кількісних підходів до опису соціальних процесів різного масштабу: від динаміки мікрогруп і локальних спільнот до соціетального рівня. Закордонним дослідженням синергетики властиво акцентування на математичне моделювання самоорганізаційних процесів в складних, в т. ч. в живих системах різної природи, зокрема моделювання еволюційних процесів, популяційної динаміки видів і т. п. Що стосується соціальних систем, то досягнення самоорганізації теж представлені в основному у вигляді математизованого кількісного підходу в дослідженні соціальних груп, організацій, спільнот, змін. Філософські ж узагальнення і висновки з досягнень конкретних наук і розвитку системної теорії здійснювалися в основному представниками цих конкретних, точних наук.

Таким чином, аналіз зарубіжних джерел і стан сучасних досліджень в світі дозволяє стверджувати про продовження синергетичного періоду розробки сутності самоорганізації до наших днів, його поширення в міждисциплінарних наукових напрямках, заснованих на математичній формалізації.

Іншими словами, йдеться про світову тенденцію легітимації формалізованих досліджень соціальної самоорганізації на основі математичного (кількісного) синергетичного апарату і, як наслідок, недостатність досліджень соціальної самоорганізації в її якісному, соціально-філософському аспекті. Тому не дивно, що, як наслідок такої односторонньої легітимації математизованого підходу, синергетика як метод і самоорганізація як реальний процес ототожнюються у багатьох дослідників; самоорганізація виявляється немислимою поза межами міждисциплінарного, але, по суті, математичного апарату синергетики (Каралаш, 2017).

Значний внесок у розвиток уявлень про самоорганізацію в її методологічному, соціологічному, психологічному та культурологічному вимірах зробили українські філософи та соціологи. Водночас українські дослідження мають свою специфіку. Так, дослідниця самоорганізації Д. Козобродова зазначає, що специфіка українських досліджень полягає в їх гуманітарній спрямованості і безпосередньому співвідношенні з соціальною реальністю: «Ми змогли сформулювати, перевірити та конкретизувати систему гіпотез, серед яких конститутивну роль відіграло припущення про те, що специфіка еволюції поняття самоорганізації в соціогуманітарну сферу пов'язана з гуманітарною спрямованістю філософсько-методологічних досліджень українських вчених і соціокультурними трансформаціями в соціальній реальності в цілому» (Козобродова, 2019, с. 3).

Інша дослідниця Л. Богата уточнює особливість вітчизняної синергетики: «"Пострадянська синергетика" (якщо такий термін має право на існування) розвивалася під впливом конструкту "людиномірність", запропонованого В. Стьопіним» (Добронравова та ін., 2016, с. 201-202).

З другої половини ХХ століття самоорганізація постає як одна з найбільш популярних наукових тем як в Україні, так і за кордоном. На цю тему вже опубліковано низку монографій, наукових статей, тез, створені численні моделі процесів самоорганізації об'єктів різної природи. Щорічно публікуються в найкращих журналах статті про самоорганізацію, захищаються дисертаційні дослідження тощо.

Істотний внесок в легітимацію неформалізованого термінологічного апарату синергетики, його адаптацію до соціально-гуманітарних досліджень та поширення у вітчизняному дискурсі провідних наукових досягнень цієї проблематики вносить Українське синергетичне товариство. Нинішній Президент цього Товариства І. Добронравова – одна з перших дослідниць в Україні, що звертаються до філософського осмислення синергетичних уявлень. Її ідеї представлені в численних публікаціях, зокрема в таких: «Синергетика: становлення нелінійного мислення» (1990); «Причинність і цілісність в синергетичних образах світу» (2003); «Практична філософія науки: збірка наукових праць» (2017).

Дослідниця синергетичного розуміння культури та автор поняття «антропологічна складність» як певного зв'язуючого поняття між «так званою автентичною синергетикою та її соціокультурними додатками» І. Доннікова, яка ще в 2012 році захистила дисертацію на присудження наукового ступеня доктора наук на тему «Соціальна самоорганізація як об'єкт філософсько-культурологічного аналізу» (Доннікова, 2012), до першоджерел синергетичних студій в Україні відносить такі знакові публікації і події: «...перша (і єдина на той час) в Україні монографія І. Добронравової "Синергетика: становлення нелінійного мислення" (1990). А також "перша ластівка" – стаття "Культура як феномен самоорганізації ноосфери" А. Свідзинського в журналі "Сучасність" (1992). А вже у 2013 році ця невелика стаття виросла в об'ємну (понад 700 стор.) монографію "Синергетична концепція культури"» (Добронравова та ін., 2016, с. 206-207).

Дослідниця зауважує: «На початок 2000-х коло досліджень синергетики значно розширилось. Виник особливий напрямок – соціальна (і соціокультурна) синергетика. Особливо слід виділити дослідження Л. Бевзенко "Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій" (2002) – першу в Україні роботу з соціальної синергетики, яка відкрила дорогу дослідженням соціокультурних феноменів, що самоорганізуються. Сформувався особливий методологічний інструментарій, який отримав загальну назву "синергетичний підхід до...". Він сприяв розгортанню міждисциплінарного діалогу, зберігаючи концептуальну єдність постнекласичної науки» (Добронравова та ін., 2016, с. 206). Саме в контексті виникнення в межах української синергетичної традиції такого поняття як соціосинергетика, вітчизняний етап розвитку та інтерпретації ідей самоорганізації можна визначити як *соціосинергетичний*.

Як першоджерела вивчення самоорганізації та концептів синергетики слід зазначити й праці таких дослідників, як В. Андрущенко (2006), В. Будз (2008, 2017, 2019), О. Вознюк (2005; 2012; 2018; 2022а; 2022b; 2022с; Вознюк, Кубіцький, Балановська, Чіп & Дорофєєв, 2022), В. Воронкова (2009; Воронкова & Максименюк, 2016; Воронкова & Кивлюк, 2017; Voronkova et al., 2020, Воронкова & Нікітенко, 2022), І. Грабар (Грабар, Вознюк & Козловець, 2002), Л. Горбунова (2013; 2018), О. Дзьобань (2011; 2012; Дзьобань & Левада, 2011), І. Гоян (Гоян, 2021; Будз & Гоян, 2021), І. Єршова-Бабенко (2015), І. Івженко (2017), Н. Кочубей (2013), В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко (2003), В. Лутай (2003), Ю. Мелков (2012; 2014), І. Прибиткова (2009).

Проблематика синергетики у гуманітарних дослідженнях тяжіє до етичного (Надурак, 2015а; 2015b), психологічного (Єршова-Бабенко, 2003; 2015), освітнього (Горбунова, 2013; 2018), культурологічного (Свідзинський, 2009; Доннікова, 2009; 2012; 2013, 2020) тощо застосування поняття самоорганізації.

Звертаються до евристичного потенціалу синергетики і самоорганізації такі вітчизняні дослідники, як Л. Богата, М. Дмитрієва, А. Євтодюк, М. Казаков, С. Катаєв, С. Клепко, А. Лобанова, Я. Любивий, П. Надолішній, М. Недюха, С. Попов, В. Ратніков, М. Сидоренко, В. Цикін, В. Шевченко, О. Шоркін та ін.

Серед дослідників, що послуговувались концептом самоорганізації, слід назвати А. Бакурову, Ю. Богуцького, Я. Глазову, Ю. Губені, О. Жилінську, Д. Козобродову, Г. Ліхоносову, А. Нерубаську, Т. Новаченко, Н. Омельченко, М. Паскалову, В. Петліна, Л. Собченко, Н. Спицю, Н. Хохлову, Є. Ходаківського та ін.

Підсумовуючи результати аналізу джерельної бази, слід зазначити, що особливістю західних досліджень є методологічна строгість, послідовність використання синергетичних методів і вирішення конкретних вузькоспеціальних наукових проблем. Особливістю української синергетичної традиції є акцент не тільки на адаптацію до гуманітаристики ідей і концептів синергетики, а й спроби застосування теорії самоорганізації до історичного, макросоціального аналізу української дійсності, а також загальна спрямованість на вчинення «антропологічного повороту» в синергетичних дослідженнях.

Саме поняття самоорганізації вперше зустрічається в опублікованій в 1947 році статті В. Ешбі як близьке до поняття самоіндукції. Науковець зазначає: «Самоорганізована [система], тобто така, яка може бути детермінованою і в той же час піддаватися спонтанним змінам внутрішньої організації. ...Існує багато доказів того, що ця система є (а) строго певною фізико-хімічною системою і (б), що вона може піддаватися "самоіндукованим" внутрішнім перебудовам, що призводять до змін поведінки» (Ashby, 1947, с. 125). Пізніше В. Ешбі уточнює, що під самоорганізацією розуміється «...процес переходу до особливо стійких форм...» (Ashby, 1962).

Як приклад впорядкування, Г. Гакен наводить конвекцію Релея-Бенара (нестійкість Бенара, або комірки Бенара): виникнення у в'язкій рідині при нагріванні циліндричних або гексагональних структур (Haken, 1978, с. 7).

Прикладом самоорганізації в хімії може служити реакція Белоусова – Жаботинського – «однорідну суміш [певних реагентів] переливають в пробірку, де відразу ж починаються часові осциляції. Розчин періодично змінює колір – з червоного ...на блакитний» (Naken, 1978, с. 9).

Зазначимо, що реакція Белоусова–Жаботинського, за твердженням Л. Бевзенко, стала основою концепції дисипативних структур І. Пригожина (Бевзенко, 2002, с. 45). Поняття самоорганізації стало тим теоретичним узагальненням конкретних хімічних, електро- і біохімічних реакцій, в результаті яких виникає «структура» в узагальненому сенсі цього слова, тобто як часове або просторове впорядкування (Glansdorff & Prigogine, 1971).

Виявлення процесів самоорганізації в сфері біологічних досліджень внесло новизну в розуміння процесів еволюції живого світу, і поставило, таким чином, генетичні фактори як єдині її причини під сумнів, сприяло перегляду концепції природного відбору. Поряд з креаціонізмом (створення світу і розумного життя Богом) і панспермією (занесення життя з космосу), виник третій варіант походження життя на Землі, який висловлює сучасна наука. Так, польський дослідник М. Хоронжи стверджує, що «життя на Землі зародилося стихійно, починаючи з синтезу простих хімічних молекул, які потім взаємодіяли й розвивались в різні форми шляхом самоорганізації» (Choraży, 2014, с. 36). Далі він розкриває етапи складної органічної еволюції, пов'язуючи її з антропо-соціальним розвитком: «Живі організми стають все більш складними у міру зростання. Масштаб складності живих організмів починається на базовому рівні (мікрочастинки та субатомні сили та атоми), потім охоплює вищий рівень (хімічні молекули), потім рівні клітин, тканин та органів і, нарешті, рівень організму та рівень екосистем. Складність має ієрархічну структуру. У людини мозок та його складні психічні функції, включаючи свідомість, історичний досвід та культуру, вважаються найвищим рівнем ієрархічної складності» (Choraży, 2014, с. 36).

На цьому етапі в дискурсах самоорганізації з'являються поняття складності (complexity), складних систем, розуміння яких виявилось близьким

до розуміння самоорганізації. Складні системи – «це системи, що складаються з багатьох взаємодіючих частин, здатних генерувати нову якість макроскопічної колективної поведінки, проявами якої є спонтанне утворення відмінних часових, просторових чи функціональних структур», – зазначає К. Майнцер (Mainzer, 2007, с. 2). Власне, самоорганізація і мислиться тим процесом, у результаті якого виникають складні системи, з'являється складність. «Здатність до самоорганізації – це властивість складних систем, яка дозволяє їм спонтанно і адаптивно розробляти або змінювати внутрішню структуру, щоб справлятися з навколишнім середовищем або маніпулювати ним» (Cilliers, 2002, с. 90). Так вона відповідає на питання про джерело змін – це самозміни, без зовнішнього втручання, за рахунок ресурсів системи, в якій і відбуваються зміни. Як зазначає Г. Гакен: «...система може мимоволі формувати структури без особливого втручання ззовні – феномен, названий самоорганізацією» (Haken, 1997, с. ix). Або, як пояснює Н. Луман: «Система виникає, *etsi non daretur Deus* [навіть якби Бога не було]» (Luhmann, 1995, с. 105).

У цьому аспекті самоорганізація постає як науковий аналог першопричини буття, його субстанціональної причини. Так, австрійський дослідник Х. Фукс пояснює її процесом виникнення нових якостей (емергентності): «Не потрібно посилається на містичні сили для пояснення самоорганізації Всесвіту та суспільства. Нові властивості просто виникають [emerge] завдяки складній взаємодії частин системи, а не тому, що діє якась зовнішня цілісна сила» (Fuchs, 2003b, с. 308).

У цьому ж руслі А. Свідзинський зазначає, що самоорганізація – це підвищення організації початково субстрату, здійснене внаслідок внутрішніх можливостей системи. Підвищення впорядкованості відбувається за рахунок зменшення ентропійності та веде до появи складнішої структури. Говорячи про структуру, А. Свідзинський має на увазі дещо більше, ніж просто певний регулярний спосіб розміщення частин системи у просторі. «Структура – це утворення, яке характеризується, окрім певного плану (порядку) просторової будови, також цілісністю динамічної поведінки, тобто просторово-часової

еволюції і певною реакцією на зовнішні впливи. Ця поведінка властива структурі в цілому, вона не впливає з поведінки її складових частин, взятих окремо, а є чимось якісно новим, що визначається як природою складових, так і характером їх взаємодії, а також зовнішніми умовами, у яких система знаходиться» (Свідзинський, 2009, с. 26).

Відтак, поняття самоорганізації постає аналогом поняттю виникнення (emergence) принципово нових якостей системи «без зовнішнього впливу». У матеріалах міждисциплінарної конференції «Самоорганізовані системи: Виникнення порядку» під редакцією Ю. Єйтса (Eugene Yates) та А. Гарфінкеля йдеться: «Безліч природних систем структуруються за допомогою власних внутрішніх процесів: це самоорганізовані системи, і поява (emergence) порядку в них – складне (complex) явище, яке інтригує вчених з усіх дисциплін» (Yates et al., 1987, с. xi). І далі науковці констатують: «На жаль, складність визначена недостатньо» (Ibid., с. xi). У своїй роботі «Complexity – the Emerging Science at the Edge of Order and Chaos» («Складність – виникнення науки на межі порядку та хаосу») М. Волдроп стверджує: «Складність – тема, яка все ще така нова і настільки широка, що ніхто не знає, як її визначити, або навіть де лежать її межі» (Waldrop, 1992, с. 11). Зазначимо, що проблемам складності присвячені й дослідження Інституту Санта-Фе, США (<https://www.santafe.edu>).

Різноманіття предметних областей, що вивчають самоорганізацію, засвідчує, що це поняття виявилось більш загальним, ніж предмет хімічної фізики чи навіть природничих наук. Самоорганізація постає не тільки як міждисциплінарний, тобто як синтез дисциплінарних полів в межах міждисциплінарності, а й як універсальний процес, що відноситься до всіх структурних рівнів буття, відбувається в системах будь-якої якісної природи – фізичних, технічних, хімічних, біологічних, соціальних. Дослідник самоорганізації Т. Негру зазначає: «Відповідно до сучасних досліджень, самоорганізація – всюдисущий процес, який виявляється у всій природі, як в неживих формах, так і в сфері живих систем» (Negru, 2018, с. 218).

Відмінною рисою поняття самоорганізації є його індуктивний характер: узагальнюючи емпіричні результати конкретних наук в єдиному концепті, в своєму розвитку це поняття прийшло до міждисциплінарності синергетики, тобто воно має під собою реальний фізичний зміст та експериментальну базу.

Проблеми виникли з виходом синергетики в сферу філософської універсальності та загальності, що призвело до неточного, неоднозначного тлумачення самоорганізації. Але саме з огляду на універсальність поняття, що виходить за межі як дисциплінарних областей природничих наук, так і їх загального міждисциплінарного поля, на рівні соціальному навряд чи можливо заперечувати самоорганізаційні явища. Як доказ наявності явищ самоорганізації в суспільстві, навіть їх легітимації, діє Закон України «Про органи самоорганізації населення». Цей закон, хоча і фіксує широкий спектр активностей громадян, які підпадають під його юрисдикцію, проте не дає визначення поняття «самоорганізація», що є ознакою невирішеної проблеми соціально-філософської дефініції поняття, придатного для застосування до соціального буття.

Численні спроби дефініції соціальної самоорганізації здійснювались у спеціальній науковій літературі. Так, В. Воронкова пише, що на соціальному рівні самоорганізація постає як «...самостійне, тобто здійснюване без зовнішнього цілеспрямованого програмування, формування суспільних відносин», де «змістовною основою... є коопераційна діяльність індивідів, в результаті яких створюються структури, що представляють собою сукупність розміщених у певному порядку функціональних інститутів з включенням у них індивідів, груп, спільнот» (Воронкова, 2009, с. 31). Інша дослідниця Л. Бевзенко під соціальною самоорганізацією має на увазі інтеграційні процеси, що «тісно пов'язані з питаннями соціальної згуртованості, солідарності, консолідації», а також способи їх досягнення і становлення (Бевзенко, 2014, с. 50).

Самоорганізація населення, за твердженням Т. Семигіної та Д. Лиховида, постає у двох сенсах: «У широкому сенсі самоорганізацію населення розуміють як самостійну організацію своєї роботи, поведінку фізичних осіб, які

проживають на території адміністративно-територіальної одиниці строком понад шість місяців на рік; у вузькому – як реалізацію та захист своїх прав та інтересів переважно соціального, економічного та культурного характеру територіальним мікроколективом. Самоорганізацію населення доцільно розглядати як складову функціонування громадянського суспільства» (Семигіна & Лиховид, 2015а, с. 172). На думку В. Воронкової та В. Нікітенко, «процеси самоорганізації виражаються у розбудові існуючих та утворенні нових зв'язків між елементами системи» (Воронкова & Нікітенко, 2022, с. 29). Дослідниця І. Доннікова дає близьке до попереднього визначення: «Соціальна самоорганізація – це нелінійна взаємодія, перш за все, індивідів, що призводить до утворення різноманітних форм соціального існування, які символізують ускладнення соціального, тобто людського буття» (2009, с. 114).

Науковці осмислюють самоорганізацію як основу історичного розвитку (Пилипко, 2003), політичної стабільності (Гороховський, 2008), як механізм соціальної еволюції (Лебідь, 2005; Наумкіна 2001; 2015).

Що ж стосується власне соціальних досліджень, то в них самоорганізація представлена як різні види соціальних змін і практик, і знаходить своє вираження в таких тематичних напрямках, як громадянське суспільство і демократія участі (М. Кельман, А. Матійчик, Н. Мельник); територіальні громади (локальні спільноти) і місцеве самоврядування (Л. Горохова, С. Гулевська, О. Дзьобань & С. Руденко, В. Зимогляд, Н. Мішина, Л. Самойленко, В. Сила, Т. Семигіна & Д. Лиховид, Г. Слозанська та ін.); громадські організації та органи самоорганізації населення (Л. Беззубко, Д. Кольцова, О. Орловський, Н. Пеліванова); кооперативи і соціально орієнтований бізнес (В. Россоха, З. Свєреда); урбаністичні низові ініціативи (bottom-up initiatives) (М. Hasanov & J. Beaumont) та ін.

Самоорганізація – це, поряд з організацією, процес упорядкування (Андрущенко, 2006) і розглядати її слід у класичному консервативному філософському вимірі, зазначає М. Бойченко, як розвиток умоглядних ідей про принципи улаштування суспільства (2019, с. 74).

Самоорганізацію дослідники визначають як вид організації та рух в бік збільшення організованості і розглядають крізь призму управлінських концепцій, соціології та менеджменту (В. Воронкова, Н. Спиця). «З філософського погляду самоорганізація – це процес руху організації від простої до складної, а також здатність системи зберігати й підвищувати свою стійкість як процес створення, відтворення, удосконалення організації системи» (Спиця, 2010, с. 178).

Тут доцільно розглянути співвідношення понять організація та самоорганізація. Так, у соціологічному словнику за загальною редакцією Є. Біленького та М. Козловця виділяється декілька вимірів у понятті «організація»: по-перше, організація як впорядкованість, по-друге, як цілеспрямована діяльність, близька за значенням до управління та, по-третє, як об'єднання людей, що діють спільно задля досягнення певних цілей (Біленький & Козловець, 2006, с. 199). Дослідниця М. Хатч підкреслює цільову природу організації: «Організація стосується групи людей, які колективно виконують узгоджене завдання або досягають мети. Але це визначення є лише відправною точкою» (Hatch, 2018, с. 8). Вона називає ще кілька обов'язкових атрибутів організації: технологію, ієрархію, фізичну структуру, соціальну структуру і культуру.

Визначення організації буде неповним без ідей, викладених у праці «Технологія або загальна організаційна наука» випускника Харківського університету О. Богданова, вперше виданій ще у 1912 році та яка була під забороною майже увесь час існування Радянського Союзу (Савенко, Гончаренко, Ключова & Победа, 2021). Організацію в першому наближенні він визначає через поняття будівництва, що є найбільш широким, найбільш підходящим синонімом для сучасного поняття «організація» (Bogdanov, 1980). Далі він аналізує поняття організації на двох конкретних прикладах і пов'язує його з доцільністю та способом поєднання сил. Коли поєднання сил підібрано найбільш доцільно завданню, коли наслідком цього є результат, тоді «... цілком

законно твердження, що ціле виявилось практично більше, ніж проста сума своїх частин, ...і позначається як організованість» (Vogdanov, 1980, с. 39).

Розрізнення між організацією і самоорганізацією виявляються тільки в джерелі організуючого впливу: у випадку організації він зовнішній відносно цього об'єкту, а у випадку самоорганізації, упорядкування відбувається за рахунок власного ресурсу. При цьому таке розрізнення є умовним та залежить від позиції суб'єкта, що розглядає конкретний об'єкт. Так, один і той же об'єкт під певним кутом зору може бути охарактеризований дослідником як такий, що самоорганізується, а в іншому випадку – як такий, що організується. Так відмінності в понятті організації і самоорганізації виявляються відмінністю не за суттю, а залежними від «системи відліку», позиції, погляду, тобто відносними. Проте це має принципове значення для соціальної практики і не в останню чергу стосується питання здатності нації на власну державність, тобто спроможність населення самостійно «згенерувати» досить складну соціальну структуру, здатну ефективно відповідати на виклики та загрози ззовні.

Спільним для дослідників соціальної самоорганізації є також інтерпретація цих процесів як певної індивідуальної чи колективної діяльності, як соціальних практик. Так, І. Добронравова – одна з перших в Україні дослідниць проблем самоорганізації – зазначає: «Саме слово "самоорганізація" яскраво виявляє свій сенс, відповідний суспільним практикам, що сприяє їх усвідомленню» (Добронравова та ін., 2016, с. 192). Співзвучне цьому також таке визначення: «Самоорганізація – це емергентні ефекти того, що роблять агенти і нічого більше» (Nunes, 2021, с. 10).

На Всесвітньому соціологічному конгресі 2006 року організатори, узагальнюючи результати, зазначали, що «найбільш потенційними і привабливими для соціологічного теоретизування виглядають два напрями. Перший пов'язаний, умовно кажучи, з системним напрямом в соціології та покликаний дати відповідь на питання, що відбувається в соціології, в її системному секторі. Що тут змінилося після Лумана в зв'язку з появою так званої *complexity theory*. Другий напрямок шукає відповідь на питання, як

продовжує розгортатися лінія французької соціології, умовно позначена як лінія Дюркгайма – Бурдьє. Останню логічно пов'язати з теорією практик у всьому її різноманітті. Мова про синергію мікро- і макрорівневих соціальних процесів, де і саме позначення мікро- та макро- теж певна умовність» (Добронравова та ін., 2016, с. 198). Видається, що для заявленої синергії мікро- і макрорівнів соціальних процесів необхідний в першу чергу синтез мікро- і макрорівневих соціологічних теорій, що знаходить свій вияв в систематизації поліпарадигмальності соціального пізнання.

Визначаючи соціальну самоорганізацію через поняття практик та діяльності, слід зазначити, що діяльність – це складне поняття, одна з десяти категорій у вченні Аристотеля. Енциклопедичним визначенням діяльності є розуміння її як «форми активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін у бутті» (Кримський, 2002, с. 163). В «Енциклопедії сучасної України» діяльність охарактеризовано таким чином: «Найважливішими вимірами діяльності є усвідомленість, цілеспрямованість, продуманість (ці характеристики пов'язані, але не тотожні). Від дій неусвідомлених (автоматичних, здійснених за звичкою) відрізняють дії з різним ступенем усвідомлення. Від дій задуманих, цілеспрямованих відрізняють незадумані (ненавмисні). Ознака задуманості є важливою, наприклад, у понятті злочину, оскільки воно включає наявність суб'єктивного складника – усвідомленої мети. Від дій наперед продуманих відрізняють дії зовсім непродумані (спонтанні, хаотичні)» (Лісовий, 2007).

Вітчизняний дослідник О. Бегаль зазначає, що «...завдяки діяльності людина активно перетворює світ, створюючи тим самим, так звану "другу" природу без якої вона існувати не може – культуру», що не тільки підвищує шанси людини на виживання шляхом облаштування зовнішнього середовища відповідно до своїх потреб, а й є сутнісною характеристикою людини (Бегаль, 2014, с. 20). Інший вітчизняний дослідник А. Приятельчук, зазначав, що «універсальність понять типу, до якого належить діяльність, має таку властивість як поліфункціональність. ...У зв'язку з цим діяльність постає як

складний та детермінований процес усвідомленого цілеспрямованого прагнення отримати конкретний результат у визначених соціо-культурних рамках і конкретизується у таких феноменах як дія, робота, праця, активність, практика, виробництво та інших» (Приятельчук, 2012, с. 187).

Безпосередньо пов'язаним з поняттям діяльності є поняття дія. Дія – елементарна, первинна, найпростіша ланка, з невизначеної сукупності яких складається діяльність. Соціальна дія – це введена в науковий обіг М. Вебером фундаментальна категорія суб'єктивістської соціології, де під соціальними розуміються такі дії, а також навмисна бездіяльність чи взагалі нейтральність, що так чи інакше співвідносяться з іншими людьми, де існує або хоча б мається на увазі певний суб'єктивний сенс (Вебер, 1998, с. 107). Отож, соціальними є такі «людські дії, котрі, по-перше, відповідно до того сенсу, який суб'єктивно вкладають у них дійові особи, співвіднесені з діями інших людей; по-друге, набули визначеності саме завдяки такому осмисленому співвіднесенню; і, по-третє, можуть бути зрозуміло пояснені, виходячи з цього (суб'єктивно) передбачуваного сенсу» (Вебер, 1998, с. 107).

Нарешті, самоорганізація як дія, діяльність, активність виявляється еквівалентною до філософського розуміння руху. Втім, на відміну від руху як змін, що відбуваються незалежно від волі та бажання індивіда, самоорганізація як діяльність постає як активне відношення людини до світу, де людина – не сторонній спостерігач дії сліпих законів природи, а активний учасник еволюційних соціальних змін. Власне в цьому і полягає відмінність нової парадигми – врахування спостерігача в пізнанні, або ширше – суб'єкта діяльності у процесі діяльності – людиномірність, девізом якої можуть бути фрази на кшталт «Observer matters!», або ж «Actor matters!». І коли ми знаходимось не в класичній ситуації стороннього спостерігача, а в постнекласичній позиції учасника, тоді точність передбачення зростає, оскільки ми передбачаємо події, які будемо здійснювати самі, і тоді наше передбачення та наш план дій тісно переплітаються.

Спільним знаменником для тлумачення соціальної самоорганізації як соціальних змін, різновиду організаційно-впорядковуючого впливу та соціальної діяльності є процес впорядкування, який, однак, є метафоричним, що унеможлиблює однозначне розуміння. Фактично, проблемою обґрунтування того чи іншого належного та наявного соціального порядку займається соціальна філософія протягом всього свого існування. Тому таке визначення соціальної самоорганізації не може бути остаточним. Дослідниця самоорганізації антропо-соціальних систем І. Доннікова зауважує: «Найбільш поширеним і гранично загальним є розуміння соціальної самоорганізації як процесу становлення соціального порядку з соціального хаосу. Незважаючи на гадану ясність, воно, тим не менш, мало що пояснює, оскільки визначення потребують і "соціальний хаос" і "соціальний порядок"» (2013, с. 153). Задовго до виникнення синергетики цю думку висловив П.-Ж. Прудон у фразі, що стала широковідомою: «Анархія – мати порядку», яка, однак, ніяк не роз'яснює нормативний стан суспільства.

Так, соціальна самоорганізація веде в кінцевому підсумку до утворення соціального порядку, що, зокрема може бути визначений як солідарна спільнота, здатна до консолідованих, узгоджених спільних дій, тобто здатна діяти як єдине ціле. Втім слід зазначити, що солідарність спільноти – один з можливих параметрів соціального порядку, який для свого з'ясування потребує уточнення також ціннісних характеристик такого порядку, адже дії солідарної спільноти можуть бути направлені проти стабільності тієї системи, в якій вони знаходяться – організована злочинність, сепаратизм, повстання тощо.

У зв'язку з цим, Ю. Єйтс позначає проблему дефініції самоорганізації: «Характеристики самоорганізації викликають образ і описи, які залежать від слів або фраз, значення яких є розпливчатими, множинними або неточними: "порядок", "рівень", "складність", "організація", "система", "інформація", "оптимізація", "емерджентні властивості", "стабільність", "само-" [self-], "еволюція" і т. п.» (Yates et al., 1987, с. xii).

Відтак, виявляється, що «сенс може конституювати як людський, так і антилюдський соціальний порядок, а значить не тільки культуру, а й антикультуру» (Донникова, 2013, с. 160). Крім того, зазначає І. Донникова, «більшість досліджень з соціальної синергетики розкривають локальні механізми соціальної самоорганізації, що діють в окремій сфері соціуму: політиці, економіці, історії, мистецтві та ін. На наш погляд, в новому науковому контексті актуальності набуває проблема аналізу соціального буття як тотальної цілості і пов'язане з нею з'ясування універсального способу соціальної самоорганізації» (2009, с. 114). Тобто мова йде про необхідність систематизації усіх різномасштабних тлумачень соціальної самоорганізації в межах єдиного теоретичного поля. Результатом повинна стати теорія соціальної самоорганізації, яка б не тільки розкривала загальні принципи упорядкування об'єктів будь-якої якісної природи, а й могла б доповнюватися специфічними соціо-гуманітарними, філософськими категоріями соціального порядку і змін, могла б також стати основою для узагальнення досвіду «локальних» самоорганізаційних інтерпретацій та практик з урахуванням досягнень постнекласичної науки. Виникає проблема методу, здатного фіксувати самоорганізацію в усій своїй повноті як універсальну категорію, в якій соціальна самоорганізація є конкретним, хоч і найбільш складним випадком, щоб була можливість робити дедуктивні, більш надійні висновки. Тільки вирішивши це завдання, можна буде говорити про самоорганізацію як нову парадигму. І не тільки наукову, а й соціальну, яка б справді здійснила «діалог людини з природою».

Насамкінець зазначимо, що, хоча на сучасному етапі розвитку самоорганізація як концепт має надійне підґрунтя точних наук, представлена вже не як вираз ірраціонально-міфологічного, а як філософська (точніше метафізична, якщо говорити в сенсі О. Конта), але все ще метафора, яка у соціальному вимірі на наукову строгість та точність лише претендує. Метафоричність концепту соціальної самоорганізації породжує різноманіття інтерпретацій та різночитання, а, значить, і в рівній мірі обґрунтовує

взаємовиключні практики, що ускладнює здатність домовлятися на соціальному рівні, а, отже, не виконує свою роль – не сприяє інтеграційним соціальним процесам.

1.2. Методологія дослідження самоорганізаційних процесів у соціальних системах

Самоорганізація соціуму – складна, багатовимірна дослідницька проблема, що належить до макрорівня соціологічного дослідження, до рівня розгляду суспільства в усій його цілісності, тобто до соціетального. Більш того, розгляд цієї теми у глобальному контексті вимагає погляду на самоорганізацію конкретного соціуму як елемент глобальної світосистеми, тобто у повноті його зв'язків з іншими соціумами.

Самоорганізація соціуму розглядається як особливий різновид руху – ієрархічно вища, більш складна – соціальна – форма руху матерії та набуває субстанційного значення. «Самоорганізація, так як вона вживається у природничих науках – це процес саморуху, самоструктурування, самовпорядкування та самодетермінації перш за все природних систем і процесів. Але у цьому контексті самоорганізація передбачає субстанційний зміст природи, надання їй статусу субстанції, бо тільки субстанція може бути самодетермінованою та самоструктурованою. У цьому контексті ідея самоорганізації – це фактично матеріалістична ідея, яка ґрунтується на концепті самоорганізації матерії, яка зрозуміло, є субстанцією» – зазначає В. Будз (2017, с. 27).

Згідно матеріалістичної діалектики (Ф. Енгельс), соціум, точніше соціальний рівень руху матерії, містить в собі всі більш прості, але є більше, ніж їх арифметична сума. Основна властивість – вона не редукується в більш прості форми руху (механічну, фізичну, хімічну, біологічну) (Кизима, 2002, с. 367). До цього переліку необхідно додати й антропологічну форму руху,

оскільки людина – елемент (найпростіша частина, неподільне) суспільства, і, не маючи випереджаючого знання про людину, неможливо говорити про цілісність – суспільство. Звідси випливає, що соціальний рівень руху матерії передбачає рух людей як фізичних тіл, біохімічних і нейробіологічних суб'єктів, чії дії пов'язані з вищою нервовою діяльністю і підпорядковані людській психіці, знанням, світоглядом, моральним нормам. Таке розуміння самоорганізації як соціального руху дозволяє говорити про її багатовимірність, ієрархічну складність та фрактальність.

Поняття «фрактал» введене та вперше змодельоване на комп'ютері математиком Б. Мандельбротом і стосується перш за все геометричних об'єктів, у яких ціле тотожне хоча б одній своїй частині. Він знайшов принцип, який організовує цілий всесвіт самоподібних структур у несподіваний спосіб і таким чином відображає ієрархічний принцип організації (Peitgen & Richter, 1986). Близьким за значенням виразом, що розкриває фрактальність, є відома фраза містичної герметичної традиції «Що вгорі, те й внизу», яка отримала розвиток в філософських ідеях взаємного віддзеркалення мікрокосму та макрокосму. Фрактальну природу самоорганізації можна ідеалізовано зрозуміти як властивість самоповторення нижчих ієрархічних рівнів у вищих і навпаки. Так, завдяки поняттю фракталу ми можемо пояснити, чому клітина має схожу будову та функціонує аналогічним чином, як і весь організм. Таким чином виникає теоретичне підґрунтя для перенесення властивостей самоорганізації неживої природи на живу та на людину і суспільство.

Цікавими є висновки О. Донченко стосовно фрактальної (самоповторюваної) природи людини та соціуму: «Прискіпливе спостереження за соціоструктурними процесами виявляє існування в житті соціуму такої майже математичної закономірності, як фрактальність соціуму, що означає як би клітинну структуру соціуму, яка формується в процесі не випадково/локальної фракталізації (розмноження за певним локальним принципом) різних суспільних структур. Це стосується абсолютно всіх

суспільних структур: від людини – через заводи, магазини й школи... – до влади й інших соціальних інститутів» (Донченко, 2005, с. 24).

На думку О. Донченко, «це відбувається тому, що критеріями виділення типів суспільств були матеріальні уречевлені показники. У нашому теоретичному досвіді такими критеріями є те, що довести і побачити неможливо, хоч воно існує й істотно впливає на життя спільнот та окремих людей: глибинно-психологічні і психокультурні інваріанти, які існують як психогенетичні паттерни і в індивідуальній, і в соціетальній психіці. Такі поняття, як "реакція на долю", "душевна стихія", "дух природи", "латентна субстанція" і т. ін. сьогодні вкрай актуалізувалися. Вони водночас належать як до езо- та екзотеричних концепцій і парадигм минулого, так і до науки нового покоління, тобто до посткартезіансько-ньютонівського, нелінійного погляду на життя та його прояви, яке покликане відродити світ першопричин, здатність людства враховувати універсальні принципи природи і традиції у своїй діяльності» (Донченко, 2001, с. 46).

Саме за допомогою реалізації моделі фрактальної природи людини та соціуму, як вважає О. Донченко, можна досягти цілісного синтетичного розуміння соціальних процесів (А. Аугюстинавічуте, К. Гаджиєв, С. Гроф, Ш. Ейзенштадт, Ф. Капра, А. Кемпінські, К. Манхейм, А. Менегетті, К. Ясперс, К. Юнг та ін.).

Ігнорування складної природи соціальної самоорганізації, розгляд її крізь призму методів фізики або біології – хоча етимологічно досить широких (природа, живе), по суті вузькоспеціалізованих дисциплін – веде до помилки редукціонізму (фізикалізм, біологізм), і в підсумку, до неадекватних висновків. Так відбувається руйнація вертикальної ієрархії форм руху матерії, і ось соціальна самоорганізація стає вже не вищим, більшим, ніж арифметична сума своїх частин, а однією з цих частин, відбувається умовна горизонталізація соціального руху. Оскільки спосіб бачення визначає дії, то з такого неадекватного погляду на предмет, що ламає ієрархічний порядок в теорії, на практиці теж закономірно не буде впорядкованості. Це щодо проблеми

розгляду соціуму як стаціонарної, самовідтворювальної системи, її нормативного стану.

Що ж стосується розгляду соціальної системи, здатної до поступу та розвитку, спостерігається значне прискорення та збільшення її соціокультурної динаміки. Соціум дедалі більше ускладнюється, в ньому відбуваються процеси, які одночасно є і природними, і соціальними, що значно ускладнює їх теоретичне осмислення. З ускладненням виробничих процесів та розвитком наукоємних технологій, зростає роль людини як особи, що ухвалює рішення, формулює мету та критерії вибору економіко-математичних методів та зберігає цілісність сприйняття проблеми як носій системи цінностей.

Об'єктивно зростає рівень складності соціуму як предмету дослідження, оскільки збільшується роль індивідуальних світоглядних якостей людини, людського потенціалу як фактору регулювання світосистемними процесами. У сучасних глобальних процесах все частіше вирішальну роль починають відігравати уявлення, світогляд, світосприйняття, думка, розум людини. Справді, кожен «...новий етап у розвитку суспільства характеризується освоєнням більш високих технологій виробництва, ускладненням соціальної структури, більш широким масштабом взаємодії з навколишнім середовищем. Однак найбільш істотними показниками в розвитку суспільства завжди були характер суспільних відносин, рівень духовності людей і демократичності соціальних структур», – правомірно зазначає О. Пунченко (2017, с. 53).

Рівень духовності (чи бездуховності) та зумовлена ним поведінка людини, наділеної свободою волі, часто носить нелогічний, ірраціональний, неповторний характер. Значний вплив на напрямок суспільного розвитку здійснюють, як правило, пасіонарії, генії, як «злі», так і «добрі», харизматичні особистості. У соціальній практиці взаємодії між людьми характеризуються причинно-наслідковими зв'язками тільки частково, соціальна самоорганізація в принципі передбачає порушення цього детермінізму, що створює суттєві проблеми на шляху її раціонального осмислення. «До основних недетермінованих властивостей (компонентів) зі змінними параметрами

соціальних об'єктів можна віднести: свободу волі; різноманіття думок; все, що пов'язано з особистими інтересами; людський фактор. Найсильніший чинник, який практично неможливо передбачити і змодельовати, це вплив неправди (недостовірність інформації)» (Міхальов, 2018, с. 7).

Відтак, визначальним чинником соціальних перетворень є саме людина, змістовне наповнення її світогляду та уявлень, які зумовлюють характер діяльності та соціальних відносин, та, в кінцевому підсумку, спосіб соціальної самоорганізації як саморозгортання історичного процесу, що здійснюється людьми і для людей.

Самоорганізація – центральне універсальне поняття в новій науковій парадигмі, суть якого у виникненні нових властивостей і непропорційних ефектів. Оскільки теорія самоорганізації – це індуктивне узагальнення (від конкретного до загального) явищ і процесів, які спостерігаються в сфері вивчення природознавства, вона претендує на розкриття механізмів самозбірки об'єктів будь-якої якісної природи, універсальних принципів упорядкування, в тому числі соціальних. Це породжує питання щодо можливості її беззастережного застосування до соціальних систем.

Виникає проблема методу, досить складного для адекватного опису самоорганізації як виникнення нових властивостей в складних соціальних системах, здатного відповідно описувати соціальний поступ у всій його повноті. В зв'язку з цим український соціолог М. Шульга констатує: «Залежно від теоретичного рівня розгляду проблеми обирають й адекватні, найбільш ефективні методологічні підходи та відповідний їм методичний інструментарій. На кожному із цих рівнів (соціального пізнання) накопичено вже доволі солідний теоретичний і емпіричний доробок. Мабуть, лише на соціетальному рівні відчувається нестача досліджень» (Шульга, 2018, с. 7).

Додамо, що не тільки нестача досліджень макрорівня, покликаних стати тією парадигмою соціального розвитку, що забезпечила б теоретичне випередження практики, більш того, в соціо-гуманітарних науках, в усьому суспільствознавстві простежується методологічна вичерпаність. «Слід визнати,

– зазначає М. Шульга, – що вітчизняна суспільна наука зіткнулася зі значними труднощами в поясненні й оцінці того, що відбувається в країні. *Ми не маємо надійної теорії, здатної пояснити нинішній стан українського суспільства, у нас не розроблено необхідного для цього поняттєво-категоріального апарату. Методолого-теоретичні труднощі переживають і соціальні філософи, і політологи, і економісти, і соціологи, і представники інших соціогуманітарних наук. Вирішуючи поточні завдання, соціологи, натрапивши на пізнавальні проблеми, нерідко використовують метафори, ситуативні соціологічні передпоняття, а частіше – буденні уявлення, словесні штампи повсякденного мовлення»* (Шульга, 2018, с. 4).

Дж. Стерман (John Sterman), директор групи системної динаміки в МІТ (Массачусетський технологічний інститут), деталізує труднощі, пов'язані з нинішнім рівнем суспільного розвитку та способом його досягнення: «Коли світ змінюється все швидше, вдумливі лідери все більше усвідомлюють, що ми не тільки не в змозі вирішити стійкі проблеми, з якими стикаємося, але насправді їх викликаємо. Надто часто спрямовані зусилля для вирішення нагальних проблем створюють непередбачувані "побічні ефекти". Наші рішення провокують реакції, які ми не передбачали. Сьогоднішні рішення стають завтрашніми проблемами» (Sterman, 2012, с. 23). Ці непередбачувані «побічні ефекти» зумовлені надто вузькою спеціалізацією, тобто тим, що було розроблено гуманітарну науку, спрямовану на відносно менш важливі аспекти соціальних проблем, і, в свою чергу, не було розроблено методу оцінки більш фундаментальних питань, що лежать в їх основі. При такому вузькоспеціалізованому розгляді, об'єкти часто досліджуються фрагментарно, тому ефекти їх системності, що виявляються лише при синтезі фундаментальних і прикладних завдань, можуть бути взагалі не розкриті.

Зазначене обумовило необхідність комплексного вивчення соціуму як складного, динамічного об'єкта. Виникає об'єктивна необхідність у формуванні тенденції до інтеграції різних сфер знань та дисциплінарних полів сучасних наук, єдність яких створить шанс щодо цілісного бачення соціальної

самоорганізації та вирішення глобальних проблем стійкого розвитку людства. Так, Н. Кожевников зазначає: «Основною протитрутою від псевдонауки, симулякрів та негативних сценаріїв майбутнього людства є розвиток сучасного універсалізму та планетарно-цілісних наукових і культурних концепцій» (Kozhevnikov, 2008, с. 437). Тобто виникає ситуація, коли для найбільш загального опису соціального, що забезпечить тенденцію до інтеграції та впорядкування знань, необхідний універсалізм, що постає як свого роду нова натурфілософія – взаємодоповнюючий синтез природничих та соціо-гуманітарних теоретичних здобутків.

У зв'язку з цим вітчизняний дослідник О. Вознюк правомірно застерігає: «Бездня, що лежить між морально-етичним і техногенно-фактологічним аспектами нашого існування все більше поглиблюється. Якщо протягом найближчих 10-20 років інформаційний бум не буде приборканий, якщо бурхливий океан фактів, теорій, доктрин не буде обійнятий берегами розуміючого, морального, цілепокладаючого знання, то людству, як ми вважаємо, загрожує небезпека ввергнутися в техногенно-інформаційну безодню, де "стогін і скрегіт зубів"» (Вознюк, 2005, с. 8).

Шляхи вирішення зазначеної ситуації, на думку В. Будза, полягають у тому, що «... природа і спільнота не можуть бути абсолютно протиставлені, звідси настає методологічна потреба пошуку універсальної основи для їх єдності» (2017, с. 13). Тобто, метод дослідження суспільства повинен містити в собі методи дослідження більш простих форм руху матерії як конкретний випадок. Конструювання універсального підходу, що заповнює пробіли між цілком протилежними науковими напрямками шляхом синтезу міждисциплінарних методів, де немає суперечностей у трактуванні, наприклад, самоорганізації у фізичному сенсі та соціальної самоорганізації.

Іншими словами, для соціального пізнання потрібен навіть не міждисциплінарний метод на стику декількох дисциплін, для цього годиться тільки універсальний метод, який охоплює усі дисциплінарні напрями в їх сукупності як конкретні випадки, а тому може адекватно відображати об'єкти,

процеси і явища будь-якої якісної природи, будь-якого рівня складності, що відповідає філософському рівню узагальнення знань.

Більш точно і в контексті дослідження соціальної самоорганізації ідею про необхідність універсальної, загальнонаукової методології висловлює українська дослідниця Н. Спиця: «Принцип матеріальної єдності світу дозволяє розглянути соціальну форму руху матерії як субстанцію, як основу, на якій виникають, розвиваються і руйнуються конкретні форми організації соціального. Крім того, з даного принципу випливає необхідність використовувати для аналізу історичного процесу загальнонаукові підходи, завдяки чому з'являється можливість більш точно, порівняно з метафізикою, відобразити його механізм і загальні закономірності. Крім цього, принцип єдності уможливорює застосування методології і використання законів, характерних для природничих наук. Що буде дуже корисним при дослідженні процесів самоорганізації суспільства» (Спиця, 2010, с. 185).

Подібну думку висловлює й інший вітчизняний філософ Я. Любивий: «Від самого початку формування синергетики, її творці (І. Пригожин, Г. Гакен та ін.), бажали вони того чи ні, неминуче приходили до загальнометодологічних, світоглядних, а також онтологічних узагальнень. Адже основним предметом інтересу синергетики були надскладні системи, що швидко змінюються у "режимі із загостренням" в напрямі деградації, розпаду, руйнування, або, навпаки, самоорганізації. Тому тут йшлося про застосування певних трансдисциплінарних, *насамперед математичних*, методів до певного класу об'єктів. Але при переході до певного відповідного масштабу часу всі об'єкти у Всесвіті набувають характеру таких, що зазнають безперервних змін» (Любивий, 2008, с. 5).

Більш того, зараз людству доводиться мати справу з природними, технічними, економічними та соціальними системами одночасно, як от пандемія, запобігання використанню ядерної зброї, продовольча безпека, енергетична незалежність національних економік тощо. Тобто складність проблем, що постали перед сучасною людиною виходять за межі проблематики

конкретних наукових напрямів. Все це потребує неспекулятивного підходу, тому не тільки стимулює розвиток досліджень на перетині декількох різних галузей знань, але й вимагає цілісного осягнення, неможливого без певного синкретичного теоретико-методологічного підґрунтя. Підсумовуючи аргументацію необхідності універсальної методології в соціальному пізнанні, відомий американський соціолог К. Бейлі пише: «Всебічна теорія завжди може бути використана тільки частково, якщо це необхідно, але набагато складніше і, як правило, неможливо розширити часткову теорію» (Bailey, 1994, с. 35).

Отже, умовою подолання методологічного «глухого кута» соціо-гуманітарних наук зокрема та вузької спеціалізації наукового знання загалом, досягнення надійніших та точніших результатів досліджень соціальних процесів, де ключову роль відіграють погляди та цінності людей, а також для повноти опису універсального поняття самоорганізації, є необхідність використання універсального, тобто загальнонаукового методологічного підходу як певного продукту інтеграції природничих та соціо-гуманітарних наук. Тобто при дослідженні соціальної самоорганізації постає завдання адаптації природничо-наукового сенсу концепту самоорганізації та особливостей соціального пізнання, а також поєднання напрацьовань різноманітних соціологічних шкіл і теорій у єдину систему, що повинно забезпечити формулювання основ соціально-філософської гранд-теорії, здатної відповісти на виклики часу та загрози глобалізованого світу.

Одним із основних підходів, що претендують на статус універсальної методологічної основи, стала синергетика. Синергетика описує самоорганізацію, в тому числі й соціальну, за допомогою формул нелінійної математики, опираючись на природничі науки.

Синергетика відображає поведінку соціальних елементів, використовуючи акторно-мережеву теорію, агентно-орієнтоване моделювання та інші методи, в основі яких математика, нелінійні диференціальні рівняння (Gershenson, Csermely, Erdi, Knyazeva & Laszlo, 2013).

Г. Гакен з приводу застосування синергетики в соціальному пізнанні пише: «Інтуїтивно видається досить очевидним, що процеси формування громадської думки, дії соціальних груп і т. п. – кооперативні процеси. З одного боку, суворий розгляд цих явищ здається надзвичайно важкою, якщо не неможливою справою, оскільки дія індивідумів визначається великим числом часто невідомих причин. З другого боку, ми бачили, що відносно систем, котрі складаються з багатьох підсистем, існують принаймні два рівні опису: на одному аналізують індивідуальну систему та її взаємодію з оточенням, на другому описують статистичну поведінку, використовуючи макроскопічні змінні. Саме на цьому рівні стає можливим *кількісний опис взаємодіючих соціальних груп*» (Haken, 1978, с. 315).

Синергетичний опис в соціальних системах Г. Гакен характеризує також як статистичний: «Такий статистичний опис, звичайно, не може дати однозначні прогнози через стохастичну природу процесів, що розглядаються. Проте такі моделі, безумовно, дуже цінні для розуміння загальних властивостей кооперативної поведінки, навіть коли йдеться про людей, хоча поведінка будь-якого одного індивідуума може бути надзвичайно складною і недоступною для математичного опису» (Haken, 1978, с. 317). Сенс самоорганізації як упорядкування в цих дослідженнях – це структура в предметному, геометричному сенсі, що найчастіше розуміється як мережева структура «без генералів». У соціальних системах теж є впорядкування суто геометричне, як результат просторового переміщення тіл, наприклад потоки транспорту або формування громадської думки в соціальних мережах (віртуально-геометричне, *див. Dmitriev, Dmitriev & Balybin, 2019*). Втім, таке розуміння жодним чином не дає ключ до розгадки принципів улаштування та упорядкування суспільства. Очевидно, що для соціально-філософського аналізу розуміння індивіда як «тіла» в фізичному або геометричному сенсі виявляється редукованим, недостатнім, оскільки «тіло» не визначає дії в соціумі, хоча і є їх виконавцем; власне, соціум – це дещо більше, ніж просто сукупність людських «тіл».

М. Бойченко з приводу синергетики правомірно зазначає: «Ми припускаємо, що і соціобіологія, і синергетика як представниці застосування системного підходу у версії природничих наук визначають ті параметри функціонування соціуму, які відтворюються переважно у автоматичному режимі, *без волі і свідомості* людей» (Бойченко, б. д., с. 15). Аналізуючи синергетику як методологію соціального пізнання, ідеї якої «... являють собою приклад претензії на парадигмальність фізичної картини світу для мало не усіх наук», він визнає її досягнення, проте й застерігає про обмеження: «...навіть чи знайдеться людина, яка зможе заперечити корисність ідей синергетики з її уявленням про нерівноважність і нелінійність розвитку динамічних систем. І не лише для фізики, але й для багатьох інших природничих наук, а також, у випадку аналізу масових процесів, також і для деяких наук соціальних» (Бойченко, б. д., с. 15). Дійсно, моделюючи мережевий трафік (Nagel, Rasmussen & Barrett, 1997) або натовп пішоходів (Helbing & Molnar, 1997), формування громадської думки (Naken, 1978), просторової самоорганізації населення (Прибиткова, 2009) або міських систем (White & Engelen, 1997), відбувається фіксація переміщення якоїсь маси тотожних одиниць, де переміщення – найпростіший, механічний рух.

Так реалізується механістичний погляд на соціальні системи, де люди розглядаються як тотожні елементи, а їх індивідуальні якості – психічні, інтелектуальні, ціннісні, культурні відмінності – визначальні чинники соціального розвитку, ігноруються. Зважаючи на це, група дослідників самоорганізації висновує, що необхідний огляд «...деяких застосувань цих ідей в галузі гуманітарних наук, де моделювання в цілому було дещо невдалим при плануванні й прийнятті політичних рішень в реальному світі людських справ» (Allen, Engelen & Sanglier, 1984, с. 150).

Можна припустити, що основною причиною такої неспроможності моделювання соціальних систем є розгляд їх елементів як еквівалентних і однакісних, що відповідають базовим математичним поняттям (число, точка), а не як емергентних і складних, зі складною внутрішньою будовою. З огляду

на те, що порядок математично – це уніфікація, порядок гомогенних еквівалентних одиниць – маси; це закони великих чисел – статистика. У соціальних системах уніфікація веде до колективізму як безособового, ігнорується творче унікальне начало особистості, тобто суспільство розглядається як деперсоналізований об'єкт, а не сукупність суб'єктів чи колективний суб'єкт.

Втім, завдяки використанню математичного формалізму, синергетика є більш строгою, точною, і загалом більш упорядкованою теорією, що дозволяє їй диктувати правила і в цілому напрямку «нестрогих» соціо-гуманітарних досліджень. Одне з перших визначень синергетики, за словами автора терміна Г. Гакена, яке він дає в передмові до матеріалів конференції з синергетики в 1983 році, має такий вигляд: «Згідно зі своїм визначенням, синергетика має справу з системами, що складаються з безлічі частин, які можуть формувати просторові, часові або *функціональні структури* в макроскопічних масштабах» (Frehland, ed., 1984, с. 1).

Таке визначення, екстрапольоване на соціальні системи, прямо веде до того, що узагальнено можна назвати структурним функціоналізмом. Його сутність характеризується як логіко-математичне, лінійне мислення про соціальні системи, а основна спрямованість досліджень – жорстка функціональна (причинно-наслідкова) залежність. Таке структурно-функціоналістське визначення самоорганізації веде до інституціонального тлумачення соціальної самоорганізації: «Самоорганізація соціуму в його економічних засадах та політичних проявах призводить до появи соціальних інститутів, які здійснюють організаційні функції» (Добронравова та ін., 2016, с. 191), що фіксує наявне соціальне буття та виявляється недостатнім для пояснення становлення, соціальних змін та соціокультурної специфіки суспільних трансформацій на соціетальному рівні.

Синергетика постає як міждисциплінарний діалог саме природничих дисциплін і заснований на математичному формалізмі теоретичний фундамент цієї індукції, тобто заснованому на спостереженні часткових, конкретних

процесів, узагальненням і висновками про принципи упорядкування, що створює загрозу логічної помилки неповної індукції та, відповідно, ненадійних висновків. Математичний опис можна охарактеризувати як формалізоване лінійно-логічне, кількісне і статистичне дослідження самоорганізації в соціальних системах, засноване на вивченні функціональної (причинно-наслідкової) залежності. За твердженням О. Богданова, математика як наука про величини, «очевидно, виходить з тієї передумови, що ціле дорівнює сумі своїх частин» (Bogdanov, 1980, с. 46).

Водночас, самоорганізація є «метафізикою емергенції», «метафізикою становлення, виникнення» ефектів цілісності й складності, коли ціле більше, ніж сума частин, що характерно і для таких складних систем, як соціальні. Дослідник комплексності (complexity) та постмодернізму П. Сільєрс застерігає від редукціонізму у поясненні поведінки комплексних систем, якими є, безумовно, усі соціальні системи: «...до по-справжньому складних проблем можна застосовувати підходи лише комплексні. Ця реалізація є також переосмисленням антиредукціоністської позиції. Це не заперечує, що складні системи побудовані зі звичайних, матеріальних компонентів. Однак це заперечує, що опис цих компонентів та їх взаємодій, що пояснюють поведінку системи в цілому, практично можливий [традиційними засобами]. Складну систему не можна звести до набору її основних складових, не тому, що система з них не складається, а тому, що в процесі цього втрачається занадто велика кількість реляційної інформації» (Cilliers, 2002, с. 9-10).

Такий міждисциплінарний синергетичний опис в соціо-гуманітарних науках тяжіє до структурного функціоналізму, виявляється механістичним і недостатнім для виявлення універсальної сутності самоорганізації і її якісної специфіки в складних соціальних системах. «Сьогодні, – зазначає українська соціологиня Н. Черниш, – навіть теорії хаосу описують комплексні нелінійні динамічні системи як теорії детермінованої системи» (Черниш, 2019, с. 14). Синергетика як метод опису соціальної самоорганізації лише в її кількісному математичному вимірі не може претендувати на статус необхідної для

подолання методологічної вичерпаності «гранд-теорії». Доводиться визнати, що самоорганізацію, нову парадигму, цю еволюційну метафізику, досліджують за допомогою старої парадигми – (мета) фізики буття, логіки функціональних залежностей, застосовують математику до опису соціальних процесів. Виникає невідповідність між предметом – самоорганізацією взагалі й соціальною зокрема – та методом дослідження, що веде до помилки редукціонізму.

Водночас математика, поряд з філософією, виступала тим загальнонауковим підґрунтям, що дозволяло б поєднати в одну онтологію, в єдину картину світу ідеї самоорганізації, пояснити її універсальну природу. Проблем тут також полягала в тому, що самоорганізація пояснювалась *абоволунтаристськи* філософією з її метафоричним чи спекулятивним схопленням цілого, *або* математикою з властивою строгістю та принципу «ціле дорівнює сумі частин». Подолання цієї ексклюзивної диз'юнкції можливе шляхом конкретної спроби зближення якісно-суб'єктивістських (специфічно-гуманітарних) та кількісно-об'єктивістських (точних, строгих) підходів до розгляду соціальної самоорганізації. Йдеться про нову версію натурфілософії, але менш метафоричної, більш точної, побудованої з врахуванням сучасного рівня розвитку природничих наук, що забезпечать загальнотеоретичні умови для формулювання соціальної макротеорії. У соціально-філософській думці «сьогодні як ніколи зростає потреба об'єднати зусилля представників різних наукових дисциплін, і не тільки споріднених (наприклад, соціогуманітарних), але й тих, між якими в минулому зводилися міцні стіни. Мається на увазі наукова кооперація зусиль учених у сфері природничих і технічних наук, з одного боку, та соціальних і гуманітарних наук, з іншого боку, з метою вироблення комплексного наукового знання та створення нової загальної картини світу в її неподільності» (Черниш, 2019, с. 13).

І те, що було неможливим в умовах догматичного тиску та концептуальної диктатури, в ситуації поневолення примарами авторитетів минулого (адже навіть Енгельс не посмів розглядати рух більш складний, ніж механічний!), може постати продуктом теоретичного полілогу сьогодення: «У ХХІ столітті

інтеграція природних, технічних, гуманітарних і соціальних наук як для освоєння природних ресурсів, розроблення нової техніки і технологій, так і для пізнання суспільства є нагальною і вже усвідомленою у світі необхідністю» (Ворона, 2020, с. 33).

З цих позицій дослідницький інтерес представляють спроби усунути «...невідповідності між зростаючим суспільним попитом на наукове обґрунтування шляхів розвитку українського соціуму та редукованими внаслідок теоретичного дефіциту пропозиціями з боку сучасної української соціології» (Черниш, 2019, с. 11) шляхом застосування положень нової парадигми до неї самої. Допомогти усунути цю проблему може загальна теорія, що базується на нових досягненнях природничих наук та яка виступатиме методологічною основою для їх осмислення. Такою «теорією теорії» зазвичай є філософія, яка сьогодні потребує досягнень точних наук так само, як і точні науки – філософії (Rovelli, 2018).

Відтак, для усунення невідповідності при вивченні самоорганізації в усій своїй повноті, а тим більше такого складного феномена як соціальна самоорганізація, виникає необхідність подолання механістичності структурно-функціоналістського підходу і лінійного мислення в соціально-філософському аналізі соціальної самоорганізації як основи розв'язання проблеми адаптації природничого сенсу концепту самоорганізації і особливостей соціального пізнання. Тому необхідно доповнити математичну частину синергетики тим загальнонауковим методологічним підходом, який забезпечить опис нелінійності, непропорційності (емергентності) і якісну, тобто ціннісно-світоглядну специфіку людської діяльності на соціальному макрорівні.

Одним із визначних досягнень точних наук ХХ століття став системний підхід та різні його варіації у вигляді кібернетики та організаційної теорії (О. Богданов, Л. фон Берталанфі, В. Ешбі, Н. Вінер – 20-60-ті роки ХХ століття). «Системні дослідження дозволили розробити синтетичні методи, що доповнюють аналітичні» (Gershenson, Csermely, Erdi, Knyazeva & Laszlo, 2013).

Основна ідея системного підходу досить проста: для вирішення безлічі різноманітних конкретних дослідницьких завдань необхідно віднайти їх «спільний знаменник» та перейти на більш універсальну постановку задачі. Відтак, завдання зводиться до визначення мінімального числа універсальних компонент, пов'язаних між собою певними закономірностями.

Втім, можна заперечити щодо можливості системного підходу до вивчення соціальної самоорганізації, адже існує його критика застосування до пізнання соціуму, що зводиться до його сприйняття як «системно-структурного». «Новий синергетичний стиль мислення – еволюційний, нелінійний та цілісний. Це сучасний етап розвитку в рамках традицій кібернетики та системно-структурного аналізу», – зазначають Г. Гакен та Є. Князева, фактично ототожнюючи системний та структурний аналіз (Haken & Knyazeva, 2000, с. 58). І саме системно-структурний та класичний кібернетичний стиль мислення виявляється недостатнім для опису нелінійних та соціальних процесів: «В основі кібернетичного мислення, – зазначає Л. Бевзенко, – лежало лінійне, механістичне мислення. ...Класичну кібернетику можна вважати одним з останніх осередків сцієнтистського мислення, орієнтованого на суб'єкт-об'єктні відносини людини зі світом, на підкорення природи, яка уявлялася неминучим наслідком науково-технічного прогресу» (Бевзенко, 2002, с. 40-41). Відтак, зазначимо, що значне відкриття ХХ століття полягає в тому, що соціальна і економічна організація складних систем, на кшталт форм сучасного економічного порядку, не може бути ефективно підпорядкована кібернетичному контролю.

Поразка класичної кібернетики як загальної теорії вплинула і на формування скептичного відношення до системних методів. Уже згадуваний нами М. Бойченко зазначає: «Навряд чи варто сьогодні говорити про перспективи створити універсальну теорію систем. Так, у збірнику, присвяченому 100-літньому ювілею Берталанфі (Системный подход, 2004), у своїй статті В. Садовський зауважує, що попри той імпульс, який надала теорія відкритих систем Берталанфі, західні філософи (такі, як К. Гемпель) та

представники окремих соціальних наук (такі, як Р. Акофф) не сприймають ідеї ізоморфізму [однаковість форми, – прим. Ю. К.] законів різних наук, на якій базується проєкт побудови загальної теорії систем Берталанфі. Та й інші статті цього ж збірника являють швидше зразок принципового розмаїття розуміння системного підходу навіть без натяку на можливий "ізоморфізм"» (Бойченко, б. д., с. 14).

Втім, наявність цього «ізоморфізму» чи не найкраще підтверджується існуванням протягом більш ніж двох тисяч років математики, яка, власне є універсальною теорією, що оперує не конкретними об'єктами, а загальними закономірностями, притаманними в тому числі й складним соціальним об'єктам. Інша справа, що закономірності ці носять лише кількісний характер, і годяться для систем у стаціонарному стані, коли «ціле дорівнює сумі частин», що у таких складних системах, як соціальні чи економічні, тим більше, коли вони знаходяться в процесі самоорганізації чи дезорганізації, виявляється не визначальним. Тому всю критику універсалістських підходів ХХ століття, враховуючи їх виникнення як пошук ідеї універсального якісного опису, яку пізніше намагались формалізувати засобами математики, слід сприймати в першу чергу як критику математики щодо опису соціального, а не самих універсалістських ідей.

Паралельно з відмовою одних дослідників від пошуку універсального підходу та їх критику за механістичність, відбувається розвиток системних та кібернетичних досліджень. І. Добронравова пов'язує це з розвитком уявлень про самоорганізацію: «Останнім часом системний підхід набув нового дихання за рахунок досліджень складних систем, здатних до самоорганізації» (Добронравова та ін., 2016, с. 197). Дослідники заговорили про новий варіант системного підходу. «Втім, – пише К. Бейлі, – цей сучасний різновид [теорії соціальних систем] не характеризується функціоналізмом 1960-х років» (Bailey, 1994, с. xiii).

Подолання механістичності системного підходу відбувається з включенням в нього напрацювань «фізики живого»: «В новому розумінні життя

слід бачити передову лінію науки в боротьбі за зміну парадигм, за перехід від механістичного світогляду до екологічного», – йдеться у книзі Ф. Капри «Павутина життя» (Capra, 1996, с. 18). Далі він зазначає: «Інтелектуальна традиція системного мислення, а також моделі і теорії живих систем, розроблені в першій половині ХХ століття, утворюють концептуальний та історичний фундамент наукової структури. ...По суті, запропонований тут синтез сучасних теорій і моделей можна вважати начерком теорії живих систем, що народжується та яка передбачає єдиний погляд на розум, матерію і життя» (Capra, 1996, с. 19).

Отже, простежується еволюція у системних дослідженнях від механістичності системно-структурних методів, з розвитком теорії живих систем до системно-організмичних. Значний внесок в їх розробку здійснили в першу чергу ідеї аутопоезису та кібернетики другого порядку (Г. фон Ферстер, У. Матурана & Ф. Варела, Н. Луман), а також теорії складності (complexity) та емергентності (emergence) (F. Heylighen, P. Cilliers, F. Eugene Yates, S. Kauffman, M. Woermann, K. Mainzer, Waldrop M. Mitchell та ін.).

Кібернетика другого порядку переосмислює суб'єкт-об'єктні відносини, що характеризують класичну кібернетику. Г. фон Ферстер формулює відмінності першої та другої кібернетики: «Кібернетика першого порядку відокремлює суб'єкт від об'єкта і відноситься до передбачуваного світу "там". Кібернетика другого порядку або кібернетика кібернетики сама по собі кругова. Ви вчитеся розуміти себе як частину світу, яку ви хочете спостерігати» (Цит. за: Woermann, 2016, с. 21). Відбувається спроба включення суб'єкта в процес спостереження: «Якщо кібернетика першого порядку вивчала спостерігаючі системи, то кібернетика другого порядку вже мала справу із самими спостерігачами, тобто спостережними системами, тому спостерігач мав пояснити самого себе», – зазначає українська дослідниця І. Книш (Knysh, 2017, с. 402). З цього приводу Ф. Гейліген та К. Джослін зазначають, що «...кібернетик "першого порядку" вивчатиме систему, як пасивну, об'єктивно задану "річ", яку можна вільно спостерігати, маніпулювати

і розбирати. Кібернетик другого порядку, що працює з організмом або соціальною системою, з іншого боку, визнає цю систему як самостійного агента, взаємодіє з іншим агентом, спостерігачем. Як нас навчила квантова механіка, спостерігача і спостережуваного можна розділити, і результат спостережень буде залежати від їх взаємодії. Спостерігач теж є кібернетичною системою, яка намагається побудувати модель іншої кібернетичної системи. Щоб зрозуміти цей процес, нам потрібна "кібернетика кібернетики", тобто кібернетика "мета" або "другого порядку"» (Heuylighen & Joslyn, 2001, с. 4).

Разом з цим формулюванням, відбувається зміна критеріїв науковості: «Запропонувавши ідею кібернетики другого порядку, фон Ферстер поставив під сумнів ключове припущення в методології науки, а саме мету об'єктивності, яка має бути досягнута шляхом усунення ефектів спостерігача» (Riegler, Muller & Umpleby, Eds., 2017, с. 46).

Акцент класичної кібернетики на зворотних зв'язках, якими вона доповнила прямий причинно-наслідковий, кібернетика другого порядку переосмислює та узагальнює до поняття циклічної причинності (circular causality). Дослідниця складності та постструктуралізму М. Верман пише: «Фон Ферстер (1990) визначає циклічність як центральну тему кібернетики [другого порядку]» (Woertmann, 2016, с. 21). Г. Гакен пояснює циклічність так: «Параметри порядку, які можуть бути матеріальної або нематеріальної, тобто абстрактної природи, по суті, визначають поведінку окремих частин за допомогою принципу підпорядкування. З іншого боку, окремі частини реагують та генерують своєю співпрацею параметри порядку. Ми говоримо про циклічну причинність» (Haken, 1997, с. ix). Більш точно визначення циклічної причинності ми знаходимо в спільній роботі Г. Гакена і Є. Князевої: «...окремі частини системи генерують параметри порядку, які в свою чергу визначають поведінку окремих частин. Це принцип циклічної причинності» (Haken & Knyazeva, 2000, с. 59).

Нелінійність процесів самоорганізації, про яку говорять дослідники (Добронравова, 2003; 2017), у першому наближенні можна трактувати саме в

цьому сенсі циклічної причинності, не тільки властивої багатьом процесам і явищам, а й як одну з сутнісних характеристик самоорганізації.

Істотний внесок в розуміння циклічності, і навіть фундаментальних особливостей живих систем – їх автономності, – внесли У. Матурана та Ф. Варела: «Ключовою ідеєю було усвідомлення, що якщо дія нервової системи визначається її організацією, то результатом є кругова, саморефлексивна динаміка» (Hayles, 1999, с. 136). Вони вводять поняття «аутопоез», або «аутопоезис» для опису цієї складної динаміки. Дослідники пишуть: «Жива система організована у вигляді замкнутого причинно-наслідкового процесу, який допускає еволюційні зміни в способі підтримки циклічності, але не призводить до втрати самої циклічності. ...Ця кругова організація визначає живу систему як одиницю взаємодії і необхідна для її підтримки як єдиного цілого» (Maturana & Varela, 1980, с. 9). Так система зациклюється на самій собі, стає не точкою, а окружністю з внутрішньою будовою, що суперечить математичній аксіоматиці, де точка – неподільна.

В циклічності як повноті, замкнутості, порушуються логічні закони, причина і наслідок можуть мінятися місцями, точніше який-небудь вираз може бути одночасно і функцією і аргументом цієї функції. Така «операціональна замкнутість» живих систем веде до логічної помилки автореферентності і породжує парадокси (Woergmann, 2016, с. 21).

Основною ж проблемою парадоксальної (рефлексивної) теорії, за словами К. Hayles, стало те, що «...якщо рефлексивність заслуговує довіри, вона повинна бути ізольована від суб'єктивності і представлена в контексті, в якому вона має, принаймні, потенціал для суворого (переважно математичного) формулювання» (Hayles, 1999, с. 133-134).

Таким чином, було поставлене завдання формалізації (викладу мовою математичних формул) системної теорії живих систем. Виникла ситуація, коли фундаментально нова теорія, ця «революційна епістемологія» повинна бути оформлена за лекалами математики та логіки причинно-наслідкових залежностей, закладеної ще за часів Піфагора та Аристотеля. Таке завдання,

підкріплене висловом Н. Вінера «Кібернетика – ніщо, якщо вона не математична» (Wiener, 1964, с. 88), породило численні спроби формалізації ідей самоорганізації, кібернетики, теорії систем загалом та живих систем зокрема засобами конкретних дисциплін, в основі яких математика (Дж. Клір, М. Месарович, Я. Такахара, А. Уйомов, Ю. Урманцев, Б. Флейшман та ін.).

Відтак, всі спроби математизувати модернові інсайти переводились у прокрустове ложе математики, що обмежувало їх інноваційність методологічними можливостями останньої. У той же час, досягнення «королеви наук» математики недопустимо применшувати. Завдяки саме її досягненням був здійснений науковий, інженерний, архітектурний прорив, відбулися Великі географічні відкриття та науково-технічна революція, що спричинило економічне зростання, підвищення якості життя та в кінцевому підсумку сформувало контури сучасного світопорядку. Та чи не заслугою саме математики, що не допускає суб'єкта (людини) та науки, побудованої на принципі об'єктивності стало те, що ми спостерігаємо як екстраординарний розрив між технічною перерозвинутістю та соціальною недорозвиненістю (Кастельс, 2007). Тобто з другою версією системного підходу ми спостерігаємо чергову спробу втиснути новітні ідеї в межі старої парадигми з «математизованою» логікою. Втім, це не єдина її проблема.

Кібернетика другого порядку наштовхується у своєму розвитку на радикальний епістемологічний конструктивізм, що веде до соліпсизму. Як пише про це К. Hayles: «Все почалося з жаби. У класичній статті під назвою "Що око жаби розповідає мозку жаби"... Воррен МакКаллох, Волтер Піттс і Джеррі Леттвін провели піонерську роботу над зоровою системою жаби. Вони з великою елегантністю продемонстрували, що зорова система жаби не стільки представляє реальність, скільки конструює її» (Hayles, 1999, с. 131).

Це становище дозволяє зробити висновок про аутопоезис (замкнутість на собі) живих істот. Як зазначає К. Hayles, прорив відбувся з роботою У. Матурани над колірним зором в інших тварин, включаючи птахів та приматів. Він та його співавтори виявили, що не можуть зіставити видимий світ

кольору з активністю нервової системи. Між сприйняттям та світом не було однозначної кореляції. Однак вони змогли пов'язати активність сітківки ока тварини з її сприйняттям кольору. Якщо ми думаємо про сенсорні рецептори як про межу між зовнішнім та внутрішнім, це означає, що організаційно сітківка відповідає внутрішньому, а не зовнішньому. З цього та інших досліджень У. Матурана дійшов висновку, що сприйняття не є принципово репрезентативним. Дослідник зауважував, що твердження про об'єктивно існуючий світ вводить в оману, оскільки сама ідея світу має на увазі царство, яке передує його побудові спостерігачем. Безсумнівно, є щось там зовні, що через брак кращого терміну ми можемо назвати «реальністю». Але воно виникає для нас і для всіх живих істот лише через інтерактивні процеси, які визначаються виключно власною організацією організму. «Ніякий опис абсолютної реальності неможливий», – писали вони з Варелою в «Автопоезі та пізнанні», бо такий опис «зажадав би опису взаємодії з абсолютним, але уявлення, яке виникло б у результаті такої взаємодії, з необхідністю було б детерміновано аутопоезною організацією спостерігача. .. отже, когнітивна реальність, яку він породжує, неминуче співвідноситиметься зі спостерігачем» (Цит. за: Hayles, 1999, с. 136). Таким чином, він прийшов до передумови, що лежить в основі його теорії: живі системи діють у рамках організації, що замикається в собі та залишає світ зовні (Hayles, 1999, с. 135-136).

Це викликало певні труднощі: «Оскільки система не має доступу до того, яким є світ "насправді", моделі є суб'єктивними конструкціями, а не об'єктивними відображеннями зовнішньої реальності. ...У нервовій системі немає апіорної різниці між сприйняттям і галюцинацією: обидві є просто моделями нейронної активації. Екстремальне тлумачення цього погляду може призвести до соліпсизму або нездатності відрізнити самогенеровані ідеї (мрії, уяву) від сприйняття, викликаного зовнішнім середовищем (Heylighen & Joslyn, 2001, с. 168).

Звісно, соціальна практика спростовує радикальні теоретичні положення соліпсизму – досягає результату той, хто може чітко відрізнити уявне, надумане

від реального стану справ, адекватно оцінити свої можливості та шляхи досягнення мети. Проте суперечність між теорією та практикою перетворює успіх справи на випадковість, а теорію – на баласт. Крім того, теорія, де кожна позиція настільки ж хороша, як і всі інші, навіть її протилежності веде до суб'єктивізму і релятивізму. Ця суперечність між теорією та практикою вимагає подальшого розвитку системної теорії.

Як зазначають ірландські дослідники Ф. Боксер та В. Кенні, «Проблемну самореференцію [кібернетики другого порядку, – прим. Ю. К.] необхідно вивести за межі парадоксальної циркулярності. Для цього нам потрібно створити 3.0 кібернетику» (Boxer & Kenny, 1990, с. 208). Та додають: «Як ми вже говорили, кібернетика 1.0 і 2.0 добре пояснила характеристики штучних і живих систем, але вони не були настільки хорошими, коли мова йшла про людські системи» (Boxer & Kenny, 1990, с. 208). Відтак, Р. Манцілла підсумовує: «Отже, можна сказати, що застосування кібернетичної основи другого порядку до соціальних систем передбачає викривлення першої та не охоплює повної складності останньої» (Mancilla, 2011, с. 39).

Тому в останні декади ХХ століття дослідники заговорили про нові спроби «...усунення поширеної думки, яка розглядає гуманістичну соціологію та позитивізм як протилежності, в основному не поєднувані. ... Мейнстрімним теоретикам цілком реально розпізнати нову системну теорію, за висловом Александера [вочевидь, йде мова про Джефрі Александера – колегу К. Бейлі – прим. Ю. К.], як третю фазу реконструкції старої системної теорії» (Bailey, 1994, с. 30). Результатом теоретичного синтезу є кібернетика третього порядку, або ж третій етап становлення системної теорії (С. Амелбі, К. Бейлі, І. Книш, Н. Кочубей, В. Лепський, А. Малюта, Р. Манцілла, Є. Чепін та ін.). Тут «пропонується акцентувати увагу на інтелектуальній складовій, на саморозвитку систем у процесі їх функціонування, коли суттєвим чинником у виробленні керуючих рішень є усвідомлення ціннісно-цільової орієнтації суб'єкта» (Cheripin, 2021, с. 132). Та, як додає І. Книш, «І оскільки наука, у тому числі й кібернетика рухається від пізнання людино-машинних систем до

утворень, в яких присутність людини, її воля та цілепокладання є невід'ємною частиною, то в кібернетиці вищих порядків ми маємо спостерігати саме ці процеси» (Knysh, 2017, с. 402).

К. Бейлі в роботі «Sociology and the New Systems Theory. Toward a Theoretical Synthesis» («Соціологія та нова системна теорія. До теоретичного синтезу») сформулював набір положень, якими повинна володіти більш соціологічна версія системного підходу, щоб забезпечити концептуальне зближення системного підходу зі специфікою розгортання соціального буття. Серед них, зокрема, такі: надавати соціологічній теорії необхідну методологічну строгість, що дозволить здійснювати аналіз ієрархії та мікро-макрорівнів, включно з перспективою їх поєднання, запропонувати свіжий і більш «методологічний» погляд на проблеми порядку, співвідношень діяльності та порядку, діяльності та структури, процесу та структури, сполучити ідеаційний та емпіричний рівні аналізу, поставити питання взаємозв'язку спостерігача та об'єкта спостереження, поставити основою цілісного, макрорівневого, мультидисциплінарного, багатовимірнього аналізу, сформулювати метатеоретичний контекст для оперування поняттями конфлікту, взаємодії, мереж, енергії, інформації, самовідтворення, саморегуляції, само- та зовнішнього управління, так само, як і забезпечити умови для накопичення знань й продукування нових понять, навіть нового понятійного апарату (Bailey, 1994, с. 32-34).

За словами ж Ф. Гейліген та К. Джослін, «небезпеки повного релятивізму, за якого будь-яка модель вважається такою ж хорошою, як і будь-яка інша, можна уникнути за допомогою вимог когерентності та інваріантності» (Heylighen & Joslyn, 2001, с. 168). Завдяки виявленню інваріант (незмінних частин), притаманних явищам, об'єктам та процесам незалежно від їх природи (тобто універсальних), третя фаза реконструкції системного підходу досягає філософського рівня узагальнення та відкриває можливості для значної «соціологізації» науки, а відтак претендує на статус універсальної методологічної основи досліджень самоорганізації, в тому числі й соціальної.

Однак, залишається невирішеним ще одне питання. А саме, яким чином долається соліпсизм кібернетики другого порядку і відбувається вихід за межі циклічної причинності автономної індивідуальної системи, яка, звісно, може бути не тільки жабою? Воно породжує і наступні: визнаючи соліпсизм вихідним пунктом філософського теоретизування, чи змушені ми тепер визнати цілковиту відносність будь-якого знання, будь-якого погляду чи думки, яка відтепер має право на життя так само, як і будь-яка інша? Як тоді пояснити наявність в соціумі безлічі поглядів, нарешті, їх взаємодій, які можуть набувати ознак конфлікту чи партнерства та усього спектру можливих станів між цими двома крайностями, в тому числі й байдужості? Давши відповіді на ці запитання, ми зможемо підтвердити або спростувати, чи справді досягається розуміння невід'ємності людини як суб'єкта процесів пізнання та діяльності, чи дійсно третя фаза реконструкції системного погляду на світ краще пояснює характеристики людських (соціальних) систем, а тому є більш доцільною для застосування в якості методу дослідження соціальної самоорганізації.

З розвитком системного підходу стає зрозуміло, що класична схема спостереження діє тільки в найпростіших випадках (класична механіка), але є більш складні процеси, зокрема соціальні, де вплив спостерігача (суб'єкта) надто суттєвий, щоб ним нехтувати. І навіть у найпростіших випадках виявляється, що результат спостереження залежить і від спостерігача – суб'єкт фіксує ті особливості, властивості чи параметри, які його цікавлять, усвідомлює він свою мету чи ні. Тому до механістичної об'єктивності, що виключає суб'єкта з дослідження, забезпечуючи «чистоту експерименту», ми уже не повернемося. Проте відносність – завжди двостороння, тобто щось співвідноситься з чимось, взаємодіє; це завжди взаємодія мінімум двох елементів. Так, У. Матурана емпірично дійшов висновку, що його теоретично сформулював І. Кант: пізнати можна тільки те, що є «річ для нас», а пізнаючи, ми взаємодіємо з об'єктом пізнання. Звідси системний висновок: спостереження (та й загалом пізнання) – це специфічна взаємодія між суб'єктом та об'єктом, де важливо враховувати властивості як одного, так і другого. Ми

не можемо пізнати те, з чим не взаємодіємо, те, що є «річ в собі»– абсолютно (безвідносно) об'єктивним пізнання бути не може, як і не може бути й мови про об'єктивність пізнання як повну відсутність впливу суб'єкта (хоча, звісно, є ситуації, де цим впливом можна знехтувати). «Якість» та достовірність пізнання – це результат взаємодії об'єкта і суб'єкта.

Так подолання соліпсизму кібернетики другого порядку відбувається через взаємодію: для конструювання суб'єктивного сприйняття необхідний власне об'єкт, що сприймається, тобто навколишнє середовище чи об'єктивний світ. Це той вихідний матеріал, з яким «працює» начебто єдино реально існуючий суб'єкт. Для жаби, з якою працювали Матурана і Варела, такою інформацією був оптичний (аудіальний, тактильний та ін..) діапазон сприйняття, забезпечений відповідними рецепторами.

Далі стає очевидно, що об'єктивність, що конструюється у сприйнятті, залежить від способу, яким суб'єкт це робить. Спосіб вибудовування суб'єктом інформації, що сприймається та на основі якої він діє, варіюється від стихійного до високоорганізованого, від спонтанних емоційних поведінкових реакцій організму, до продуманої стратегії, від *рефлексів* до *рефлексивності*. Власне, наука, науковий метод є не що інше, як найбільш продуманий спосіб організації найбільш цінної інформації – знань. Вона не претендує на абсолютну достовірність та безпомилковість своїх висновків, наука просто стверджує, що інформація, яку вона продукує, є найбільш обґрунтованою та ретельно продуманою.

Але для більш конструктивних, стійких і масштабних соціальних перетворень (в першу чергу їх теорії) нас цікавить не стільки те, як наука, зокрема, епістемологія, пропонує організувати знання для проведення досліджень (хоча це теж), скільки те, як наука пропонує організувати знання для їх застосування в житті людини взагалі. Таким чином, спочатку суто епістемологічні питання способів та можливостей пізнання як специфічного виду людської діяльності розширюються до людської діяльності взагалі – ведення побуту, господарювання, праці, спілкування тощо. Так наука пропонує

засоби (знання), здатні допомогти нам з розумом упорядкувати все наше життя, у тому числі його соціальний вимір. «Нова загальна методологія науки зсередини змінює статус дослідника з прихованого чинника на активного учасника високоінтерактивної системи», – зазначається в праці «Нові горизонти кібернетики другого порядку» під редакцією А. Рейглера, К. Мюллера та С. Амплембі (Riegler, Muller & Umpleby Eds., 2017, с. 46).

І нарешті, зробивши коло в аналізі того, що для подолання соліпсизму необхідний об'єкт, що сприймається і його спосіб сприйняття разом з методом осмислення та реконструкції, ми повертаємося до тієї першої ланки, з якої почали – суб'єкту. Проте, не як єдино реально існуючого і відтворюючого навколишній світ у своїй уяві (соліпсизм), або тільки як пізнаючого, але пасивного спостерігача, але як учасника, котрий конструює реальний історичний процес залежно від своїх уявлень, знань. Адже крім інформації, що надходить через органи сприйняття, властиві людині як біологічному виду (органи зору, слуху, рівноваги, дотику, запаху та смаку etc.), ми ще сприймаємо світ людей, соціум, знаки, символи, ідеї, концепції тощо. І саме завдяки тому, в якому вигляді і наскільки глибоко (ефективно) ми сприйняли та зрозуміли (можемо оперувати) інформацію про світ людей – індивідуальний та колективний досвід, культуру, знання, настільки відчутний та усвідомлюваний нами внесок ми можемо зробити в цей світ, примножуючи духовні та матеріальні цінності, що перманентно виробляються людством протягом історії. Так на перше місце в соціальних процесах виходить освіта і здатність конкретної людини навчатися – здатність здійснювати операції з інформацією про світ людей, з мовою, знаками та символами, абстрагованими від предмета, який вони позначають за допомогою другої сигнальної системи мозку людини, тобто здатність мислити. Як мислити найефективніше нам і пропонує кібернетика, чи системний підхід.

Тому протагорівська фраза «Людина є мірою усіх речей», що теж є прикладом релятивізму, набуває сучасного звучання та, взята як один із елементів, що взаємодіє з іншим (з об'єктом як «річчю для нас»), постає тим

базовим пунктом відліку, системою координат, з позицій якої, в рамках якої і для якої ми пізнаємо та змінюємо світ. Взяті за епістемологічно-онтологічну основу, положення людиноцентризму на третьому етапі розвитку системної теорії дозволяє подолати теоретичний релятивізм та формує більш цілісну картину світу. Саме тому, «Однією з найбільш характерних особливостей постнекласичної науки виступає її людиномірність, а саме – усвідомлення неможливості виносити людські цінності поза межі наукового пізнання» (Мелков, 2015, с. 222).

Настільки ж, як в живих системах сприйняття визначається внутрішньою організацією організму, настільки ж в людських системах їх сприйняття і дослідження визначаються організацією мисленнєвого процесу. Тобто людина та її властивості постають мірилом, що задає рамки доцільності, впорядкованості, об'єктивності. Власне, об'єктивність тепер також можна розуміти як те, що конструюється, точніше, організовується певним суб'єктом (Богом, Абсолютом, природою чи людиною) в процесі його діяльності.

Отже, кібернетика третього порядку, або ж третя фаза реконструкції системної теорії (системний підхід третього покоління) характеризуються «соціологізацією» через формулювання принципу людиномірності, переходом від інформації до знань, розглядом і об'єкта, і суб'єкта як системи, що засвідчує важливість врахування таких особливостей останнього як цілі та цінності.

Завдяки цьому виникає можливість більш адекватного відображення процесів соціальної самоорганізації з урахуванням її ієрархічної складності. Так, з позицій зазначеного системного підходу загальноприйняте визначення самоорганізації як процесу впорядкування доповнюється, і тепер тлумачиться не лише як здатність системи до виникнення без зовнішнього впливу функціональних структур, але також як здатність в результаті цього до появи нових властивостей (емергентність, *цілісність*) та ієрархії.

Емергентність, або цілісність, є наступною після структурності в системному розумінні характеристикою будь-якої системи. Емергентність, за Дж. Гольдштейном, – це виникнення нових і когерентних структур, паттернів і

властивостей в процесі самоорганізації в складних системах (Goldstein, 1999, с. 49). Як зазначають дослідники С. Калантарі, Е. Наземі та Б. Масумів в оглядовій статті емергентності, «Емергентна поведінка є більшою, ніж сума всіх видів поведінки» і емергентність «стосується того, що нові функції можуть з'являтися в складній системі, так що ці функції не можуть бути зведені до конструктивних елементів на нижчих рівнях» (Kalantari, Nazemi & Masoumi, 2020, с. 2-3). Також вони дають своє визначення емергентності: «Взаємодії агентів мікрорівня в системі, що самоорганізується, призводять до появи [emergence] надійної неочікуваної функції макрорівня, яка може/не може відповідати системним цілям і може спостерігатися лише зовнішнім спостерігачем» (Kalantari, Nazemi & Masoumi, 2020, с. 36).

Саме поняття емергентності розкриває сенс інтегральності, непропорційності, або тієї ситуації, коли «ціле більше, ніж сума частин». Цілісність, впорядкованість, наявність і прямих, і зворотних зв'язків в системі, нарешті, динамічної рівноваги, є ознаками циклічної причинності, або взаємозумовленості, яка представляється як певний проміжний стан самоповторення системи між процесами становлення і розпаду та може бути використана для опису цільового (нормативного, результативного) стану системи, наприклад соціальної. Так, емергентність характеризується динамічною стійкістю, досягнутою за рахунок взаємодій, що здійснюються шляхом самозатрати елементів, які спрямовані не на інші елементи в зовнішньому середовищі, а тільки всередині цієї системи. При цьому, елементи можуть підтримувати динамічну стійкість тільки тоді, коли «затрата» елемента буде в точності компенсуватися «надходженням». Компенсувати самозатрати одного елемента буде другий, другого – третій і т. п., і, нарешті, «або потрібно для останнього елемента міфічне джерело, або треба замкнути останній елемент з першим» (Малюта, 1990, с. 39). Так утворюється циклічно замкнута динамічно стійка (впорядкована) організаційна структура, прикладами якої є кругообіг води в природі, гомеостаз живих організмів, ідеї циклічної економіки та ін.

У ситуації, коли під взаємодією між елементами мається на увазі їх причинно-наслідковий зв'язок (функціональна, або каузальна залежність, детермінованість), то при наявності замкнутого циклу причин і наслідків, тобто коли причиною (умовно) першого елемента стає останній, який, в свою чергу, є наслідком попереднього, той – попереднього, аж до першого, виникає їх взаємозумовленість (Малюта, 1990, с. 53). Взаємозумовленість, або циклічна причинність, таким чином, є більш загальним випадком причинно-наслідкової взаємодії в самоорганізованій системі. Поняття причини і наслідку явища (початку і кінця) в круговій причинності є досить умовними і відносними. Прикладом взаємозумовленості соціальних систем служить відомий, на перший погляд парадоксальний, втім влучний вислів: «Історію формують люди, яких формує історія». Ця фраза також демонструє значення індивідуальної системи як організованої особистості, визначальну роль її неповторного поєднання волі, інтелекту, мотивації та цінностей у формуванні контурів майбутнього та управлінні соціальними процесами, та вплив якої на хід історичного процесу може бути суттєвішим, ніж статистична поведінка кількісно описаних соціальних груп.

Саме наявність емергентності та взаємозумовленості дозволяє говорити про автореферентність та створює умови для вживання щодо процесу префіксу «само-». Основною помилкою в розумінні емергентності як цілісності є абсолютизація холізму (англ. *whole* – весь, цілий), витлумачена як протилежність фрагментарності, частковості, елементарності, що перетворює цілісний погляд в один з «ізмів» – перебільшених аспектів. Емергентність в системному розумінні – це не виняток елементарного, і не розчинення особливого в загальному, а його включення, певна організація.

Так емергентність постає як виникнення нового, упорядкованого стану з первинного хаосу. У соціальних, складних системах, що мають властивості живих і додатково власні специфічні, це не тільки уніфікований рух, не тільки виникнення тих чи інших структур (бюрократії, соціальних інститутів, мереж). Це також універсалізація – впорядкування різноякісного (унікального) в єдине в

філософському сенсі слова – як складного цілого. У соціальних системах якісна відмінність елементарного (мікрорівня) та емергентного (макрорівня) принципова – це питання соціального порядку, ідеології, аксіосфери.

Емергентність також можна трактувати в першому наближенні як упорядкований нормативний стан – самоорганізованість. Досягнення цього нормативного стану є *метою* саморуху, що в соціальних системах еквівалентно меті впорядковуючої діяльності – досягнення стану самоорганізації, взаємозумовленості, замкнутого циклу організації. «Найпростіше цілеспрямованість можна розуміти як придушення відхилень від незмінного цільового стану. У цьому відношенні мета подібна до стійкої рівноваги, до якої система повертається після будь-якого збурення. Як цілеспрямованість, так і стабільність характеризуються еквіфінальністю: різні початкові стани ведуть до того самого кінцевого стану. ...Їх відрізняє те, що стабільна система автоматично повертається до свого рівноважного стану, не виконуючи жодної роботи чи зусиль» (Heylighen & Joslyn, 2001, с. 162).

Так, емергентність соціальної системи постає як її організмична автономність, або такий ступінь інтегрованості елементів, що дозволяє говорити про солідарність як їх єдність, тобто коли вони діють як єдине ціле – як колективний суб'єкт, і проявляються таким чином, що про них можна говорити як про загальне, що складається з взаємодій різноякісних елементів.

Самоорганізація в цьому плані дозволяє охарактеризувати рух матерії як *causa sui*, але не в класичному значенні певної причини у нескінченному ланцюгу причин і наслідків, а в постнекласичному розумінні виникнення нових рівнів порядку з самої системи, де порядок – емергентний, організований стан елементів системи, їх цілісність. І в той же час, ця цілісність, нова сутність, що складається з безлічі елементів, може сама бути елементом іншої, більш складної системи, що дозволяє говорити про автономність системи – здатність до самостійного існування без зовнішнього ресурсу.

Підсумовуючи, зазначимо, що використання напрацьовань системного підходу як метатеоретичного фреймворку дозволяє сполучити взаємовиключні

протилежності шляхом їх розгляду зі спільної для них позиції – як елементи однієї системи, тобто конкретного сценарію об'єднання частин в єдине ціле.

Зокрема, такі характеристики, як «раціональне – ірраціональне»тепер не протиставляються у пізнанні складних живих та соціальних систем, що, фактично є ототожненням багатовимірності функціональної причинності самоорганізації із невизначеністю, стохастичністю, архаїчним міфологічним світобаченням. Натомість вони систематизують інформацію про рекурентні (нераціональні) функціональні зв'язки так, щоб мати змогу їх пізнати (осягнути раціонально). Виникає можливість з раціональних філософських основ не заперечити раціональність, повернувшись у до-теоретичне минуле метафоричних уявлень порядку й хаосу, а вийти на новий, вищий етап розвитку картини світу, яка постає як інклюзивна, де є своє місце всьому – як раціональному, так й ірраціональному.

Відтак «...сєнс вельми дорогого наукового знання полягає не у тренуванні розуму чи задоволенні зацікавленості вченого в пізнанні життя, а в практичному застосуванні розуміння того, що відбувається, задля спрощення взаємодії людей, які живуть разом, і поліпшення їхніх взаємовідносин. Розуміння цього мимоволі повертає нас до ідеї Огюста Конта про соціологію як єдину інтегральну науку про закономірність суспільного розвитку. Оскільки сама людина є творіння природи, Конт уважав припустимим спиратися у розумінні можливої поведінки людини на закони природи та механіки» (Ворона, 2020, с. 32). Через відмінність, що сьогодні ми опиратимемось не на механіку, а на новіші спроби узагальнення та синтезу в єдину науково обґрунтовану картину світу усіх видів руху – від механічного до історичного, де основна перетворююча сила – людина та її знання, розум, воля, відповідальність та організаційні можливості, що і відображає суть історично-геологічної епохи антропоцену.

Власне вирішення завдання теоретично-концептуального (методологічного) синтезу сучасних наукових теорій суспільства і людини з відкриттями в галузі природничих наук в загальну, хоч і не обов'язково єдину,

струнку теорію, точніше «гранд-теорію», знаменуватимуть собою більш-менш остаточне оформлення нової – соціальної – парадигми. Вона претендує бути засобом продуманого втручання людини в культуру, що максимально осмислено й делікатно спрямовує перебіг історичного процесу від сліпої стихійності до соціального буття з людським – мислячим – обличчям.

Отже, сьогодні ми наблизились ще на крок до подолання теоретичного розриву між соціогуманітарними та точними науками, що відкриває нові евристичні перспективи для досліджень самоорганізації та є запорукою пошуку інноваційних сценаріїв сталого розвитку. Це дозволить зробити спробу переходу в тлумаченні самоорганізації від метафори до більш строгої теоретично обґрунтованої дефініції, що наблизить до формулювання теорії самоорганізації філософського рівня узагальнення та надасть можливість робити дедуктивні, більш надійні висновки про самоорганізацію в соціальних системах. Завдяки цьому випадає шанс для більш адекватного відображення процесів соціальної самоорганізації з урахуванням виникнення непропорційних, нелінійних (емергентних) ефектів та її ієрархічної складності і якісної, тобто ціннісно-світоглядної специфіки людської діяльності в соціумі в достатній повноті. З'являється можливість провести дослідження складних процесів соціальної самоорганізації з альтернативних позицій, визначити її ресурс та можливості для забезпечення стійких процесів росту, а також регуляції глобальних змін.

Таким чином, відкриваються перспективи для інструменталізації цього поняття як засобу осмислення макросоціального, тобто історичного розвитку. Осмислюючи минуле, знаючи особливості самоорганізації, виникає можливість адекватного розуміння майбутнього, мінімізації та усунення втрат часу, матеріального і людського ресурсів в соціальних системах, формування комплексу превентивних заходів щодо запобігання як стихійних природних та соціальних катаклізмів і економічних криз, так і цілеспрямованої інформаційно-силової агресії, в чому й полягає сутність самоорганізації як соціальної дії, що спрямована на впорядкування соціальних систем.

Висновки до розділу 1

Концепт самоорганізації здійснив справжню революцію в уявленнях про розвиток об'єктів найрізноманітнішої природи, наблизив наукову спільноту до розуміння механізму еволюції живої із неживої природи, перевернув узагальнення про буття, фіксує зміну парадигми з вивчення лінійних, повторюваних та сталих у часі процесів – «метафізики буття», на пізнання буття як такого, що постає, виникає, нелінійних процесів розвитку як ускладнення, формування нових, непропорційних властивостей – вищих рівнів порядку з первісного хаотичного стану – «філософію становлення». Таке тлумачення самоорганізації дозволило суттєво зблизити її з розумінням емергентних ефектів та складності.

Ці уявлення про самоорганізацію стали індуктивним висновком із значного масиву експериментальних даних, отриманих в галузі хімії, фізики, зокрема термодинаміки тощо, описаних за допомогою математичного формалізму, та виокремились у самостійний міждисциплінарний напрям досліджень – синергетику. Висловлювались гіпотези щодо всюдисущості процесів самоорганізації та можливості їх фіксації у соціальному вимірі.

Водночас поняття самоорганізаційної парадигми набули широкої популярності серед гуманітаріїв, збагативши та уточнивши діалектичні уявлення філософії про рух та зміни, а соціальні інтеграційні процеси стали активно позначались як самоорганізація різних суспільних груп, верств, класів тощо, яка веде до появи нових соціальних інститутів та солідарної спільноти. На цьому етапі розвитку уявлень про самоорганізацію стало можливим говорити про виникнення специфічного напрямку досліджень – соціосинергетики.

Відтак, виник теоретичний розрив між строгою та точною інтерпретацією самоорганізації представниками точних дисциплін та їх гіпотезами щодо можливості застосування теорії самоорганізації, що позиціонувалась в першу

чергу як синергетика, до соціальних процесів з одного боку, та, з другого боку, фактичним активним використанням в соціо-гуманітарному дискурсі цього концепту, проте, радше в якості метафори з варіативним змістом, ніж точного поняття. Цей розрив був позначений як проблема адаптації природничо-наукового концепту самоорганізації до специфіки гуманітарного пізнання.

Проблема адаптації природничо-наукового концепту самоорганізації до специфіки гуманітарного пізнання буде успішно вирішена за умови застосування загальнонаукового підходу, що поєднуватиме в своїх методологічних засадах особливості обох вимірів теоретизування.

У нашому дослідженні таким загальнонауковим методом обрано системний підхід, що пройшов у своєму розвитку від класичного кібернетичного суб'єкт-об'єктного розуміння, через теорію живих систем, розвинену завдяки ідеям радикального суб'єктивного конструктивізму кібернетики другого порядку, побудованої на принципі циклічної причинності до системного підходу третього покоління, що поєднує в собі усі ці ідеї та надбання попередниць та забезпечує подолання дисциплінарних меж комплексним універсалістським рівнем теоретизування.

Це забезпечує реалізацію дедуктивного шляху теоретизування у вирішенні проблеми адаптації природничо-наукового концепту самоорганізації до специфіки гуманітарного пізнання, універсалізм якого дозволяє подолати розрив між точними та гуманітарними науками та створює шанс на формування придатної для здобуття кращих практичних результатів, нередукованої соціальної теорії, заповнити її «білі плями», зокрема в проблемі розуміння співвідношення дихотомій «суб'єкта» та «структури», «суб'єкта» та «об'єкта», «цілого» та «частини».

Основні положення та висновки розділу відображено в таких публікаціях авторки:

1. Каралаш А.-Ю. І. (2017). Синергетика як метод соціально-філософського пізнання. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Випуск 1 (83). С. 48–54.
2. Каралаш А.-Ю. І. (2017). До визначення поняття «соціальна діяльність»: системний підхід. *Глобалізований світ: випробування людського буття*. Міжнародна науково-теоретична конференція, 6-7 жовтня 2017 року. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. М. А. Козловець та ін. Житомир: Видавець Євенок О. О. С. 115–117.
3. Каралаш А.-Ю. І. (2017). Поняття самоорганізації в соціальних та гуманітарних дослідженнях. *Дні науки філософського факультету – 2017*. Міжнародна наукова конференція, 25-26 квітня 2017. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. А. Є. Конверський та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». Ч.3. С. 29–31.
4. Каралаш А.-Ю. І. (2018). Соціальна діяльність і її роль в сучасних соціальних процесах. *European philosophical and historical discourse*. Vol. 4. Is. 3. P. 137–143.
5. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Соціальна самоорганізація як імператив сталого розвитку. *Практична філософія*. № 2 (76). С. 27–35.
6. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Соціальна самоорганізація як імператив сталого розвитку. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*. Збірник наукових праць. Редкол. М. А. Козловець, Н. М. Ковтун, О. В. Чаплінська та ін. Київ: КВІЦ. С. 141–143.
7. Каралаш А.-Ю. І. (2021). Проблема методу в міждисциплінарних дослідженнях. *Література, психологія, педагогіка у ракурсах взаємодії*. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції. Бахмут: ГПМ ДВНЗ «ДДПУ». С. 129–133.
8. Каралаш А.-Ю. І. (2023). Самоорганізація соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації. *Humanities Studies*. Випуск 16 (93). С. 25–31.

РОЗДІЛ 2

САМООРГАНІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ГЛОБАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СВІТОСИСТЕМНИХ ВІДНОСИН

2.1. Концепт самоорганізації як перспектива організації та розвитку глобальної світосистеми

Якщо вже кібернетика другого порядку засвідчує важливість зовнішнього світу для аналізу суб'єкт-об'єктних взаємодій, то кібернетика третього порядку цю думку підтверджує. Тому можна стверджувати, що тенденції навколишнього середовища конституюють результативність конкретної діяльності як ті чи інші обставини, вплив людини на які обмежений або проблематичний, та які не можна ігнорувати, а треба знати і враховувати у своїй діяльності для підвищення її ефективності. Автори ювілейної доповіді Римського клубу підкреслюють: «Редукціонізм, або звичка ізолювати інформацію від її контексту (ів), був нам корисний, і він також був смертельним» (Weizsäcker & Wijkman, 2017, с. 84). Тому і розуміння самоорганізації соціуму в повноті, достатній для досягнення її імперативів у реальній соціальній практиці, неможливо без аналізу того, що відбувається, тієї ситуації, в якій будуть здійснюватися конкретні людські дії.

У сучасному світі існує низка тенденцій і процесів проблемного характеру в основних напрямках людської діяльності, які стосуються всього населення планети, спільні для всіх суспільств, незалежно від їх політичного устрою, соціально-економічної організації або «ваги» в міжнародних відносинах. Такі процеси і тенденції набули статусу глобальних. Успішне вирішення глобальних проблем потребує можливостей, що значно перевищують ресурси окремих країн. Виникає об'єктивна необхідність координації зусиль різних суб'єктів міжнародних відносин в масштабах всієї планети. Суттєвим є те, що, як зазначає український філософ А. Єрмоленко, «саме в останній третині ХХ

століття виникли такі проблеми, для вирішення яких у людства немає алгоритмів, накопичених у попередньому досвіді, акумульованому в звичаях та традиціях» (Єрмоленко, 2007, с. 8).

Спробою осмислення глобальних проблем стала низкатеоретичних побудов та ідей, сформованих у міждисциплінарний напрямок досліджень – глобалістики (global studies), центральним семантичним ядром яких є поняття глобалізації. Глобалізація походить від латинського *globus* і є виразом процесів, що відносяться до всієї земної кулі. Це поняття вперше з'явилося в роботах французьких і американських авторів в 60-х роках ХХ століття, а сьогодні увійшло в усі основні мови світу.

Глобалізацію можна позначити як тенденції поєднання унікальних траєкторій розвитку окремих держав, цивілізацій, народів і культур в єдине глобальне людство, як інтеграція різноякісних елементів в єдине ціле. Це утворення та посилення міжнародних зв'язків у соціальній, економічній, політичній, культурній, екологічній, технологічній та інших площинах у єдину світову систему. Глобалізація є виразником зростаючого взаємозв'язку та непропорційної взаємозалежності народів, різнорівневого взаємопроникнення несхожих культур у відмінних географічних районах. Зважаючи на зазначене вище, можемо констатувати, що глобалізованість різних країн нерівномірна, а її наслідки проявляються по-різному.

Глобалізація постає як сучасний стан, багатоаспектний та суперечливий процес, що виник об'єктивно в ході природно-історичного поступу та водночас є результатом суб'єктивних людських дій.

І хоча поняття «глобалізація» рідко використовувалося до 1990-х років, але процеси глобалізації відбувалися століттями. Вони помітно посилюються з удосконаленням технологічних можливостей внаслідок науково-технічної революції наприкінці ХІХ століття. Завдяки цьому подолання значних відстаней між країнами та континентами спрощується та прискорюється, бурхливо розвивається міжнародна торгівля та укріплюються транснаціональні зв'язки. Глобалізація пришвидшується з подоланням раніше ізольованих

самодостатніх цивілізаційних світів, відбувається інтенсифікація обміну матеріальними цінностями, що потребує узгодження фінансових систем, унормування систем вимірів та розрахунків. Це стимулювало подальший розвиток науки з одного боку, та наднаціональних контактів у торговій, банківській та науковій сферах, виникнення та посилення координаційної ролі міжнародних організацій з другого. Транснаціоналізація капіталу й промисловості, а також розвиток інформаційно-комунікаційних технологій здійснили відчутний вплив на подальше проникнення глобалізації.

Існує безліч варіантів більш-менш повного визначення цього поняття, але можна погодитися з тим, що «родовою ознакою усіх концепцій глобалізації є ідея посилення взаємозалежності людства на всіх рівнях: локальному, національному, регіональному, глобальному й у всіх вимірах: економічному, політичному, соціокультурному. ...Власне, глобалізація є нічим іншим, як ознакою формування єдиного всепланетного людства» (Козловець, 2009, с. 124). Дійсно, близьке за змістом визначення ми знаходимо у статті В. Воронкової, О. Пунченко та М. Ажажі: «Серед усіх інтерпретацій глобалізації найпоширенішою є та, що світ стає більш *уніфікованим* і стандартизованим завдяки технологічній, комерційній і культурній синхронізації, яка виходить із Заходу, і що глобалізація примикає до процесів модерності. Глобалізацією називають усі ті процеси, завдяки яким народи світу залучаються до єдиного світового суспільства завдяки процесам економічної інтернаціоналізації і поширення ринкових відносин, в результаті чого формується глобальна економіка як виробництво, що глобалізується завдяки глобальним фінансам» (Voronkova, Punchenko & Azhazha, 2020, с. 183).

Одним із аспектів прояву глобальних процесів є проблеми навколишнього середовища та зміна клімату. Аналіз демонструє наявність непередбаченого, хаотичного та безвідповідального, а тому часто деструктивного втручання людини в життєдіяльність природних систем, що веде до незворотного скорочення біорізноманіття, забруднення навколишнього середовища продуктами людської діяльності й у підсумку до порушення крихкого балансу

біосфери, необхідного для існування людей, фауни і флори. Відбулось виснаження ресурсів, не тільки тих, що традиційно використовувались для широкого доступу до благ цивілізації, підвищення рівня, якості життя та економічного зростання, а й забезпечували базові потреби населення землі.

Необдумане використання природних ресурсів суттєво ускладнюється ще одним серйозним викликом – економічним, який також набув статусу глобального. Дані Світового Банку констатують послаблення темпів економічного росту та глобальне сповільнення торгівлі з 2009-го по 2020-й роки. Зокрема, зростання глобального ВВП у 2020 році склало мінус 3,3%, тобто було від'ємним, найнижчим за період з 1961 року (World Bank, 2022).

Найсуттєвішою причиною, що зумовила економічний спад у глобальному масштабі, стала пандемія вірусу Covid-19. Внаслідок запроваджених карантинних обмежень, що вплинули на економічну активність, деякі ЗМІ та аналітики заговорили про де-глобалізацію. Однак стверджується, що «Covid-19 не вб'є глобалізацію, але глобалізація все-таки сповільниться. ... Covid-19 не покладе край економічній глобалізації; радше, це сприятиме іншим формам економічної інтеграції, таким як регіоналізація» (Wang & Sun, 2021, с. 73).

Проте, майбутнє відродження темпів світового економічного росту після ковідного спаду виявилось затрудненим із-за повномасштабної російської збройної агресії проти України. У матеріалах Міжнародного Валютного Фонду (січень, 2022 р.) прогнозувалася активізація відновлення світової економіки з другого кварталу поточного року після нетривалої дії варіанта «омікрон». Але пізніше перспективи погіршилися, в основному внаслідок російського вторгнення в Україну, що спричинило трагічну гуманітарну кризу у Східній Європі, та санкцій, покликаних спонукати росію припинити бойові дії (International Monetary Fund, July 2022, с. xiii).

Справді, ще одним істотним випробуванням на міцність глобальної економічної системи стала війна росії проти України, що стала відчутною в усьому світі: «Економічні наслідки війни поширюються всюди, як сейсмічні хвилі, що розходяться від епіцентру землетрусу, головним чином через ринки

сировинних товарів, торгівлю та фінансові зв'язки. Оскільки росія є великим постачальником нафти, газу і металів, а також, поряд з Україною, пшениці та кукурудзи, скорочення пропозиції цих товарів, наявне та очікуване, вже викликало різке зростання цін на них. Найбільше страждають від цього країни Європи, Кавказу та Центральної Азії, Близького Сходу та Північної Африки. Зростання цін на продовольство та паливо погіршить становище домашніх господарств з низьким доходом у всьому світі, у тому числі в Північній та Південній Америці та Азії» (International Monetary Fund, July 2022, с. xiii).

Фіксуючи тенденцію сповільнення темпів економічного росту, що спостерігається глобально вусьому світі, наведемо прогноз старшого економіста міжнародної аудит-консалтингової корпорації PricewaterhouseCoopers (Великобританія), що входить у «велику четвірку» аудиторських компаній Баррета Купеляна (Barret Kupelian). За його оцінками «...глобалізація, ймовірно, поступиться місцем "слоубалізації", тобто подальшій інтеграції світової економіки через торгові, фінансові та інші потоки, хоча і значно повільнішими темпами (PricewaterhouseCoopers, 2020, с. 1). Аналогічно, на думку різних ЗМІ та аналітиків, «...глобалізація може перебувати у фазі "слоубалізації", деглобалізації або навіть стагнації. Глобалізація сповільнилася, але не скоротилася, однак економічна глобалізація втратила потужність, що, ймовірно, пояснює загальне сприйняття деглобалізації», – зазначають дослідники Олівіє та Грасія (Olivie & Gracia, 2020, с. 1).

Уповільнення темпів зростання і кризадалекої від ідеалу наявної економічної системи, хоча і спричинені в основному подіями трагічними – поширенням коронавірусу з карантинними обмеженнями для його запобігання та військовою агресією росії проти України, – навряд чи можна однозначно оцінити як явище негативне. Більш того, ці дві найсуттєвіші події дали зрозуміти, що глобалізація та ідея відкритого суспільства, що її супроводжує (К. Поппер, Дж. Сорос), може не тільки сповільнитися, а й розгорнутися в протилежному напрямку. Тому криза тут постає також симптомом невідповідності наявного порядку економічних відносин розвиненому і

складному світу. І пошуки шляхів менш болісного подолання цієї кризи все більш наполегливо штовхають нас до формулювання принципово нових ідей, моделей та сценаріїв макроекономічного розвитку, дійсно модерних як своєчасних, відповідних для цих місця і часу. Тому гостра критика цього економічного порядку вже не виглядає якоюсь маргіналізованою дією вічних опозиціонерів системі або анахроністів з протилежного табору. Навпаки, критика все наполегливіше звучить «зсередини» самої системи. Так, в журналі «Globalizations» в кінці травня 2020 вийшла стаття під провокаційною назвою «"Економіка" як ніби люди мають значення: перегляд критики економічного зростання під час кризи». Автор, дослідник з Відня, К. Спаш (Clive L. Spash), погляди якого близькі до ідей А. Сени та Е. Шумахера, пише: «Політика щодо коронавірусу (COVID-19) закрила світову економіку завдяки низці урядових дій, безпрецедентних для мирного часуЕкономічні системи, в яких домінує імператив зростання, що накопичує капітал, оголили свої структурні недоліки, виявляючи численні проблеми, включаючи нестабільні ланцюжки поставок, несправедливе соціальне забезпечення предметів першої необхідності, спекуляцію, нестабільну зайнятість, нерівність і забруднення. Такі явища слід розуміти в контексті давньої критики, що стосується меж економічних систем, їх споживчих цінностей і відриву від біофізичної реальності. [Проте] ...економісти захищають економічне зростання як стійке, екологічне і всеосяжне, незалежно від системних обмежень і численних криз – надзвичайних ситуацій в області клімату, економічної кризи та пандемії. Замість того, щоб знову відновлювати стару збиткову політичну економію, світу зараз потрібна більш стійка, обґрунтована, етична і справедлива соціально-екологічна економіка» (Spash, 2020, с. 1). І хоча уповільнення зростання, криза і навіть глобальна рецесія економіки в суспільствах гіперспоживання не здається чимось апокаліптичним, але все ж показники економічного зростання корелюють з доступом населення до «благ цивілізації», що для країн, які розвиваються, може бути більш ніж критичним, особливо для численних груп ризику.

Водночас, ситуація в економіці впливає на структурні зміни соціально-демографічної та соціально-політичної сфер суспільства. До глобальних соціально-демографічних проблем відноситься неконтрольоване зростання населення планети. З населенням Землі, що швидко зростає та чисельність якого станом на листопад 2022 року досягла 8-ми мільярдів (Worldometer, November, 2022), і деградацією навколишнього середовища – першоджерела життєвоважливих ресурсів – виникає проблема довгострокового і сталого задоволення базових потреб і створення можливостей для забезпечення певної якості і рівня життя як невід’ємного атрибута цивілізації.

Проблема полягає не тільки в складності задоволення первинних життєвих потреб населення планети при обмеженості ресурсів (їжі, води, енергії), проблем з їх логістикою і антропологічного навантаження на біосферу, що постійно зростає, а й в диспропорції росту в різних регіонах і країнах. Так, у країнах третього світу і країнах, що розвиваються, перш за все на Африканському континенті, а також в Центральній, Південній, Східній та Південно-Східній Азії спостерігається стрімкий приріст населення, в той час як у низці розвинених країн, зокрема в Європі, а також на пострадянському просторі зростання населення від’ємне, тобто відбувається депопуляція населення. Спостерігається також глобальна тенденція зростання середнього віку жителів Землі – старіння населення планети, що в перспективі може створити додаткове навантаження на громадян працездатного віку в глобальних масштабах (National Intelligence Council, 2017, с. 160-161).

Диспропорція існує також у доступі численного населення планети до таких базових благ цивілізації, як, наприклад, електрифікація та освіта. Так, суб-Сахарський регіон Африки характеризується найнижчими показниками електрифікації, доступу до продовольства і рівнем освіти в світі, але з найшвидшими темпами зростання чисельності населення і найбільш «молодим» населенням (World Bank, 2020; Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2020; National Intelligence Council, 2017, с. 6). Рівень освіти впливає в підсумку на кваліфікацію працівників, а це ставить цілі регіони в

невигідне становище в глобальній економіці, що постійно ускладнюється та яка, з урахуванням становлення інформаційного суспільства і 4-ої промислової революції (К. Шваб) буде віддавати перевагу висококваліфікованим кадрам. Крім того, в усьому світі виробництво з низькою доданою вартістю матиме тенденцію до того, що буде потрібно все менше некваліфікованих робітників, оскільки автоматизація, штучний інтелект та інші виробничі досягнення вступають в силу (National Intelligence Council, 2017, с. 9). Але не тільки це. У глобальному масштабі виникають осередки несприятливого соціального середовища, що для розвинених країн створює передумови неконтрольованої масової міграції населення з соціально неблагополучних регіонів, що може привести до дестабілізації соціально-політичної обстановки в світі, інтенсифікації торгівлі наркотиками, тероризму, глобального поширення небезпечних для людини і домашньої худоби захворювань і т. п.

Соціальний вимір глобальних проблем полягає також у поглибленні бідності в багатьох країнах і втрати робочих місць для значної частини населення в усьому світі, скорочення середнього класу і зростання прекаріату. При чому «проблеми соціальної нерівності, бідність, деградація цілих націй, політичні протистояння, нехтування принципів демократії, порушення прав і свобод людини та ін. спостерігаються і сьогодні навіть в тих країнах, які вважаються високорозвиненими» (Белопольский, 2020, с. 129). Спостерігається зростання різних форм нерівності.

Зараз дослідники трактують нерівність в першу чергу як диференціацію доходів різних соціальних груп, і як зростаючу концентрацію багатства в руках меншості, тобто як нерівність у власності на капітал. Французький економіст Т. Пікетті в своїй фундаментальній праці «Капітал в XXI столітті» (2013), яка отримала широку популярність у всьому світі, досліджує причини і наслідки нерівності. «Результатом стала революція в нашому розумінні довгострокових тенденцій нерівності», – напише рецензент П. Кругман у «The New-York Review of Books» (Krugman, 2014). На основі аналізу широких статистичних

даних низки країн (США, Європа, Японія, Індія, Китай), починаючи з XVIII століття до сьогодні, Т. Пікетті стверджує, що рівень нерівності буде зростати, якщо рівень прибутковості капіталу (r) вище, ніж рівень економічного зростання (g) (Пікетті, 2016). Так він спростовує одночасно і прихильників ідеї про неминучість постійного накопичення приватного капіталу з усе більшою концентрацією багатства і влади в руках небагатьох (К. Маркс), так і прихильників тези, що ринкові механізми здатні забезпечити скорочення нерівності і гармонійну стабілізацію на вищих стадіях розвитку і розставити всена свої місця (С. Кузнець). Т. Пікетті прогнозує, що при збереженні нинішньої динаміки, частка успадкованого багатства до 2050-х рр. становитиме 90% всього приватного капіталу, тобто повернеться до рівня, що існував на початку XX століття. У зв'язку з цим Т. Пікетті та інші дослідники (зокрема, Дж. Стігліц) пропонують комплекс заходів зі створення та впровадження системи державного і міжнародного (глобального) регулювання зростання нерівності. І якщо в боротьбі з нерівністю акцент буде зроблений, відповідно до теорії Т. Пікетті, на збільшення економічного зростання, то це створить ще більше антропологічне навантаження на біосферу і може тільки погіршити і без того критичну екологічну ситуацію.

У більш загальному вигляді проблема соціальної нерівності формулюється вітчизняним дослідником Н. Белопольським і позначається як проблема суб'єктивного, залежного від бажань правлячих еліт, і несправедливого розподілу надлишкового продукту та створюваних матеріальних благ. Він пише: «У людських спільнотах завжди віталися колективна форма створення матеріальних благ, оскільки це полегшувало і прискорювало процес виробництва. А ось форму розподілу цих благ визначала еліта суспільства (господарі, вожді, царі, імператори, президенти та ін.). Тобто виробництво було колективним, а розподіл носив приватний характер і мав відбиток суб'єктивізму» (Белопольский, 2020, с. 133). В ході історичного розвитку і ускладнення світу, проблеми розподілу все більше набували рис непрозорості, непропорційності, несправедливості.

Звісно, від суб'єктивізму у цьому питанні нікуди не подітись, суспільний розподіл в принципі не може бути об'єктивним. Навіть якщо цей процес якимось чином вдасться автоматизувати, тобто десуб'єктивізувати, де гарантія, що роботизовані системи не діятимуть в інтересах їх власників? Інша справа, щорозподіл матеріальних чи нематеріальних благ здійснювався б елітою в інтересах всього суспільства, а не тільки на користь невеликого відсотка власників капіталу. Підсумовуючи, Н. Белопольський стверджує однозначно: «Чи є перспектива у людства при несправедливому розподілі надлишкового продукту? Звичайно, що немає. ...З вищесказаного висновок один: якщо людство не візьметься за розумне і справедливе облаштування світу, то кінець ХХІ століття може не застати нашу цивілізацію» (Белопольський, 2020, с. 134).

Отже, як видно навіть з такого поверхневого огляду глобальних викликів, що постали перед людством, їх характер свідчить про те, що вони носять взаємозумовлений, нелінійний характер, тобто знаходяться в стані циклічної причинності, коли одна проблема є причиною іншої, та – наступної і так аж до першої. Спроби вирішення якогось питання ізольовано неодмінно наштовхуватимуться на дисфункції інших. Уже згадуваний Ф. Капра також стверджує, що «чим більше ми вивчаємо основні недоліки нашого часу, тим більше переконуємося в тому, що їх не можна осмислити нарізно. Це системні проблеми, тобто взаємопов'язані і взаємозалежні» (Капра, 1996, с. 3). Тому, з огляду на існування глобальних проблем, пов'язаних насамперед з екологією, економікою та соціальним виміром, перед людством постає гостра необхідність якнайшвидшої зміни негативних глобальних тенденцій в протилежний бік, усунення загрози незворотних критичних втрат в біо- і антропосферах.

Пошуки вирішення глобальних проблем лягли на плечі представників світової спільноти: як національних держав, так і міжнародних інституцій, покликаних координувати розрізнені ініціативи урядів і громадськості, а також служити майданчиком для проведення переговорів. Так, проблеми, пов'язані з технічним та економічним виміром причин порушення балансу між людиною та природою, людиною та світом, потребують термінових рішень. Глобальний

характер цих проблем виводить їх за межі сфер впливу окремих національних держав та переходить у соціально-політичну площину, вимагаючи широкого міжнародного співробітництва та мирної взаємодії усіх суб'єктів міжнародних відносин. І тому ефективність рішень буде багато в чому залежати від здатності домовлятися, знаходити точки дотику і встановлювати конструктивний діалог на всіх рівнях для подальших кооперації, співпраці, інтеграції, солідаризації, нарешті, синергії, тобто для здійснення тих процесів і дій, які так чи інакше пов'язані зі смисловим наповненням поняття самоорганізації.

Однак для міжнародного співробітництва, спрямованого на узгодження зусиль з вирішення глобальних проблем та ліквідації загроз, що постали перед людством, існує низка перешкод.

Так, однією з головних та істотних перешкод є протиріччя між цілями сталого розвитку світової спільноти, спрямованими на мінімізацію шкоди екології, та національними інтересами окремих країн, часто зосереджених на максимізації прибутку політичного й бізнесового істеблішменту. Наявні легітимні засоби впливу на окремі країни мають рекомендаційний характер та виявляються безсилими, коли йдеться про вибір між екологічним абстрактним, стратегічним загальним інтересом міжнародного співтовариства і приватним предметним, тактичним економічним інтересом політичних еліт. Крім того, нерівність між країнами може призвести до того, що виникнуть спроби розвинених країн нав'язати свою квоту поступок і обмежень країнам третього світу. Власне, така модель поведінки вже існує і реалізується у вигляді проведення політики так званого «постколоніального» світу. Дослідники М. Фезерстоун і С. Леш конкретизують зазначену проблему: «Різні утворення, як-от нації-держави, мультинаціональні корпорації чи міжнародні організації виходять на глобальну арену з різними ресурсами (економічними і культурними) і переслідують різні цілі» (Фезерстоун, Леш & Робертсон ред., 2008, с. 19).

Ускладнюють конструктивний діалог безліч локальних збройних конфліктів, торгові війни, територіальні претензії. Американські військові

аналітики, виходячи зі спостережуваних тенденцій, прогнозують ускладнення міжнародного співробітництва: «Ці тенденції будуть сходитися безпрецедентними темпами, щоб ускладнити управління і співробітництво, а також змінити характер влади, фундаментально змінивши глобальний ландшафт. Тенденції в області економіки, технологій і особливо безпеки, розширять число держав, організацій та окремих осіб, здатних діяти послідовно. Усередині держав політичний порядок залишатиметься невловимим і напруженим, поки суспільства і уряди не переглянуть свої очікування один від одного. Між державами, після холодної війни, пройшов однополярний момент, і міжнародний порядок, заснований на правилах після 1945 року, теж може зникнути. Деякі великі держави і регіональні агресори будуть прагнути відстоювати інтереси за допомогою сили, але вони знаходять результати швидкоплинними, оскільки вони виявляють традиційні, матеріальні форми влади, які в меншій мірі здатні забезпечити і підтримувати результати в контексті зростаючого числа учасників вето» (National Intelligence Council, 2017, с. 6). І додають: «Координація і синергія будуть утруднені для ООН, коли аспекти однієї проблеми будуть оброблятися різними частинами системи» (National Intelligence Council, 2017, с. 210).

Через лібералізацію торгово-фінансових потоків, міжнародної комунікації та інтеграції, спрощення перетину кордонів та низку інших причин, виникає ще одна перешкода на шляху до мирної інтеграції. А саме: суверенітет та впливовість національних держав як ключових суб'єктів імплементації міжнародних угод згортається, їх здатність регулювати як внутрішньополітичну так і зовнішньополітичну ситуацію зменшується. Змінюється «обличчя» глобальних політичних акторів, низкою дослідників констатується зростання впливу великих підприємств і транснаціональних корпорацій (ТНК) на прийняття рішень національними державами, росте втручання їх в політику, що проводиться національними державами шляхом просування інтересів ТНК (лобіювання). Відсутня здатність глобальних гравців діяти конструктивно, оскільки «політичний клас в усьому світі перебуває під

сильним впливом інвесторів і впливових приватних компаній. Реакція урядів в гіршому випадку була зосереджена на управлінні власним політичним іміджем і в кращому випадку на усуненні симптомів кризи, а не її причини» (Weizsäcker & Wijkman, 2017, с. 2).

За таких умов піддається ерозії як вся інституціональна архітектура національних держав, що сформувалася в процесі історичного розвитку, так і сама національна держава як інституція, що теж характерно для багатьох країн. Так, дослідник глобалізації та породжених нею ризиків У. Бек пише: «На прикладі США, які лідирують в інституціональній побудові влади, найкраще спостерігати, як виснажується логіка інститутів, а сама політика втягується в процес занепаду» (Бек, 2001, с. 189). Цю тенденцію він пов'язує з глобальними трансформаціями і зазначає, що «разом з глобалізацією в усіх її сферах виникає не тільки нове різноманіття зв'язків між державами і суспільствами; але в значно більшій мірі руйнується структура основних принципів, на яких до цього часу організовувалися і жили суспільства і держави, представляючи собою територіальні, відокремлені один від одного єдності» (Бек, 2001, с. 45).

Базовий принцип сучасного цивілізованого світу – ідеї демократії, – очевидно, «народилися в той час, коли держави були чітко диференційовані та відокремлені», тому виникає риторичне питання: «хіба ерозія демократії в загальноприйнятому сенсі не просувається разом з глобальною мережею людей і зростаючими проблемами, які більше не можуть бути вирішені тільки на національному рівні?» (Kellerer, 2011, с. 4). Логічно і закономірно зазвучали ідеї кінця демократії, відступу (retreat) національної держави й кінця політики (J.-M. Guéhenno, Ohmae, Strange) (Grande, König, Pfister & Sterzel, 2007, с. 98). Відтак, автори колективної монографії «Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики» зазначають: «Зовсім не випадково, що тематика практично всіх конгресів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та Європейської соціологічної асоціації (ESA) у XXI столітті на подив постійна: невизначеність, криза, насильство, турбулентність, нерівність» (Макеєв & Оксамитна ред., 2017, с. 9).

Крім відсутності взаєморозуміння між особами, інституціями та організаціями, які ухвалюють рішення на міжнародному рівні, немає згоди їх з громадянами, що можна позначити як ще одну істотну перешкоду на шляху до інтеграції і вироблення програми спільних дій. «Мільярди людей досягли стану, коли вони більше не довіряють своєму уряду», – йдеться в доповіді Римського клубу (Weizsäcker & Wijkman, 2017, с. 2).

Спостерігається криза всієї соціально-політичної системи капіталізму як основи соціально-економічних відносин та існуючої форми соціальної солідарності. Так, Дж. Сорос, бенефіціар капіталістичної системи, стверджує: «Головний ворог відкритого суспільства, я сподіваюся, більше не комуністична, а капіталістична загроза» (Soros, 1997).

Сьогодні відбувається активний пошук альтернатив чинному укладу на глобальному рівні, нового соціального порядку, який неможливий без відповіді на чи не найскладніше питання про шляхи вирішення наявних протиріч, усунення перешкод для інтеграції та солідарності, пошуку і формулювання спільних інтересів для всіх країн світу, нових відносин і принципів побудови глобального соціального порядку світосистеми. І якщо сучасний рівень технічного розвитку ще здатний забезпечити світову спільноту більш чи менш надійними рішеннями екологічної та іншої глобальної проблематики, то імплементація цих рішень в практику потребує значно вищого соціального рівня розвитку усіх суб'єктів міжнародних відносин. Тому з метою координації дій та вироблення програми подолання кризи проводяться конференції ООН зі сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро – Ріо-92, Ріо +15, Ріо +20, щорічні економічні форуми в Давосі, зібрання Римського і Більдербергського клубів та ін. Але окрім закликів відмови від застарілих філософій – «Ну-мо! Не дотримуйтеся застарілих філософій!» (C'mon! Don't Stick to Outdated Philosophies!) (Weizsäcker & Wijkman, 2017, с. 63) та спроб смислового наповнення *a priori* негативних концептів, в яких при зміні форми немає новизни змісту (постмодернізм – це не відповідь на питання «що?», а «що не...»), тобто все, що завгодно, тільки не модернізм) справа не рухається.

Солідарність думок спостерігається хіба що у визнанні марності зусиль та невирішеності проблеми, яскравим доказом чого служить виражена в Акселераціоністському Маніфесті інтенція: «На відміну від катастроф, що стрімко наближаються, сучасна політика скута нездатністю виробляти нові ідеї та нові способи організації, необхідні для трансформації нашого суспільства таким чином, щоб воно змогло розв'язати зазначені проблеми та усунути загрози знищення» (Williams & Srnicek, 2013).

Концепт глобалізації в цілому може претендувати на спробу теоретичної фіксації того, що відбулося зі світом після падіння соціалістичного табору і більш-менш успішної спроби встановлення однополярності. А саме, відбувся глобальний експорт ліберальної капіталістичної моделі економічних відносин, геополітичних гравців з різним ступенем сформованості, різним рівнем розвитку, статусу, історичного досвіду (імперського і колоніального, закритих і відкритих суспільств) і т. п. Можна стверджувати про їх різні ієрархічні рівні – між ними стерли кордони шляхом масовізації інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), що гомогенізувало соціально-економічний простір світу, запустивши тим самим процес тотального скорочення соціо-культурного розмаїття, та призвело до кризи національних ідентичностей.

Якщо всі й поспішили до інтеграції та об'єднання, то це було об'єднанням на єдино загальнодоступному на той момент, найнижчому рівні масової культури споживання і «глобального села» (М. Маклюен). Але, незважаючи на локальні відмінності китайської, православної або ісламської культур (особливо останньої, яка через свій консерватизм в принципі погано сумісна з ліберальною модерністю західного типу), всі вони є гравцями світового ринку з його правилами, законами та цінностями, принципами, поведінковою матрицею й стандартами. Якщо потенційно ймогли зародитися альтернативні моделі соціально-економічних відносин в державних утвореннях, що були закриті один від одного нездоланною відстанню та бюрократичними складнощами перетину адміністративних кордонів, то глобалізація нівелювала цей потенціал.

Глобалізація, таким чином, виявилася потужним, в деяких випадках непереборним «катком», що проїхався по тендітним, далеко не завжди достатньо пристосованих до світу надшвидкого науково-технологічного прогресу національним ідентичностям та локальним культурам, нав'язуючи свої моделі і стандарти, впливаючи на повсякденне життя кожного. Соціокультурна різноманітність та унікальність національного історичного досвіду немов залишилися неврахованими, надлишковими та зайвими в космополітичному глобалізованому світі, які за фактом нікуди не поділися, вони наполегливо вимагають визначення свого місця і ролі. Крім того, внаслідок технологічного розвитку з'явилися свобода комунікації та пересування, що обрушилися на незрілих, недооформлених в нових умовах суб'єктів – новінаціональні держави та закономірно переросла в анархію, дезінтегрувавши і без того нестійкі суспільства. Ці обставини й фрагментували, хаотизували світове співтовариство, яке через вчинення дій з непередбаченими наслідками зашкодило саме собі, збільшивши невизначеність й безпорядок в глобальних масштабах.

І основне запитання, яке виникло в зв'язку з цим і навколо якого будується дискурс глобалізаційних досліджень – питання глобального порядку, питання можливості упорядкованої, солідарної взаємодії глобальних акторів, один з аспектів якого в теоретичній площині звучить як проблема співвідношення цілого і частин: «У горнілі глобальних мутацій важко, проте конче потрібно розрізняти "ціле" і "частина". Попри всю відносність цього поділу, одні таксони несуть у собі повноту тотальності, інші – можуть реально претендувати лише на частковість. Достоїнство цілісності нині піддається суворим випробуванням» (Попов та ін., 2007, с. 9).

Проблему можливості цілого, або універсального як упорядкованої єдності полікультурного в глобальному соціокультурному просторі формулює Е. Лакло: «У багатьох сучасних дебатах універсалізм представлений на противагу множинності соціальних акторів, які множаться в сучасному світі. Однак в цьому питанні про співвідношення універсалізму і партикуляризму існує певна

багатозначність двох полюсів. Чи можна, наприклад, звести мультикультуралізм до партикуляристської логіки, що заперечує будь-яке право на «універсальне»? Також поняття «плюралізм», яке викликає безліч суб'єктних позицій одного і того ж соціального актора, безпосередньо асимілюється з «мультикультуралізмом», який містить посилення на цілісні культурні / соціальні спільноти, які, однак, не перетинаються з глобальними чи національними спільнотами? І навпаки, чи правда, що єдина мислима форма універсалізму пов'язана з фундаменталістською або есенціалістською підставою?» (Butler, Laclau & Žižek, 2000, с. 7).

У сучасних реаліях це питання полягає в тому, наскільки західна масова культура (в термінології Р. Робертсона – партикулярія, або частина) може претендувати на встановлення «кінця історії» (Ф. Фукуяма) як глобального експорту вестернізації в її англо-саксонському варіанті? Наскільки ця модель соціально-економічних відносин, що створює взаємозалежність світового масштабу, в принципі може бути органічно імплантована до тих чи інших соціокультурних традицій та цінностей окремих колективних суб'єктів? І, нарешті, наскільки ідеї, цінності та історичні моделі західного світу можуть бути універсальними лекалами розвитку і основою для глобальної інтеграції та консолідації людства для відповідей на виклики глобалізації та вирішення глобальних проблем, чи можливий третій варіант у виборі між неминучістю вестернізації та зіткненням цивілізацій (Гантінгтон, 2006)? Чи можлива співпраця цивілізацій (саме у множині) і які спільні знаменники для цього потрібні? Тобто основна проблема в тому, як можлива (і взагалі чи можлива) впорядковуюча солідарна взаємодія колективних суб'єктів діяльності міжнародного рівня – їх самоорганізація – в постколоніальному світі, без пригнічення чи утиску інтересів цих суб'єктів, без хаотизації, що веде до протистояння, а в перспективі і зіткнення цивілізацій, що може привести до колапсу. Відповідно, така базова цінність в сучасній соціально-філософській теорії, як поліпарадигмальність думок та абстрактність міркувань не привели до відчутних результатів у вирішенні практичних проблем. Отже, проблема

соціальної самоорганізації як нової парадигми, покликаної відповісти на питання про можливість та способи впорядковуючої соціальної дії і взаємодії, залишається відкритою.

З аналізу глобальної ситуації в практичній сфері людської діяльності, можна зробити висновок про сутнісну причину такого становища. Вона може бути сформульована так: «Оскільки ми перебуваємо в розпалі процесу змін, то чіткий опис того, що відбувається, нелегкий, але суть в тому, що наші технології стали потужнішими, ніж наші теорії. Ми здатні робити те, що ми не розуміємо ...Ми повинні мати справу з тим, що ми не розуміємо, і це вимагає нових способів мислення» (Cilliers, 2002, с. 1-2). Дійсно, здатність людини діяти набагато випереджала здатність розуміти. В результаті цивілізація зіштовхується з ідеальним штормом проблем, викликаних перенаселенням, надмірним споживанням багатими, використанням екологічно шкідливих технологій і грубою нерівністю. Спостерігається тотальне застарівання й вичерпаність науково-світоглядної парадигми, вираженої у відставанні теоретичних можливостей людини від практики, яка ще й ускладнюється завдяки технологічному прогресу, через що можливості і масштаби наслідків такої діяльності збільшуються. «Соціально-екологічна криза також є епістемілогічною кризою. Потрібен терміновий науковий прогрес. ...Нам потрібні зрушення світогляду, зміна, яка досягає онтологічних і космологічних основ наших систем мислення» (González-Márquez & Toledo, 2020, с. 13). Одночасно ускладнюється передбачення її наслідків, зростає невизначеність і суспільство перетворюється в те, що У. Бек назвав «суспільством ризику», що, в свою чергу, веде до збільшення втрат часу, матеріальних, людських ресурсів і може мати непередбачувані катастрофічні наслідки.

Іншими словами, ми все більше переконуємося в тому, що названі проблеми – це грані однієї кризи, «кризи уявлень», яка «обумовлена тим, що більшість з нас і, особливо, наші великі соціальні інститути дотримуються концепцій застарілого світогляду, уявлень, неадекватних сьогоднішньому перенаселеному, глобально взаємопов'язаному світу» (Carra, 1996, с. 4). І

додамо: ядром цієї кризи є криза уявлень про порядок загалом та соціальний порядок зокрема, звужене розуміння якого допускає тільки суб'єкт-об'єктну директивно-асимілюючу взаємодію, чим суттєво зменшує можливості спільноти та унеможлиблює міжсуб'єктну співпрацю і самоорганізацію.

Доводиться констатувати, що ми не зможемо вийти з кризового стану за допомогою того мислення та світогляду, які нас туди завели. За допомогою наявних уявлень та соціального (без)порядку неможливо адекватно відповісти на виклики глобального світу і вийти в режим стійкого розвитку глобальної світосистеми та її гармонійної взаємодії з локальними соціальними системами.

Розв'язання проблем вбачається в поверненні до теоретичного випередження практики, що можливо в результаті нетривіальної наукової революції, в дійсній зміні наукової парадигми, яка підвищує рівень узагальнення конкретних явищ і процесів, у переосмисленні й систематизації накопиченого досвіду та інформації. Власне, наукова революція вже відбулася, або, як мінімум, відбувається – це виникнення синергетики, теорій самоорганізації, складних й емергентних систем. Так, австрійський філософ і дослідник самоорганізації Х. Фукс зазначає: «Теорія соціальної самоорганізації призвела до зміни наукових парадигм, від ньютонівської парадигми до теорій складності» (Fuchs, 2002b, с. 7). Криза уявлень і критичний стан політичних владних інститутів фіксують відсутність самоорганізації як нової соціальної парадигми співробітництва й інтеграції та суттєво доповнюють екологічну й економічну кризу кризою комунікації – самих соціальних відносин, тоталізуючи таким чином свій вплив на всі виміри людського буття. Тому слід визнати, що тісно інтегроване технічно людство виявилось, незважаючи на глобалізацію, роз'єднаним соціально. Як наслідок, всі дії, спрямовані на пошуки відповіді на глобальні виклики, виявляються паліативами, а глибинний, цілісний смисл того, що відбувається, вислизає.

Отже, істотна проблема самоорганізації акторів світового рівня полягає у виробленні та впровадженні такої політики, яка б сприяла їх координації і співпраці, що неможливо без тектонічних, глибинних змін самого характеру

соціальних відносин. Тут «складність полягає у виробленні єдиної ідеологічної платформи розвитку світу. Її, як такої, немає. Є маса ідей та ідеологій. І якщо та чи інша ідеологія влаштовує певну групу людей (партію), країну або навіть декілька країн, то для інших вона зовсім не підходить, більш того, вони готові воювати проти неї всіма наявними засобами. І все-таки, як не важко і складно, але всесвітньо-міжнаціональна ідея повинна бути розроблена, оскільки це буде перший крок до зближення і порозуміння країн світу», – стверджує М. Белопольський (Белопольский, 2020, с. 136).

Питання пошуку форм нового облаштування світу, більш розумного і справедливого світового порядку є одночасно питанням про перспективи існування на планеті та можливості нашого подальшого розвитку як виду розумних істот. Організуючи суспільство в цілому, вивільниться грандіозний ресурс громадських сил, які можна і потрібно буде спрямувати на розв'язання гордієвого вузла глобальних проблем та забезпечення сталого розвитку. Власне, з поліпшенням міжнародного співробітництва, посиленням солідарності та інтегрованості колективу людей, в цьому випадку світової спільноти, тобто з підвищенням рівня самоорганізації, зростатимуть можливості такого колективу, вплив і «вага» в соціальних відносинах, здатність вирішувати ті чи інші завдання, іншими словами – збільшиться керованість, нівелюватиметься невизначеність та мінімізуються ризики.

З досягненням групою, спільнотою, суспільством здатності до солідарних дій емергентного рівня впорядкованості – досягненням організмичної цілісності, тобто здатності колективу людей діяти як єдина, жива цілісність – нова сутність вищого рівня порядку, її можливості з перетворення навколишньої дійсності зростуть непропорційно в порівнянні з початковим людським ресурсом. Звісно ж, що для відповіді на глобальні виклики сучасності та вирішення глобальних проблем міжнародне співтовариство саме повинно бути глобальним, знаходити те загальнолюдське спільне, що об'єднує унікальність всього соціо-культурного розмаїття в єдине ціле – в універсальне

як організоване різноманіття в функціональні структури та емергентну, ієрархічну, живу цілісність.

Виникає об'єктивна необхідність пошуку людством більш досконалих і сучасних принципів побудови соціального порядку, що визначає нові форми інтеграції, які оптимізують колективну діяльність в динамічно мінливому і глобально взаємозалежному світі. І, оскільки тут не доводиться сподіватися на чийсь допомогу ззовні, а лише на свої сили, вміння і знання, які виявляються власним ресурсом людства, ця проблема стає проблемою самоорганізації і як власних дій, спрямованих на зміну самих себе і умов свого існування, і як необхідність розробки нової наукової парадигми, яка ще повинна сформуватися в придатному для соціальної реалізації втіленні. Викладені тут ідеї і пропозиції навряд чи можуть претендувати на осмислення глобальних і локальних соціальних процесів (самоорганізації) у всій повноті, але тим не менш, як один з альтернативних варіантів можуть виявитися вельми продуктивними і життєздатними. За таких умовна перший погляд суто теоретична проблема адаптації природничо-наукового, експериментального підґрунтя самоорганізації та специфічних особливостей соціального пізнання й діяльності набуває практичного змісту та передбачає необхідність подолання суперечності між високим рівнем складності нелінійних процесів, що відбуваються у світі та низьким рівнем нашого лінійного мислення до здатності осмислювати ці процеси. Це потребує вироблення та застосування універсальних методологічних та світоглядних рішень, здатних розширити та доповнитичасткові уявлення про соціальний порядок, осмислити глобальну проблематику в її різноманітності й цілісності та стати зразками соціальної самоорганізації на основі нової парадигми. Як зазначає Н. Кожевніков, «сучасний універсалізм бере участь у процесі формування нової "культурної парадигми", здатної забезпечити консенсус між усіма елементами сучасного людства, а також соціальними, політичними та культурними процесами, що керують його розвитком» (Kozhevnikov, 2008, с. 443).

«Рішення основних проблем нашого часу існують, – констатує Ф. Капра, – деякі з них навіть елементарно прості. Однак вони вимагають радикального зрушення в наших уявленнях, в мисленні, в системі наших цінностей. Ми стоїмо на порозі фундаментальних змін в науковому і соціальному світогляді, зміни парадигм, що за своєю радикальністю можна порівняти з революцією Коперника» (Сапра, 1996, с. 4). Такою теорією є теорія самоорганізації, доповнена сучасним варіантом системної метатеорії для стикування з особливостями соціального – людиномірністю.

Оскільки існують різні тлумачення соціальної самоорганізації, то порівняємо основні з них на предмет здатності претендувати на статус нової як наукової, так і соціо-культурної парадигми, тобто того культурного універсалізму, який покликаний наблизити до вирішення глобальної проблематики.

2.2. Конструктивний потенціал соціальної самоорганізації як спонтанного порядку

Світоглядно-ідеологічні символічні схеми, або теоретичні уявлення людини завжди ведуть до якогось результату. Проте, коли цей результат уявлень і подальших дій на їх основі, м'яко кажучи, залишає бажати кращого, тоді виникає чисто рефлексивна необхідність перегляду своїх уявлень. Необхідне приведення їх у відповідність з неврахованими відразу факторами дійсності з тим, щоб відкоригувати, удосконалити свій неминучий вплив на навколишнє середовище, спрямувати його в конструктивне русло.

Одним з визначальних мейнстрімних дискурсів поняття, що потребує переосмислення, або ж уявлення про соціальну самоорганізацію є її тлумачення як спонтанного порядку. Це поняття в запиті на нову парадигму претендує на статус універсального солідаризуючого принципу, основи соціальної інтеграції. Однак іноді партикулярії мімікують під універсалізм, виступаючи як більш

загальні та широкі, ніж вони є насправді. Постає питання щодо того, чи не ховається під маскою універсалізму соціальної самоорганізації як спонтанного порядку її сутнісний партикуляризм? Наскільки «спонтанний порядок» може претендувати на статус універсалізму, в межах якого тільки й можлива впорядкована інтеграція як індивідуального, так і національного розмаїття частин в соціальне та глобальне ціле, тобто який потенціал спонтанного порядку як принципу соціального упорядкування. Потребують критичного аналізу також положення про те, наскільки соціальна самоорганізація як спонтанний порядок можуть відповідати духу часу і тим об'єктивним умовам, в яких перебуває зараз суспільство – глобальній проблематиці. Наскільки вони можуть претендувати на статус солідаризуючого принципу нової парадигми, на яку покладаються надії на якщо не повернення негативних тенденцій назад, то хоча б на припинення їх прогресуючої динаміки.

З цих позицій вимагає свого аналізу і переосмислення поняття спонтанного порядку, корені якого сягають глибокої давнини. Так, британський дослідник Г. Дейл зазначає, що вже «в четвертому столітті до нашої ери китайський філософ Чжуан-Цзи зауважив, що "хороший порядок виникає мимовільно, коли речі залишають у спокої"» (Dale, 2018, с. 925). Слова епікурейця Лукреція, які Г. Дейл виніс у назву своєї статті – «"Наш світ створений природою": конструкції спонтанного порядку», розкривають думку стародавнього філософа про те, що в основі всього – неподільні частинки – атоми, які, випадково зустрічаючись і спонтанно поєднуючись, утворюють найрізноманітніші форми, з яких все складається.

Істотний внесок у формування ідеї спонтанного, або мимовільного порядку здійснили Б. де Мандевіль, і такі мислителі Просвітництва XVIII – початку XIX століття, як Д. Юм, А. Сміт, А. Фергюссон та ін. (Otteson, 2007; Dale, 2018; Nedzel & Capaldi, 2019).

Для Б. де Мандевіля, на відміну від типових думок його епохи, характерні уявлення про те, що зовсім не добродесність є основоположним принципом впорядкування суспільства, а вади, які рухають комерційними інтересами

індивідів, а це, в свою чергу, стимулює торгівлю й економічне процвітання держави. «Рецепт Манделіа, – пише Г. Дейл, – для соціального порядку полягав у тому, щоб зібрати разом деяке число егоїстичних людей, гарненько струснути їх усіх і спостерігати, як етичне суспільство спонтанно кристалізується» (2018, с. 929).

Що стосується одного з найяскравіших прихильників ідеї спонтанного порядку – А. Сміта, то для нього фундаментальною основою економічної реальності «є задум Бога. Невидима рука або ринок були "прив'язані до невидимої руки Бога"» (Dale, 2018, с. 930). Дослідник першоджерел ідеї спонтанного порядку Л. Хант підкреслює: «Як і у випадку теорії еволюції Дарвіна, ринок, на думку Сміта, виявляється більш інтелектуальним, ніж його складові частини» (Hunt & McNamara eds., 2007, с. 44). Розвивали ці ідеї А. Сміта його послідовники Т. Пейн і Е. Берк. Оригінальний внесок зробив також Г. Спенсер. «Від Берка, через Герберта Спенсера, а потім Гаєка концепція набувала все більш вульгарний характер. У випадку Спенсера вульгарність полягала в тому, що він втілював ідею стихійного порядку в просту дихотомію "військового" та "індустріального" суспільства» (Dale, 2018, с. 931). Дихотомічний поділ перегукується й з концепціями Ф. Тьонніса – спільнотою (Gemeinschaft) та суспільством (Gesellschaft), а також з близькими до запропонованих Е. Дюркгаймом понять «механістичне» та «органічне» суспільства. Ця ідея відображає думку про еволюційний розвиток суспільства від простішої до складнішої його форми. Дихотомію двох типів суспільства (спільноти) взяли на «озброєння» Майкл Поланьї, який чітко розрізняє спонтанний і корпоративний порядок, а також найбільш відомий та впливовий розробник концепції спонтанного порядку Ф. Гаєк (Dale, 2018, с. 932).

Фрідріх Август фон Гаєк – представник австрійської школи економіки, лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 року, переконаний захисник індивідуальної свободи, послідовний критик соціалізму і тоталітаризму, автор робіт в сфері політичної та соціальної філософії, соціологічної і психологічної

наук, філософії права та ін. Він розвивав ідеї свого вчителя – Людвіга фон Мізеса, й опонував Джону Мейнардю Кейнсу.

Ідея спонтанного порядку Ф. Гаєка полягає в тому, що дії окремих частин, елементів можуть призводити до складної організації цілого без попереднього задуму і без розуміння елементами кінцевої мети – спонтанно викликати позитивні непропорційні ефекти. Таке трактування «перекриває спірний розрив між природними і суспільними науками» (Hunt & McNamara eds., 2007, с. 43) і дозволяє приводити «парадигмальні приклади» з біології (ідея походження видів Ч. Дарвіна) та класичної політ-економії («невидима рука ринку» А. Сміта) (Leeson, 2008).

Передумовами, виходячи з яких формулює тези Ф. Гаєк, заодно органічно вплітаючись в англо-американську інтелектуальну традицію, закладену ще мислителями Нового часу (Дж. Локк, Д. Юм, Т. Гоббс, Дж. С. Мілль та ін.), де не останню роль зіграли різноманітні протестантські течії з їх протестом проти засилля церковної ієрархії, є етичний індивідуалізм, для якого «необхідна система абсолютної приватної власності. Виняткове право власників визначати використання своєї власності заохочує індивідуальну відповідальність, дозволяючи кожному повною мірою використовувати свої знання і майно в інтересах своїх та більш широкій громадськості» (Dale, 2018, с. 932).

Ф. Гаєк будує свою філософію, виходячи з ідеї принципової неповноти інформації в індивіда або органу централізованого спостереження для здійснення управління складними соціо-економічними процесами, та обґрунтовує тезу про порядок, що виникає спонтанно (Науек, 1988). Загалом вся творчість Ф. Гаєка є спробою раціонально довести ірраціональність свідомого управління ринком та суспільством, встановити межі розуму і показати зверхність своїх опонентів у намірі перебудувати соціальну дійсність. Ф. Гаєк формулює ідею спонтанного порядку, покликану замінити крайні форми сцієнтизму і позитивізму.

Згідно з Ф. Гаєком, порядок – це «стан речей, за якого певна множина різноманітних елементів так пов'язана між собою, що на підставі своєї

обізнаності з якоюсь просторовою або часовою часткою цілого ми можемо навчитися формувати правильні сподівання щодо решти або принаймні такі сподівання, що мають добрі шанси виявитися правильними» (Хайєк, 1999, с. 61). Він також зазначає, що «замість слова "порядок" я тепер час од часу користуюся, відповідно до сьогоденного переважного вжитку, словом "система"» (Там же, с. 11).

Зміст поняття спонтанного порядку Ф. Гаєк розкриває через його протиставлення свідомо спроектованому порядку, спланованої організації або дизайну, які були притаманні на ранніх стадіях розвитку суспільства, а також характерні для невеликих за чисельністю груп, асоціацій і організацій, таких як сім'я, ферма, завод, фірма, банда, плем'я чи клан. Поняття порядку, що створюється свідомо, Ф. Гаєк часто замінює словом впорядкування та трактує як авторитарний, ієрархічний, побудований на принципах наказу і підпорядкування. Такий авторитарний порядок, – пише він, – «цілком походить від переконання, нібито порядок може створюватися лише зовнішніми, позасистемними силами (тобто "екзогенно")» (Хайєк, 1999, с. 62-63).

Ф. Гаєк називає авторитарний порядок давньогрецьким словом *taxis*, що позначає свідомо створений порядок, наприклад, бойовий (Хайєк, 1999, с. 63). Пояснюючи *taxis*, Ф. Гаєк звертається до відомого аргументу Аристотеля про неможливість встановлення такого роду цільового порядку у великій за чисельністю групі (полісі) (Хайєк, 1999, с. 63). Централізовано спланована організація, притаманна в першу чергу соціалістичним системам, на думку Ф. Гаєка, є директивною, наглядовою, такою, що обмежує особисту свободу – найвищу цінність відкритого розвиненого суспільства. Тому, поширюючись некомпетентними управлінцями на «велике суспільство», неминуче призводить його до штучних злочинних деформацій, а спроби свідомого державного економічного планування австрійський економіст називає «згубною самовпевненістю». Дослідник зазначає: «Зізнаюся, що я не в силах стримуватися від посмішки, коли книги з еволюції (навіть написані великими вченими) при визнанні, що дотепер все розвивалося в процесі спонтанного

впорядкування, закінчуються (а це трапляється часто) закличками до людського розуму взяти кермо влади і контролювати подальший розвиток, оскільки життя стало надзвичайно складним» (Науек, 1988, с. 22).

Втім, цілеспрямований порядок, за Ф. Гаєком, «...не стосується рівноваги, яка встановлюється зсередини ("ендогенно"), наприклад, тієї, яку намагається пояснити загальна теорія ринку. Спонтанний порядок цього типу в багатьох відношеннях має інші властивості, ніж створений порядок» (Хайєк, 1999, с. 62-63). Науковець зауважує: «Порядок може існувати і без примусу і наказів – так званий самоорганізований, або спонтанний порядок. Правила його функціонування в корені відрізняються від принципів надуманої планової організації» (Цит. за: Кочубей, 2013, с. 91). Спонтанний порядок у Ф. Гаєка, на противагу *taxis*-у, отримав назву *cosmos*. Для космосу, як деперсоналізованого природного принципу, не властиве будь-яке формулювання цілей: «Спільні цілі можуть виконувати це завдання лише в періоди тимчасових надзвичайних обставин, що створюють загальну загрозу для всіх. "Моральний еквівалент війни", що пропонується для пробудження солідарності, – не більш, ніж рецидив менш зрілих принципів координації» (Науек, 1988, с. 19-20).

Дослідник Н. Баррі зазначає: «Спонтанні порядки обов'язково безцільні; ми можемо зрозуміти їх утилітарну цінність, розвивати і сприяти їм, але це не означає, що їм приписується якась заздалегідь визначена мета» (Barry, 1995, с. 564). Цю функцію автоматично здійснює ринок: «Для вільного суспільства відсутня ієрархія цілей. У цьому сутність ринку, але ринок аж ніяк не анархія. Навпаки, саме ринок робить людей вільними, оскільки для кожної людини забезпечується свобода вибору своєї мети» (Кочубей, 2013, с. 91).

Сам Ф. Гаєк вказує на синонімічну близькість спонтанного порядку та самоорганізації: «Хоча мені, як і раніше, подобається термін "спонтанний порядок" і я принагідно його вживаю, я згоден з тим, що "самоутворений порядок" чи "самоорганізовані структури" інколи є точнішими й менш двозначними, тому я часто вживаю ці терміни замість старого» (Хайєк, 1999, с. 11). І хоча Ф. Гаєк сформулював і відстоював ідею спонтанного порядку ще

до того, як дізнався про дослідження самоорганізації, його концепцію оцінюють як дуже близьку до синергетичної. Так, українська дослідниця Н. Кочубей, аналізуючи спонтанний порядок Ф. Гаєка, зазначає: «Не спираючись на дані, які були отримані набагато пізніше при дослідженні нелінійних середовищ, Ф. Гаєк доходить висновку про те, що саме середовище має набір можливостей, які реалізуються через процеси самоорганізації. ...Виходить, що те, до чого прийшла синергетика як теорія самоорганізації, виходячи з власних завдань і підходів, характерне й для інших областей наукового знання, далеких від синергетики і природознавства» (Кочубей, 2013, с. 90-91). Н. Кочубей наголошує на важливості математичної обґрунтованості спонтанного порядку: «У цій ситуації дуже важливим є наявність математичних моделей, досить суворого математичного апарату, що описують процеси самоорганізації». І додає: «Саме природнича строгість і математична обґрунтованість як ідеал наукового знання є своєрідним атрактором, який притягує концепти інших областей наукового знання» (Кочубей, 2013, с. 92). Тому спонтанний порядок, істотно посилений синергетичною (математичною) аргументацією, дозволяє говорити як в професійному науковому дискурсі, так і на побутовому рівні про самоорганізацію як про процес упорядкування «без генералів», без цілеспрямованого управлінського впливу, абсолютизуючи «розумність» стихійності в соціальних системах та фіксуючи відсутність уособленої організаційної функції як деякий «природний стан» суспільного буття.

Встановлення спонтанного, або в більш пізніх роботах розширеного порядку, зафіксованого в стійких «патернах» (схемах) людської співпраці виникає природно, в процесі культурної еволюції. В ході цієї еволюції забезпечується зростання адаптації у конкуруючих між собою груп за рахунок удосконалення правил і формування найбільш життєздатних традицій, які виявляються основою соціальної солідарності. «Характер цієї еволюції не прямолінійний, він складався в процесі постійних проб і помилок, безперервного «експериментування» в сферах, де відбувалося «суперництво» між порядками різного типу. Зрозуміло, ніякого спеціального наміру ставити

експерименти тут не було – і все ж зміни правил поведінки, що вносяться історичною випадковістю, що діє аналогічно до генетичних мутацій, виявлялися якоюсь подобою експериментування» (Науек, 1988, с. 20).

У той час, коли Ф. Гаєк це досліджував, можливо, еволюційно сформовані, зцементовані часом традиції як стійко повторювані стереотипи поведінки ще мали свій сенс. Але в швидкозмінних умовах глобалізації, в цій масштабній точці біфуркації, такі дії, обмежені традиціями, що зародилися і адаптувалися до зовсім інших умов стаціонарного часу, є недоцільними і можуть носити деструктивний характер. Відповідні для сучасних ускладнених умов ефективні традиції не встигають оформитися стихійно і спонтанно, а якби й встигали, то застарівали б швидше, ніж ними можна було б скористатися. Крім того, з огляду на безпрецедентні технічні можливості людства, експериментування, навіть ненавмисне, тим більше в соціумі, може стати фатальною помилкою. Чи не з цих позицій відбувається регуляція, навіть заборона на законодавчому рівні, наприклад, таких досліджень, як редагування людського геному.

Важливим моментом для ходу еволюції у Ф. Гаєка є диференціація і спеціалізація всередині групи індивідів, що співпрацюють та підвищують загальну ефективність діяльності великих груп. Таким чином, «завдяки відмінностям між індивідами міць групи, в якій здійснюється їх співпраця, перевищує суму індивідуальних зусиль. Синергетична співпраця вводить в гру особливі таланти, які б залишилися незатребуваними, якби їх власники були змушені здобувати засоби існування поодинці.

Спеціалізація полегшує і заохочує розвиток тих небагатьох індивідів, чий особистий внесок у спільну справу може видаватися достатнім, щоб забезпечувати їх засобами для існування, або навіть перевершувати внесок інших» (Науек, 1988, с. 80). І хоча тут Ф. Гаєк цілком слушно звертає увагу на «синергетичний ефект» співпраці талановитих індивідів, слід підкреслити, як вже зазначалося в пункті 1.2., що саме вузька спеціалізація індивідів ускладнює комплексне бачення та вирішення складних завдань, необхідне в ситуації

глобальної кризи. Це аж ніяк не перекреслює безсумнівне значення спеціалізації і поділу праці в суспільстві, але вказує на межі його можливостей.

Нарешті, спонтанний порядок – це «порядок, що виростає з безлічі розрізнених індивідуальних рішень, прийнятих на основі різнорідної інформації» (Науек, 1988, с. 79). Але, як демонструє практика, ефект складання різних, диференційованих зусиль може бути і нейтральним, і негативним. Стихійно порядок може і не «вирости».

В основі стихійного порядку, а посуті суспільства – ідея про механізм саморегуляції, властивий *laissez-faire* ринку. Семантичним ядром і базовим принципом ринкової саморегуляції виступає конкуренція. Згідно В. Ешбі, конкуренція між видами часто розглядається як біологічна; насправді це вираз процесу набагато більшої загальності (Ashby, 1962, с. 271). Конкуренція – протидія, боротьба за існування, кращі умови життя і додаткові блага (за вплив, владу, ресурси, ринки збуту, прибуток і т. п.).

Вільна конкуренція тлумачиться як стихійно-впорядковуючий, природно-еволюційний принцип ринкових відносин, що підвищує ефективність господарської діяльності (Науек, 2016), як раціональна дія, продиктована християнською, зокрема протестантською етикою і підприємницькими здібностями суб'єкта (Вебер, 1994; Шумпетер, 2011), як суспільні відносини, змагання, суперництво заради прибутку (Маркс). Крім того, цілеспрямована конкуренція – монополізація ринку – передбачає зменшення різноманітності шляхом поглинання (асиміляції) дрібніших «гравців». Відтак, конкуренція веде в кінцевому підсумку до розпаду системи та повернення в передмонополійний стан – хаотичного броунівського руху індивідуальних підприємців. Адже, як відомо, монополія створює конкуренцію, а конкуренція створює монополію.

Схематично соціальні відносини конкуренції та індивідуалізму можна описати як такі дії та взаємодії елементів (суб'єктів соціально-економічної діяльності – фізичних та юридичних осіб), які переслідують різні цілі, тому роз'єднані, їх вектори зусиль стихійно спрямовані в різні сторони особистих інтересів, часто протилежні, вони «заважають» один одному, чим компенсують

корисну дію один одного та «обнуляють» соціальний розвиток. Такий стан суспільних відносин можна охарактеризувати як хаотичний, безструктурний броунівський рух соціальних атомів. В умовах глобальних проблем, обмеженості ресурсів для їх вирішення і подолання, витратити ресурс на «обнуління» соціального розвитку конкуренцією, протистоянням, боротьбою, конфліктами стає не тільки неетично, а й напрочуд утилітарно недоцільно для сталого розвитку.

У сучасному світі можна говорити не тільки про конкуренцію в біологічному сенсі та економічну конкуренцію на ринку, а й ширше – про конкуренцію ідей, концепцій, ідеологій. Взаємини дослідних програм (І. Лакатос) або наукових парадигм (Т. Кун) також можуть бути описані в межахконцепції конкуренції. Так ідея конкуренції набуває філософського забарвлення, а її коріння можна виявити ще в давньокитайській думці, в діалектичному уявленні про єдність і боротьбу протилежностей. Ідейними натхненниками такого способу мислення, зокрема, виступає давньокитайський трактат «Мистецтво війни» авторства Сунь-Цзи (2016). Багато його порад, що стосуються оптимального використання ресурсів, особливості організації, ведення і навіть цілей війни як специфічної діяльності, використовуються сучасними підприємцями як керівництво їх підприємницької діяльності. У більш широкому сенсі, цей трактат заснований на традиціях давньокитайської філософії, символічним вираженням якої є інь – янь – протилежності, їх єдність і боротьба. Власне, єдність в сучасній західній цивілізації виключається ліберальною індивідуалістичною ціннісною установкою. Доповнює її, приписаний Макіавеллі древній крилатий вислів «Розділяй і володарюй». Відбувається в більш-менш явному вигляді конкуренція політичних партій, наукових підходів (розбіжність, розходження методів), релігійних рухів, ідеологій, філософських шкіл – боротьба за владу з Іншим, який не схожий на конкретного Я.

Ринкові конкурентні відносини, засновані на індивідуалістичній системі цінностей, орієнтують суб'єкта на свій, приватний інтерес. Це ізолює його

перетворювальну активність і сферу відповідальності від зовнішнього середовища, звужує обрій бачення і є таким собі запобіжником від соціетального, цілісного масштабу мислення, не дозволяє прорахувати соціальні, екологічні та інші наслідки власної економічної діяльності.

Економіка, заснована на саморегуляції, в основі якої ринкова конкуренція, «виходить із припущення, що люди завжди ведуть себе таким чином, щоб отримати максимальну грошову вигоду», тобто припущення, що основна цінність у людини – гроші (Polanyi, 2001, с. 71). У гіпертрофованому вигляді безпринципну погоню за прибутком можна інкримінувати капіталу (капіталісту), який заради прибутку буде сприяти непорозумінням, конфліктам та антилюдській поведінці. Яскравий доказ цьому – контрабанда і торгівля рабами. Прикметно, що не в останню чергу введення в теорію такого припущення про мотивацію поведінки (навіть якщо це було ненароком) диктувалося методологічним спрощенням, яке зводилося до застосування кількісних, тобто математичних методів, на яких будувалися моделі економічної поведінки індивідів. Адже вимірювана в грошах дія корисливого мотиву погоні за прибутком легше піддається обчисленню, ніж інші спонукальні причини поведінки. Зокрема, це стосується класичної теорії раціонального вибору, висновки якої перенесено зі сфери економічних досліджень для більш широкого пояснення поведінки людей взагалі, що є конкретним випадком теорії дії в суспільних науках. Один із перших економістів, хто використовує «науковий», тобто математичний метод, Л. Вальрас, навіть вводить поняття «чистої» економіки. Чистота тут полягає, мабуть, у відсутності в агентів ринку будь-яких інших мотивів економічної (і соціальної?) поведінки, крім прибутку, де економіст розглядає людину винятково як *homo economicus*, а економічну систему – без її зв'язку з соціальним, як річ в собі.

Аргументація Ф. Гаєка про природну еволюцію економічної конкуренції, помножена на прибуток як мету індивідуалістичної системи цінностей, виглядає як соціобіологічний редукціонізм з єдиним імперативом – сильніший

(більш хитрий, розважливий, підприємливий) виживає за рахунок слабшого. В цьому ракурсі зовсім не випадковим є вираз, що характеризує суб'єктів ринкових відносин з акцентом на тваринні, хижі риси їх діяльності – «акули бізнесу». Враховуючи джерела натхнення Ф. Гаєка, його доктрина спонтанного порядку, заснованого на конкуренції, цілком вписується у відомий вислів Т. Гоббса «*Homo homini lupus est*». З цього приводу Н. Баррі підкреслює: «Еволюційна теорія Гаєка... – це також версія соціального дарвінізму, оскільки еволюція є конкурентною боротьбою між групами, а фраза "виживання найбільш пристосованих" чудово описує процес. Як би Гаєк не хотів заперечувати, що він соціал-дарвініст, його теорія багато в чому зобов'язана цій доктрині» (Barry, 1995, с. 570).

Власне, впровадження соціал-дарвінізму і спостерігається в сучасній постколоніальній (а по-суті неоімперській) глобалізаційній політиці: перенесенні шкідливих виробництв в країни, що розвиваються і виведення з них інтелектуальних (технології та кадри), фінансових і сировинних ресурсів, глобалізації монополій до транснаціональних корпорацій і т. д. (Див. Наомі Кляйн). «Інтеграція, – зазначає український соціолог В. Ворона, – здійснювана сьогодні у формі примусової глобалізації, означає, по суті, нав'язування "золотим мільярдом", насамперед США, іншому світові свого порядку як найдосконалішого і природного способу виробництва і життя суспільства, коли не тільки власник засобів виробництва наживається за рахунок найманих робітників, а вже окремі країни – сильні світу цього – забезпечують свій добробут, пригноблюючи та експлуатуючи всю решту світу» (Ворона, 2020, с. 17). Так система ринкової конкуренції встановлює цей ціннісно-світоглядний патерн як типову форму індивідуального буття, примушує суб'єктів господарської діяльності до виживання, незважаючи на Іншого.

Втім, підпорядкована соціал-дарвіністським лекалам конкуренція зникає, коли йдеться про особисті стосунки між людьми, вона не працює, коли між суб'єктами встановлені позаекономічні відносини. Про це говорять самі апологети ринкової економіки, зокрема Дж. Стіглер, теоретик досконалої

конкуренції, на якого посилається Ф. Гаєк: «Економічні відносини ніколи не бувають цілком конкурентними, якщо вони включають будь-які особисті відносини між економічними агентами» (*Цит. за: Науек, 2016, с. 364*).

Конкуренція виявляється фундаментальним принципом функціонування ринкової економічної системи. Карл Поланьї зазначає: «Ринкова система – економічна система, контрольована, регульована і керована єдино лише ринками; порядок у виробництві і розподілі товарів повинен повністю забезпечуватися цим саморегульованим механізмом» (Polanyi, 2001, с. 71).

У праці «Велика трансформація» К. Поланьї розкриває ідею про те, що «ринкова економіка здатна існувати тільки в ринковому суспільстві» (Polanyi, 2001, с. 74). Це теоретичне положення породжує величезну проблему. Справа в тому, що, згідно з К. Поланьї, ринкова економіка повинна охоплювати всі фактори виробництва, в тому числі працю, землю і гроші. Оскільки в процесі перманентного зростання людських потреб і розвитку економіки виникла необхідність забезпечити безперервність виробництва, постільки «працю, землю і гроші потрібно перетворити в товари. У справжні товари перетворити їх, зрозуміло, було неможливо, оскільки в дійсності вони були створені зовсім не для продажу на ринку. Однак хибна ідея про те, що вони існують саме для цієї мети, стало принципом, на якому будувалася тепер вся організація суспільства» (Polanyi, 2001, с. 78-79). Таке уявлення про функціонування економічної системи в результаті вплинуло на всі соціальні відносини, тобто мало вкрай важливі практичні наслідки.

К. Поланьї окреслює цей процес так: «З цих факторів особливо важливий один – праця, або "робоча сила" (спеціальний термін для позначення людей, оскільки вони працюють за наймом, а не є роботодавцями самі). Отже, відтепер організація праці повинна була змінюватися відповідно до організації ринкової системи. Але оскільки праця – це лише інша назва для способу життя простого народу, то це означало, що розвиток ринкової системи повинен був супроводжуватися змінами і в структурі самого суспільства. Таким чином людське суспільство в усіх відношеннях перетворилося в придаток економічної

системи» (Polanyi, 2001, с. 79). Іншими словами, «ринкова економіка повинна охоплювати всі фактори виробництва, в тому числі працю, землю і гроші. ...але ж праця і земля – це не що інше, як самі людські істоти, з яких складається будь-яке суспільство, і природне середовище, в якому вони живуть. Включити їх в ринковий механізм означає підпорядкувати законам ринку саму субстанцію суспільства» (Polanyi, 2001, с. 74-75).

У результаті прийняття цих ідей та їх практичного втілення – проведення політики вільного ринку, сталася груба експансія ринку на інші сфери суспільства. Ринкова система фактично поглинула їх, нав'язавши свої ідеї та норми сфері соціальних відносин – людиномірних відносин. Ринок як конкурентну стихійну форму економічних відносин поставили на чільне місце соціального, перевернувши порядок з голови на ноги, коли тілесне (економіка, господарська діяльність як забезпечення базових потреб згідно Маслоу) постало вище духовного (людські відносини, почуття, ідеали, цінності). Більше того, в ході економічної глобалізації ринок і його соціал-дарвіністські «закони джунглів» поширилися в світових масштабах, перетворившись в тренд. І, як зазначається у доповіді Римського клубу, відбулася така трансформація відносно нещодавно: «Економічна філософія переваги ринків стала домінуючою в усьому світі парадигмою порівняно недавно, після закінчення холодної війни» (Weizsäcker & Wijkman, 2017, с. 83).

Тепер в такому суспільстві, де, висловлюючись марксистською термінологією (яка, до речі, теж сприяла експансії ринку, підтримуючи виключну тезу про первинність буття перед свідомістю), базис, тобто економіка, зайняв домінуюче місце, де-факто змістивши надбудову на другий план. У такому суспільстві виникла патологічна ситуація, коли все має ціну, все купується і продається. Зрозуміло, що таке суспільство не може довго існувати, воно приречене загинути, оскільки будуть зруйновані всі соціальні зв'язки: людина не зможе існувати без любові, дружби, віри і бути лише «агентом» ринкових відносин. Місце гуманістичних цінностей зайняли гроші, а їх кількість ледь не стала показником праведності. Так, Дж. Сорос зазначає:

«Люди заслуговують на повагу і захоплення, тому що вони багаті. Те, що раніше було засобом обміну, узурпувало місце фундаментальних цінностей, повністю змінивши відносини, що декларуються економічною теорією. Те, що раніше було професіями, перетворилося в бізнес. Культ успіху замінив віру в принципи» (Soros, 1997).

Подібну думку висловлює і представник лівого руху С. Амін, який стверджує, що віра в гроші підміняє віру в Бога (Moneytheism replaces monotheism). Він зазначає, що у дійсності ринок, звісно, завжди регульований, отже, реальний вибір пролягає не між регулюванням чи дерегуляцією, а у типі регулювання та у тому, у чиїх інтересах воно здійснюватиметься (Амін, 2013). Адже, саморегуляція передбачає, що насправді ті, в чиїх руках влада, вплив та гроші, можуть навмисно використовувати позаекономічні важелі для втручання в ринкові процеси, направляючи їх результат на свою користь за рахунок менш сильних і впливових суб'єктів.

Отже, на прикладі аналізу теорії спонтанного порядку у версії Ф. Гаєка, ми бачимо, що пояснення економічних та соціально-політичних явищ і процесів за допомогою поняття самоорганізації має двояку причину. По-перше, це спричинено спробою приховати політичну природу своєї діяльності, представляючи її як природну необхідність, та, по-друге, це служить для запобігання проблеми її організації соціального порядку, зобразивши її як непотрібну чи неможливу інтенціонально.

З цих позицій С. Амін констатує, що сучасні транснаціональні монополії «є коренем посилення тенденції до зростання нерівності, незважаючи на успіхи периферії світосистеми в індустріалізації. Однак ці монополії мають "позаекономічні" виміри, які ігнорують "чисті економісти". Очевидні політичні виміри монополій, про які нам щодня нагадує самовпевненість військової наддержави, вкотре демонструють, що економіка є невід'ємною від суспільних відносин, в яких політика виступає вершиною айсберга» (Амін, 2013).

Ринкова економіка з опорою на конкуренцію, ідеали приватної власності, підприємливості та прибутку, виражені в індивідуалізмі, закріплюються, таким

чином, в концепті самоорганізації як спонтанного порядку, і стають «трьома китами» лібералізму – ідеології свободи. Звісно, Ф. Гаєк був відданим прихильником лібералізму, обґрунтування якого в соціальних науках і в соціальній практиці було наскрізною ідеєю його творчості. Основний принцип лібералізму в його тлумаченні зводиться до того, що, в процесі організації тієї чи іншої сфери життєдіяльності, необхідно максимізувати вільну дію природних спонтанних сил та мінімізувати дію примусу.

Зараз у світі в цілому, як і в Україні зокрема, домінує ліберальна ідеологія. Дискурс індивідуалізму, приватної власності, конкуренції, прибутку, ринкових відносин, які не регулюються державою і т. п. вичерпав себе, свій конструктивний творчий потенціал. Такий лібералізм більше не продуктивний в сучасних умовах, коли вже не потрібна реакція індустріалізованого суспільства на традиційне та звільнення особистості із закостенілості громадської думки, боротьба за соціальну мобільність та протистояння церковно-державницькій бюрократичній машині в її контролі над особистістю, що характерно для XIX століття. Сучасний лібералізм – віддзеркалення пануючого політичного та економічного анархізованого «порядку». Конкуренція, що з легкої руки ринку переходить у сферу соціальних відносин й наповнює їх соціал-дарвіністськими нормами, занурює суспільства у конфліктогенні ситуації: «Країни світу, вибираючи на майбутнє свої шляхи розвитку не повинні помилятися. Україна, обравши в 1991 році ліберальну (ринкову) економіку розвитку, відстала від високорозвинених країн на десятки років. Крім того, ліберальна економіка створює сприятливий ґрунт для військових конфліктів і війн між країнами світу» (Белопольский, 2020, с. 10).

Ідеологія свободи в умовах глобалізації виявляється негативною свободою ринкової економіки від людини, від особистості. Так, українська дослідниця Н. Ковтун зазначає, що у постіндустріальному соціумі зруйнувалася ще одна просвітницька ілюзія. Тобто ідея про те, що конкурентоспроможна активна людина може реалізуватись як особистість, беручи участь у капіталістичних відносинах. Проте, в сучасних умовах, на фоні активної експлуатації

просвітницьких ідей особистісного вдосконалення навіть найбільш соціально активні й освічені верстви населення не просто не можуть самореалізуватись, а й втрачають будь-яку надію на постійну роботу (Ковтун, 2017b, с. 56).

Здається, саме про ці наслідки попереджають дослідники. Ю. Мелков пише: «Використання синергетики в гуманітарних дослідженнях може часом означати не більше ніж спробу механістичного – а не гуманістичного – розгляду людини і її суспільства – іншими словами, спробу некритичної екстраполяції природничо-наукової методології на соціальну сферу, що приводить тому до тверджень про нібито чисту спонтанність, "безсуб'єктність" і "ціннісну нейтральність" процесів самоорганізації соціуму» (Добронравова та ін., 2016, с. 208). Подібну аргументацію з цього приводу знаходимо і в В. Будза: «Теорія спонтанної соціальної самоорганізації може бути навіть дещо "небезпечною" для розуміння сутності суспільства у суспільно-політичній площині, оскільки вона може стати ідеологічним підґрунтям тоталітарних систем». Відтак, «... синергетика у її застосуванні до людини та суспільства може дати нове підґрунтя для нехтування людиною та її проблемами, оскільки її життєві проблеми тоді все одно якось вирішуються самоорганізовано в майбутньому» (Будз, 2017, с. 53). Таке розуміння спонтанної самоорганізації веде до тлумачення суспільного розвитку як напередвизначеного, де, однак, немає місця творчому самовияву особистості, її поглядам, цінностям, стремлінням, бажанням та почуттям, оскільки в житті людей діє спонтанна самоорганізація, природна еволюція, доля, фатум або ж персоналізовані сили у вигляді божої волі.

Проти виключення людини діючої з процесів історичних та соціальних трансформацій, заміну її на позалюдські сили, чи то персоналізовані сутності (Бог), або деперсоналізовані закономірності (природна і культурна еволюція, невидима рука ринку, спонтанний порядок) висловлювалися також зарубіжні дослідники. Так, П. Сільєрс зазначає: «Більшість філософських позицій у всій західній інтелектуальній традиції скептично ставилися до спонтанного виникнення (*spontaneous emergence*) порядку та структури. За відсутності

раціонального пояснення такого виникнення, зазвичай постулювався якийсь-небудь організатор-агент – Бог (як остаточний дизайнер) або інший апріорний принцип. Однак самоорганізація не є ні містичним процесом, ні випадковим, і не повинна суперечити жодним нашим нормальним сприйняттям» (Cilliers, 2002, с. 89).

Стихійна координація, досягнувши деяких критичних меж, виявляється деструктивною: без свідомого втручання людини, процес регуляції ринком і ширше – соціальними відносинами відбувається згідно соціал-дарвіністських паттернів, за лекалами біологічної еволюції – виживає найсильніший. Це, хоч і вписується в мальтузіанський ідеал, адже при тваринній конкуренції в суспільстві «переможені» споживають мінімально, але є очевидно негуманним. У підсумку, мінімальне споживання одними та максимізований прибуток і гіперспоживання інших створює соціальний дисбаланс в глобальних масштабах, який загрожує в першу чергу для других, оскільки їм є що втратити. Так, недоступність медичного обслуговування, або медичні послуги низької якості для великих соціальних груп створюють несприятливу епідеміологічну ситуацію для всього населення Земної кулі, про що свідчить невдала спроба локалізації спалаху коронавірусної інфекції в її епіцентрі – китайському місті Ухань і подальше глобальне поширення хвороби.

Слід також віддати належне Ф. Гаєску в тому, що він має рацію, коли говорить, що для претензії на соціальну регуляцію необхідною умовою є повнота інформації, якої у вузьких фахівців немає за визначенням. Але стверджувати що її немає і не може бути ні в кого ніколи – значить заперечувати досягнення організаційного досвіду людства в найрізноманітніших сферах діяльності. Так, А. Свідзинський зазначає: «Нині добре відомо, що процес створення нового і є самоорганізацією. Загадковість явища самоорганізації не може, однак, бути підставою для того, щоб відкидати її як механізм породження нових форм буття. ...Відкриті системи, здатні до самоорганізації, витворюють нові структури у відгук на зовнішні впливи, але

внаслідок своєї внутрішньої потенції до їх породження» (Свідзинський, 2009, с. 41).

Справді, хіба можливе спонтанне виникнення і впорядковане, узгоджене функціонування таких складних комплексів, як, наприклад, іригаційна система певної території, будь-яка високотехнологічна промисловість, військово-промисловий комплекс, нарешті, діяльність корпорацій, тим більше міжнародних? Невже управління в них здійснюється недирективно і мимовільно, покладаючись на природну еволюцію своєї корпоративної культури? З огляду на сучасний стан – потужний політичний вплив ТНК, що іноді перевершує можливості національних держав, цілком можна легітимізувати і поширити на інші сфери суспільства деякі їх принципи організації та методи управління. Звідси, можна стверджувати, перефразовуючи літературного класика, що кожне нещасне суспільство, спільнота або група організовані по-своєму, але кожне щасливе – схожі один на одного, тобто організовані (самоорганізовані) на одних і тих же принципах. «Ефективність та результативність державного управління завжди прямо залежать від економічного та соціального розвитку суспільства, оскільки функціонування будь-якого суспільства не може розвиватися без злагодженого порядку системної цілісності організації та вироблення механізму самоорганізації щодо подолання нестійкості системи, а нові умови функціонування системи вимагають змін, перебудови, перетрансформації системних рівнів складної системи соціального розвитку, їх гуманізації», – підсумовують В. Воронкова та Р. Олексенко (Воронкова & Олексенко, 2020, с. 175). Відтак, теорія спонтанного порядку можливо і правильна там, де існують стійкі інституційні традиції в чітких рамках держави і більш-менш однорідної культури. Але в умовах трансформації інститутів і розмитих традицій, а тим більше перманентної гібридної, а тепер ще й військової агресії, економіка потребує різних форм регуляції (наприклад, у вигляді індикативного планування) та свідомої координації (наприклад, для збільшення підтримки армії, а також цивільного населення у різних формах протидії ворогу й захисту від

дезінформації). Звідси випливає, що саме індивідуалістичні ідеї прихильників саморегульованого ринку, що окуповує всю сферу суспільних відносин конкурентним соціал-дарвінізмом, є тим фаталізмом і провіденціалізмом, які сковують оспівану свободу особистості тоталітаризмом «невидимої руки» або «спонтанного порядку». Лібералізм, у пошуках підстав для абсолютизації особистої свободи, інструментом чого став спонтанний порядок, прийшов до того, що людина опинилася заручником своєї нездатності змінювати ситуацію, стала рабом обставин і бранцем долі. Масовізація ідеї спонтанного порядку, що виникає незалежно від волі людини, яка не має повної картини того, що відбувається, стала зручним засобом маскуванню і виправданню вигодонабувачів жорсткої нерівності, створила передумови для маніпуляцій суспільством тими, у кого все-таки, ситуативно, є повнота інформації.

Тому можна стверджувати, що соціальна самоорганізація як спонтанний порядок, як саморегуляція ринку і ширше – суспільства – певними позалюдськими силами, не веде до теоретичного випередження практики, є механістичним ірраціональним тлумаченням соціальних змін, не привела до зміни парадигм, хоча і оперує поняттями з неї. Концепція спонтанного порядку є лише частиною, аспектом більш загального погляду, де ще має бути місце людині розумній, її цілеспрямованій соціальній дії, тому без цього не може претендувати на універсалізм. І оскільки спонтанний порядок не будується на базі нової парадигми, постільки він не може давати людям ніяких надій на таку солідарність, таке поєднання дій колективних суб'єктів, за якого можливий вихід на вищий щабель соціальної організації й оптимізація, підвищення рівня системної організації глобального суспільства. Тому спонтанний порядок в такому розумінні не відповідає духу часу, він не зможе зупинити прогресивну динаміку негативних глобальних тенденцій, іншими словами – унеможливилоє сталий розвиток.

Таким чином, методологічна механістичність синергетичного бачення, що базується на математиці, проявляючись в концепті спонтанного порядку, має такі ж механістичні наслідки у вигляді виключення людини з соціальних

відносин. Так виникає протиріччя між декларацією про самоорганізацію-спонтанний порядок як нову парадигму та її реальне використання на теоретичному рівні: лексика з нової парадигми використовується, а сутнісного, змістовного включення людини з позаекономічною мотивацією в процес соціально-історичного розвитку – немає.

2.3. Самоорганізація соціуму з системних позицій: від конкуренції до солідарності

Нелінійна взаємозумовленість глобальних проблем для свого вирішення вимагає зміни лінійної функціоналістської парадигми так само, як і концепт спонтанного соціального порядку, що впливає з неї, вимагає повернення людини, оскільки насправді він виявився механістичним (фізикалістським) порядком конкурентних ринкових відносин без людини (духовності) в межах соціал-дарвінізму (біологістським). І не виключено, що саме такі редуковані уявлення про соціальне буття – уявлення про самоорганізацію історичного розвитку – стали основною причиною, яка зробила сукупну людську діяльність деструктивною в планетарному масштабі через відсутність цілісного бачення складних процесів. Тому для виходу з кризи уявлень необхідна зміна цих уявлень, їх розвиток відповідно до доцільності історичного моменту.

Ключовим уявленням, що потребує перегляду, є трактування соціальної самоорганізації, що претендує на нову парадигму, яке потрібно розширити, доповнити і узагальнити, щоб подолати фізикалізм, біологізм й метафоричність та адаптувати для опису соціального як людиномірного. Самоорганізація культурної еволюції у Ф. Гаєка веде до порядку, тобто односпрямована; її введення в теорію зумовлено необхідністю якраз обґрунтовувати спонтанний порядок. Тому твердження про те, що внаслідок конкуренції в процесі еволюції з однаковою долею ймовірності може постати як порядок, зумовлений тим, що результат колективної діяльності буде більшим, ніж просто сума

індивідуальних зусиль, так і хаос, зумовлений тим, що результат колективної діяльності буде меншим, ніж сума індивідуальних зусиль, ми у Ф. Гаєка не знаходимо. Однак, це аж ніяк не означає, що теоретичне випередження практики неможливо в принципі. Навпаки, воно є об'єктивною необхідністю з огляду на деградацію біосфери, звідки ми черпаємо ресурси для існування. Так, Ф. Гаєк, в спробі позначити межі раціонального, не враховує, що вони можуть бути істотно розширені в результаті нових відкриттів, досягнень, переосмислень, що, свого часу забезпечило безпрецедентний науково-технічний розвиток та зростання можливостей людства.

Пошук нової продуктивної «логіки», теоретичних уявлень – одне з основних завданьсьогодення. Український дослідник А. Єрмоленко зазначає: «Бурхливий розвиток науки й техніки, який призвів до екологічної кризи, потребує чітких регулятивів людської діяльності» (Єрмоленко, 2007, с. 8).

І системне уявлення про самоорганізацію якраз і покликане стати тим теоретичним засобом, що дозволить сформулювати адекватні та надійні у нинішніх умовах регулятиви діяльності, поглибить та уточнить наші уявлення про закономірності розвитку складних систем, допоможе спродувати нові знання та пояснювальні схеми для кращого розуміння подальших практичних дій, завдяки чому зменшить невизначеність. «Пом'якшення гостроти криз і конфліктів, що виникають у ході соціокультурних перетворень, потребує усе більш усвідомлених, ефективних і відповідальних втручань у хід історичних процесів», – висновує Є. Пилипко (Пилипко, 2003, с. 3).

Підвищення ефективності та відповідальності у спрямуванні суспільного розвитку потребує більш глибокого та надійного знання про закономірності його розгортання. Так, аналізуючи можливість закономірностей в історії, А. Свідзинський стверджує, що ситуація з законами історії виявилась значно делікатнішою, аніж це уявлялося як історицистам (К. Маркс), так і антиісторицистам (К. Поппер). З одного боку, ці закони допускають їх пізнання та виявлення певних загальних об'єктивних закономірностей. З другого, історичний розвиток допускає вплив людської діяльності, волі. Так виникає

парадоксальна з точки зору однозначної логіки ситуація, що проблематизує співвідношення частини і цілого, свободи і необхідності (Свідзинський, 2009, с. 556-557). Свобода волі людини, що є частиною світу та водночас забезпечує здатність діяти навіть всупереч об'єктивним законам історичного розвитку, а також зростання пізнавальних можливостей, вимагає від людини брати на себе дедалі більше відповідальності за те, що відбувається довкола, за спрямування процесів самоорганізації в антропо- і ноосфері. І далі А. Свідзинський додає: «Взагалі історизм [тобто дія законів історичного розвитку, які можна передбачити] завжди є там, де є самоорганізація» (Свідзинський, 2009, с. 555). Х. Фукс у цьому контексті наголошує на необхідності переходу від конкуренції, виключення і гетерономії до співпраці, включення, участі та самовизначення (Fuchs, 2002a, с. 35).

У цьому ж руслі у відповідь на публікацію Римського клубу «Межі зростання» (Meadows et al, 1972) американський політичний активіст й самобутній мислитель Л. Ларуш написав книгу «Обмежень для зростання немає». У ній він зміщує акценти в причинах глобальної кризи і стверджує, що виною цьому не короткозорість забруднюючої планету промисловості, а свідомо неетична діяльність низки відомих міжнародних організацій та хижацьке винищення ними цілих регіонів в країнах, що розвиваються з метою прибутку. Вінобґрунтує необхідність промислових методів управління ресурсами та пов'язаними технологіями (LaRouche, 1983, с. 13).

Стан, в якому перебуває сучасний глобально взаємопов'язаний світ конкурентних соціальних стосунків, що уособлюють «ядро» капіталістичної системи, можна охарактеризувати як ситуацію нестабільності та кризового розвитку – точку біфуркації. «Тільки певний набір можливих еволюційних шляхів, еволюційних структур-атракторів доступний і придатний для реалізації в системі. "Дозволено" тільки дискретний спектр еволюційних шляхів» (Naken & Knyazeva, 2000, с. 59). Узагальнивши, можна стверджувати, що вихід з цієї точки принципово непередбачуваний, проте зводиться до трьох варіантів: продовження наявного стану шляхом залучення додаткових ресурсів; розпад

системи; та виникнення нових, вищих рівнів порядку – ієрархічний розвиток (Малюта, 1990).

Збереження того укладу, що існує зараз, строго обмежено наявністю ресурсу. Відповіддю на стихійні та цілеспрямовані спроби капіталістичної системи «заморозити» порядок, що зникає, є Акселераціоністський маніфест лівих рухів, основна теза якого – доведення капіталізму до логічного фіналу через прискорення його розвитку; раціональні, проте антигуманні мальтузіанські ідеї, що пропонують вивільнення ресурсів шляхом зменшення кількості споживачів; поки що фантастично звучать ідеї колонізації ближнього космосу з метою видобутку корисних копалин і т. п. (Meadows et al., 1972). Умовно всі ці старання можна охарактеризувати як суто кількісні зміни, трансформації, спрямовані на захоплення нових ресурсів без зміни якості користування ресурсом, тобто екстенсивний, умовно горизонтальний розвиток. Логіка екстенсивного розвитку була властива недослідженому світу, світу, в якому ще були «білі плями» неосвоєних територій, родовищ корисних копалин, ринків збуту тощо. Непридатність такої логіки для сучасного світу, який досяг меж свого зростання, власне, і виражається в глобальній і локальних кризах (Meadows et al, 1972).

Другий варіант виходу з точки біфуркації – розпад капіталістичної системи. Він можливий з тією ж долею ймовірності, що й її розвиток та перетворення в щось більш сучасне і життєздатне. Криза ідентичності, конкуренція, конфлікти в міжнародних масштабах ведуть суспільства до фрагментації, деструктуризації та втрати стійких зв'язків як між різними наддержавними інституціями, так і всередині них. Стає все більш очевидною багаторівнева тенденція. На індивідуальному рівні – почуття самотності в густонаселених мегаполісах, породжене чимраз більшою атомізацією суспільства. На соціальному – на обрії маячать передумови до олігархічного феодалізму XXI століття і Нового Середньовіччя – песимістичного футурологічного сценарію, що промовисто описаний також в антиутопічному

кіно й літературі. Основна риса цієї тенденції – декаданс соціальної системи та глобальної світосистеми.

Можливий і третій, найбільш конструктивний сценарій, що полягає у виході хаотичної системи капіталістичної індивідуалістичної конкуренції на новий рівень порядку. Іншими словами, необхідний процес реструктуризації всієї системи конкурентних соціальних відносин, тобто капіталізму, якщо під реструктуризацією мати на увазі зміну структури при збереженні одних і тих же елементів за умови набуття ними нових якісних характеристик. Тут впорядковувачий вплив виражається в формі інтенсивного, або умовно вертикального розвитку, що полягає не в освоєнні нових ресурсів, а в необхідній оптимізації наявного ресурсу, виявленні та усуненні, нівеляції зловживань конкурентних відносин.

Перехід на вищий рівень порядку і виникнення нової якості відбувається в результаті як організації – зовнішнього управління або під впливом непереборних обставин, так і шляхом самоорганізації – завдяки автореферентності оптимізації, тобто більш раціональної перебудови системою самої себе за допомогою власного ресурсу.

Концептуалізація соціальної самоорганізації як діяльності в системному розумінні дає нам альтернативний погляд на розуміння того, як насправді відбуваються ці процеси в конкретних умовах. Тим більше, що вже саме розуміння самоорганізації як упорядкування виявляє свій сенс як систематизація, про що писав і Ф. Гаєк. Соціальна самоорганізація як соціальна діяльність – безкорислива ініціатива суб'єкта, спрямована на впорядкування суспільства в інтересах самого суспільства, вирішення спільних для певної соціальної групи проблем.

Сенс самоорганізації на соціальному рівні також полягає в тому, що суспільство або держава розвиває свою економіку, збільшує чисельність населення і його добробут, виходячи з власних, внутрішніх національних ресурсів, а не за рахунок колишніх республік, колоній, кредитних вливань, зовнішніх інвестицій або країн третього світу. Розглядаючи людство в цілому,

як глобальну світосистему, відсутність специфічного впливу ззовні – це внутрішній ресурс всієї світосистеми, тобто власні людські можливості. Їх оптимізація полягає перш за все в упорядкуванні уявлень про навколишній світ, способу і деяких застарілих функціоналістських стереотипів («лінійного») мислення, що і дозволить подолати кризу уявлень.

Втім, самоорганізація як оптимізація і колективна співпраця, тобто конструктивна соціальна взаємодія, може і не супроводжуватися виникненням цілісності та ієрархічним розвитком. Які ж умови, що дозволяють елементам взаємодіяти так, щоб виникла нова якість, яка не притаманна елементам, взятим ізольовано, щоб запустити процес виникнення цілісних властивостей в соціальній системі? Спробуємо пунктирно і в першому наближенні окреслити умови здійснення третього, а по суті, єдиного конструктивного варіанту.

Взаємодії, за яких не виникає нових якостей, а лише лінійні зміни, можливі тільки між системами в межах одного ієрархічного рівня. Так, монополізація при конкурентних відносинах відображає лише кількісні, трансформаційні зміни: безліч малих і середніх суб'єктів господарської діяльності поглинаються, асимілюються одним великим в результаті взаємодії за принципом подібності (схожості, відповідності). Взаємодії подібних за якостями систем, що виконують в соціумі одну і ту ж функцію, тобто еквівалентних, «будуть малоймовірні та не зможуть приводити до зміни швидкості процесу системного розвитку, так само як і не приведуть до зміни повноти систем, що взаємодіють» (Малюта, 1990, с. 120-121). Прикладом взаємодії за принципом відповідності в соціальному вимірі може служити глобалізація, інтерпретована як вестернізація – експансія однієї культури та поглинання нею безлічі інших народів і культур. Така ж асиміляція відбувається і в інших сферах відносин, наприклад, політичних або культурних. Взаємодії за принципом відповідності роблять неспроможними спроби імплементації ідей мультикультуралізму як у світі загалом, так і на території Європейського Союзу, зокрема. Ці ідеї стають благими намірами, безплідним популізмом, чим завгодно, тільки не реальною

соціально корисною політикою і дією, в результаті чого дискредитується сама, загалом конструктивна ідея.

Стихійно серед людей, як і серед інших соціальних біологічних видів, реалізуються взаємодії в першу чергу саме за принципом відповідності. Люди стихійно гуртуються в спільноти за принципом відповідності, подібності, схожості як зовнішніх антропологічних рис, так і традиційних способів ведення господарства й устрою побуту, виражених у родинних, кланових, родоплемінних чи етнонаціональних формах солідарності, спільною ознакою яких часто є єдність походження. Взаємодії в соціальній системі за принципом відповідності виявляються необхідними, проте недостатніми в сучасних умовах; вони ведуть не до зміни якості й вертикального росту, а до зменшення різноманітності шляхом уніфікації, асиміляції, типізації, масовізації унікально-індивідуального, тобто необхідна реструктуризація не реалізується.

Самоорганізація як виникнення нових, вищих рівнів порядку й емергентні ефекти, що її супроводжують, тобто поява такої властивості системи в цілому, якої немає і не може бути в елементів окремо (в цьому випадку – структурованості соціально-економічних відносин), реалізуються лише при взаємодіях за принципом доповнюваності (Малюта, 1990, с. 118-119). Це принцип взаємодій, що є альтернативою асимілятивному принципу відповідності, оскільки потребує для реалізації різноманітності вихідних елементів. Тоді обидві системи виявляються такими, що взаємодоповнюють одна одну. Це підтверджує П. Саух у статті «Культура і релігія перед викликами глобалізації: демаркація меж впливу». Науковець зауважує: «Розмаїття релігій, культур, способів життя – природній стан людства, який свідчить про його здоров'я. Світ утримується багатобарвністю. Розмаїття, а не уніфікація робить світ цілісним. Якщо керуватися цим імперативом, то проблема розмаїття культур, цінностей і норм, релігій та ідеологій постає не у світлі неминучих конфліктів, а як цілісне утворення, що функціонує за принципом доповнюваності. Відтак, проблема рівноправного діалогу і взаємоповаги, а звідси ненасильства, справедливості і взаєморозуміння лише

наближає до реалізації важливої мети будь-якої культури, релігії, ідеології – блага, яке має бути людським, життєдайним, сумісним з життям і необхідним для нього» (Саух, 2016, с. 36).

Іншими словами, принцип доповнюваності – це такий принцип взаємодії елементів, при реалізації якого вони набувають нову властивість, утворюється нова система, нова сутність. Так відбувається системна трансмутація – зміни не кількості, а якості, не форми, а змісту. Як зазначає І. Пригожин, ми «починаємо виходити за межі того світу, який Койре називає "світом кількості", і вступаємо в "світ якості", а значить, і у світ, що постає, виникає» (Prigogine & Stengers, 1984, с. 36). Соціальна самоорганізація за принципом доповнюваності можлива за наявності загальної для всієї різноманітності елементів мети, яка і структурує їх взаємодії, задає односпрямованість векторів їх руху, а також організовує елементарні дії в єдину систему – емергентну систему.

Самоорганізація в соціумі як інтегративний соціальний процес може бути представлена як така взаємодія елементів, за якої односпрямовані вектори соціально корисної праці індивідів та колективів за рахунок своєї комплементарної різноманітності взаємно посилюють один одного емергентними синергетичними ефектами. Так без зовнішнього втручання виникає нова якість, в нашому випадку це структурованість соціально-економічних відносин (взаємодій) всередині капіталістичної системи, де конкуренція змінюється кооперацією, солідарністю (Каралаш, 2020, с. 138).

Мета концентрує, фокусує на собі зусилля, спрямовує їх в один бік, знімає невизначеність, що істотно підвищує ефективність діяльності. Власне, про ефективність можна говорити, коли є мета як зразок, ідеал, еталон та нормативний стан, з яким порівнюють досягнутий результат, а їх співвідношення, виражене в умовних одиницях або відсотках, і є показником ефективності. Мета системи постає як її універсальний напрямок розвитку. На соціальному рівні фаза стаціонарності, до якого прямує система, постає як «нормативний соціальний порядок» (у термінології Т. Парсонса), який повинен бути заздалегідь сформульований у відповідності до внутрішніх особливостей

розвитку конкретної соціальної системи. Крім того, як зазначають нідерландські дослідники М. Хасанов та Дж. Бюмон щодо конкретного різновиду локальної соціальної самоорганізації – міської самоорганізації, «важливо мислити міську самоорганізацію неортодоксальним способом як *інтенціонально* розміщений та просторово закріплений колективний *modus operandi*, зібраний навколо ідеї участі громадян у містобудуванні» (Hasanov & Beaumont, 2016, с. 234).

Таким чином, мета соціальної системи виступає як образ майбутнього. Дійсно, ми є свідками того, щоподії, пов'язані з безпрецедентним поширенням коронавірусу, «актуалізували дискурс майбутнього. Майбутнє повернулося, але не в тій амбітній версії 60-х років ХХ ст., яка й дотепер надихає акселераціоністів, і не у вигляді "безкінечно тривалого теперішнього", яке пропонували технооптимісти і неоліберальні еліти в епоху "кінця історії". Обрій майбутнього звузився до моменту "після пандемії". Його масштаб – до питання про рівний доступ до гіпотетичної вакцини. Технології поступилися місцем драйвера майбутнього соціальним відносинам та політичній організації. Але найдивовижніші трансформації відбуваються зі звичними нам способами мислити майбутнє – утопією, дистопією, протопією та "вічним поверненням"», – зазначає Д. Семенов на платформі східноєвропейських філософів (Семенов, 2020).

Самоорганізація в її системному розумінні виникнення нових властивостей зі збереженням наявного різноманіття представляється як ресурс і механізм упорядкування глобальних соціальних відносин, починаючи з найпростішого, тобто локального рівня. На практиці самоорганізація полягає в налагодженні партнерських відносин між суб'єктами ринку та соціальної діяльності на локальному рівні, координації спільних зусиль не в інтересах приватного капіталу, а в інтересах загальної справи й спільної мети. Тут можна заперечити, що така форма самоорганізації вже існує у вигляді інтенціональних спільнот, релігійних громад, екопоселень і т. п. Можна також згадати єзуїтський комуністичний експеримент, комуни хіпі, кібуци, поселення толстовців і т. ін.

Але їх приклад не відповідає кантівському імперативу, їх форма організації не може бути загальним законом, оскільки вона гомогенна, не поєднує різноманітність. Це не більше ніж форма ескапізму від соціальних проблем, ще одна спроба створення локальної спільноти без урахування системних закономірностей. Крім того, в глобалізованому світі жити ізольовано не вийде – білих плям немає, засоби зв'язку надрозвинені; ескапізм не може бути масовим явищем – екопоселення при забрудненні води, повітря, в т. ч. радіоактивному, втрачають основу екологічності. Куди ближчим до ідеї самоорганізації як взаємодії за принципом доповнюваності є досвід самоврядування європейських середньовічних міст.

Загальна ж мета соціальної системи, суспільства, повинна вмщати в себе все соціокультурне різноманіття цього суспільства, враховувати інтереси всіх і кожного. Так ідеї, сконцентровані в меті соціальної системи самі повинні взаємодіяти за принципом доповнюваності, бути інклюзивними та гетерогенними, щоб мати змогу виконати об'єднавчу функцію. Взаємодії індивідів та колективів на принципах доповнюваності зазвичай можливі тільки завдяки наявності спільної мети. Сформульована мета як образ майбутнього служить основою консолідації та солідарності для представників різних антропологічних типів, культур, традицій, вірувань. Тому особливої актуальності набуває формулювання адекватних місцю і часу цілей і завдань розвитку локальної спільноти як єдиного цілого. Генерація цілей як особливого роду інформації всередині системи – соціальної групи, спільноти або суспільства загалом, що здійснюється як мисленнева діяльність і творчість вільних індивідів, особистостей, є умовою незалежності, самодостатності (самоорганізованості), нарешті, живучості конкретної спільноти.

Генерація цілей і завдань, так само як і прозорі, зрозумілі стратегії та тактики конструктивної соціально-економічної діяльності локальної спільноти та слідування цим завданням є проблемою не тільки чиновників або управлінської еліти, а й усіх, в тому числі й пересічних громадян, в першу чергу підприємливих. Як зазначають Р. Олексенко та В. Молодиченко «Надшвидка

динамічність знаково-інформаційної цивілізації змушує людину включати в структуру власної феноменологічності такий елемент, як підприємливість, без якого неможливим є набуття соціокультурної суб'єктності в надскладному інформаційному світі» (Олексенко & Молодиченко, 2017, с. 164). Власне, підприємливість мислиться конкретним випадком здатності на вчинок вже не тільки в економічній діяльності, а й в соціальній, орієнтованій не на особисту вигоду, а на загальний інтерес, яка містить в собі й економічну, і політичну, і власне соціальну діяльність. Адже, як зауважують Р. Олексенко та В. Молодиченко, саме «підприємницький прошарок в будь-якому демократичному суспільстві несе основний потенціал його національно-креативного та перетворювально-інноваційного розвитку. ...Підприємці в будь-якому сучасному суспільстві утворюють один з найпрогресивніших та найактивніших прошарків, що особливо підкреслює їх роль в поступовій еволюції суспільно-економічних, соціально-політичних, громадянських форм. Важливим є й те, що сучасний підприємець є одним з найактивніших суб'єктів формування, становлення і захисту демократичних елементів громадянського світогляду» (Олексенко & Молодиченко, 2017, с. 164-165). Такий приватний підприємець практично стає не приватним, а соціальним підприємцем (socialentrepreneur), або інакше – ініціативним громадянином. Розвиток людини як ініціативного громадянина є не тільки запобіжником від колективізації як знеособлення людини, а й способом подолання вузької спеціалізації, і розв'язанням локальних проблем громадянською участю.

Наявність мети та характер мотивації діяльності суб'єкта постають атрибутом громадянської ініціативності як елементарної одиниці соціальної самоорганізації та дозволяє провести розмежування між громадськими та громадянськими ініціативами (Karalash, 2019). Звичайно, загальним для них є тлумачення їх як соціального руху, форми волевиявлення громадян демократичного суспільства, способу вирішення широкого спектру проблем без залучення допомоги держави (бюджетних коштів), за рахунок власних ресурсів громадян: «Ініціативні – дії, що не ініційовані державним механізмом.

Громадянська ініціатива – будь-яка соціально корисна діяльність, що реалізується легально в рамках законодавчого простору» (Міхальов, 2015, с. 139).

Але масова динаміка *громадських ініціатив* передбачає «насамперед *стихийну* масову інноваційну активність суб'єктів мікрорівня, які ...*несвідомо* беруть участь у трансформації суспільних інститутів» (Набатова, 2013b, с. 74). Таким «суб'єктом мікрорівня» тут виступає не унікальна особистість, а уніфікована громадськість, або ж громада, тому про відповідальність, яка мислиться в першу чергу особистою та пов'язана з індивідуальним розумінням мети, не йдеться. Громадські ініціативи відповідають низькому рівню самоорганізації, при якому індивіди «покладаються на зовнішню оцінку діяльності, залежні від ситуації й оточуючих, некритично слідують їх порадам і настановам; здатність до рефлексії не розвинена» (Гоян, 2021, с. 50-51). Близьким до такої інтерпретації громадських ініціатив виявляється поняття «народної політики» (folk politics), що його використовують Н. Срничек та А. Вільямс для пояснення того, як і чому ми втратили здатність будувати краще майбутнє (Srnicek & Williams, 2015, с. 25). Автори аналізують широкий спектр суспільно-політичних рухів, що захопили західну півкулю за останні декілька десятиліть – від маніфестацій антиглобалістів до «окупаїв» («Occupy Wall Street»). «Чому ж, незважаючи на широку мобілізацію людей і напруження емоцій, ці рухи не змогли досягти яких-небудь помітних змін політичного статус-кво?», – запитують дослідники (Srnicek & Williams, 2015, с. 25). І тут же відповідають: «Численні протести, марші і захоплення, як правило, відбуваються без будь-якого стратегічного підґрунтя, як розрізнені і незалежні один від одного імпульси опору. Практично ніхто не думає про об'єднання цих різних акцій, про те, як з їх допомогою можна було б спільно побудувати кращий світ. Насправді акції, часом успішні, рідко мисляться як внесок в досягнення середньо та довгострокових цілей» (Srnicek & Williams, 2015, с. 49).

Окрім відсутності середньо та довгострокових стратегічних цілей у протестувальників, що постають як long-term політика, що межує з виміром

ідеологічного, додатково автори виділяють такі причини поразок цих рухів, як загальний тренд на «виділення емоційного як зони справжньої політики», «горизонталізм» як анархістську відмову від держави і будь-яких офіційних інститутів, локалізм як своєрідний протест проти ТНК на противагу місцевій економіці та тотальний песимізм, зумовлений перманентними поразками, зневірою у власні сили щось змінити, відсутністю бачення майбутнього та пов'язану з цим ностальгію за «кращим минулим» (Srnicsek & Williams, 2015, с. 7, 25-49). Таке тлумачення самоорганізації-без-мети, громадських ініціатив або ж народної політики набуває ознак стихійності та некерованості, власне чим і уподібнюється до «спонтанного порядку» Ф. Гаєка.

Питання в тому, наскільки такий стихійний, спонтанний порядок може бути самовираженням людини як істоти не тільки емоційної, а й розумної та креативної, тобто наскільки такий порядок може бути людським за своєю суттю? Наскільки порядок, що виростає зі спонтанності народної політики може забезпечувати живучість соціальних систем? Оскільки живучість і людність виявляється для соціальної системи принциповими характеристиками, не обов'язковими при виникненні спонтанного порядку, ми змушені трактувати спонтанно утворений порядок як загрозу виникнення соціального хаосу з усіма можливими наслідками: екологічними, демографічними, економічними та соціальними проблемами, що також спонтанно переростають в статус глобальних. Однією з таких проблем з початку 2020 року стало глобальне поширення коронавірусної хвороби (COVID-19). Так, група дослідників Імперського коледжу Лондона під керівництвом Н. Фергюсона на основі комп'ютерного моделювання передбачають від 510 тисяч до 2,2 мільйонів смертей від коронавірусу у Великобританії та США за умови застосування принципів *laissez-faire* ринку в боротьбі з пандемією (Ferguson et al., 2020).

З огляду на те, що спонтанна активність знаходиться на самому краю, а часто навіть за межею того, що може бути названо осмислено орієнтованою дією, її можна охарактеризувати, за М. Вебером, як традиційну; а «виділення

емоційного як зони справжньої політики» дозволяє означити її навіть як афективну дію (Вебер, 1998). Остання, через некерованість індивідом власною реакцією, навіть формально юридично не є відповідальною. Латентною для індивіда мотивацією таких дій є страх, паніка, обурення, невдоволення тощо. Дії акторів стають типовими і традиційними, внаслідок чого і виникає їх масовий ефект, де індивід «колективізується», «розчиняється» в загальній людській масі. Така поведінка інертна, що виражається в укоріненості традиційної поведінки в повсякденності, низькою її здатністю до змін у відповідь на зміни навколишнього середовища, зовнішніх умов.

Громадські ініціативи можна охарактеризувати як засновані на емоціях, афективні реакції населення на дії інших великих соціальних акторів – влади чи бізнесу. Так, А. Матійчик перераховує такі відомі форми ініціатив, як звернення громадян до органів влади, громадські слухання, громадські обговорення, створення громадських рад при центральних та місцевих органах влади, збір підписів (часто спрощено трактується як власне громадянська ініціатива), листи до профільних установ органів влади, відвідування чиновників; консультації з юристами, публічні консультації, громадські експертизи, звернення до суду, підтримка флеш-мобу у соціальних мережах, розміщення інформації про кампанію на власних інформаційних ресурсах, приєднання до публічних заходів у межах кампанії (акції протесту, політичні перформанси, круглі столи, зустрічі з представниками профільних установ) (Матійчик, 2016, с. 120). Проте, часто звернення громадян до органів влади – вид громадських ініціатив – є паліативом, тобто не вичерпним, а лише частковим та тимчасовим вирішенням питань соціальної регуляції, що тільки «вуалює» основні проблеми, але не вирішує їх.

В умовах високої динаміки соціальних процесів, нелінійності наслідків здійснюваних дій, за часів трансформацій і криз, а також через відсутність розуміння особистої мотивації, а, значить, і відповідальності, громадські ініціативи є соціальним експериментуванням з випадковим і не прогнозованим результатом, тому мають деструктивний характер. Крім того, низька

організація подібного роду соціальних рухів відкриває можливості для маніпуляцій в інтересах більш організованих груп в боротьбі за вплив і владу.

Самоорганізація в соціальних системах, розглянута крізь призму системного підходу третього покоління, дозволяє описати емергентність громадянської ініціативи як впорядковуючої дії. Громадянські ініціативи вже в самому формулюванні апелюють не до безликої маси, а до окремої особистості – громадянина. Дослідниця Н. Ковтун у дослідженні волі та соціальної активності пропонує розмежувати поняття «особа» та «особистість». Таке розмежування понять дозволяє співвіднести громадські ініціативи з особовим виміром активності, який в колективних формах прояву постає вже як безособовий, автоматичний, неусвідомлений рух, що, очевидно, піддається статистичному аналізу. Натомість громадянські ініціативи співвідносяться з особистісним виміром соціальної активності, що характеризується усвідомленою цілеспрямованістю дії як на індивідуальному, так і на колективному рівнях соціальної дії (Ковтун, 2016, с. 29). Громадянські ініціативи характеризуються тим, що індивіди «самостійні у визначенні цілей діяльності; високо мотивовані на навчання і самовдосконалення у професії, з адекватною оцінкою результатів діяльності та високою рефлексивністю» (Гоян, 2021, с. 50-51). Отже, основна відмінність громадянської ініціативи від ініціативи громадської полягає в наявності у першої мети, тобто такої мотиваційної складової як особисте відчуття відповідальності за соціальні процеси, що постає як громадянський обов'язок та чий дії продиктовані ним.

Наявність такої мети (мотивації) передбачає, що процес прийняття рішення про дію чи бездіяльність здійснюється осмислено самим громадянином-ініціатором. Як зазначає А. Свідзинський, «специфікою історичних законів людського суспільства порівняно з процесами самоорганізації, які визначають перехід від низькоорганізованих структур до структур, організованих вище, виявляється у тому, що людське суспільство самоорганізується не внаслідок "автоматизованих форм поведінки", а внаслідок вільної діяльності самих людей – лише узгодженої, а не жорстко

детермінованої вищими принципами буття» (Свідзинський, 2009, с. 557-558). Рішення ухвалюються, ґрунтуючись на самоідентифікації, виходячи з власного бачення поточної ситуації довкола локальних умов та глобальних тенденцій, з оцінки пріоритетності завдань, що вимагають свого вирішення.

Самостійне прийняття рішень не тільки звільняє людину з-під зовнішніх впливів і патерналістських установок, а й накладає відповідальність за наслідки своєї діяльності. Саме наявність мети та прийняття рішення про необхідність її досягнення є ключовим в розумінні громадянської ініціативи. Так, у дослідженні І. Гояна психологічного аспекту специфіки самоорганізації молоді зазначається, що «психологічні характеристики групи досліджуваних, які успішно втілюють процес самоорганізації, пов'язані з інтегральними властивостями, що описують їх орієнтацію на взаємодію з оточуючими і творчі рішення у ситуації невизначеності» (Гоян, 2021, с. 46).

Поряд з професійною діяльністю індивіда, основною зайнятістю, як правило, вузькоспеціалізованою, спрямованою на відтворення соціальної системи (суспільства), тобто на підтримку стаціонарного стану соціальної системи – рекурентної діяльності, ініціатива може виступати як подолання цього порядку в напрямку розвитку, еволюційного руху до більш досконалого нормативного стану, позначеного стратегічним формулюванням цілей, переосмисленим і втіленим громадянином (громадянами), тобто винятково завдяки внутрішнім ресурсам самої соціальної системи. Це дозволяє інтерпретувати громадянську ініціативу як інновацію. Як слушно зазначає О. Набатова, одним із «напрямів соціально-інноваційної діяльності є апробація нових форм самоорганізації, громадянська активність, створення і розвиток структур громадянського суспільства» (2013b, с. 79).

Генерація інноваційної мети дозволяє переорієнтувати протестну енергію індивіда у конструктивно-генераційне русло, перейти від невдоволеності діями влади та їх критики до власних дій, спрямованих на розв'язання проблеми, а тому виступає як творче втілення особистості, як авторський задум, унікальний інтелектуально-творчий почин і знаходження нестандартних рішень.

Наявність мети як об'ємність сьогодення, зрозумілість подій і уявлення про своє майбутнє як реалістичний проміжок часу І. Гоян називає визначальними чинниками самоорганізації (Гоян, 2021, с. 47). Багатовимірність сьогодення дозволяє індивіду заповнювати його різними цілями, суттєво збільшуючи простір для самореалізації, підвищуючи ефективність та продуктивність. Виникає можливість свідомо оперувати затратами часу, вільно обирати засоби реалізації цілей, а також самостійно визначати пріоритети. Укоріненість в теперішньому та реалістичне сприйняття майбутнього забезпечує кращу передбачуваність подій, осяжність перспектив та більшу впевненість у здійсненності довгострокових планів.

Натомість невдалий аналіз власних можливостей та часових ресурсів, відсутність бачення чіткої траєкторії руху між цілями та хибна розстановка пріоритетів породжують імпульсивність, метушливість, безладність поведінки, що значно знижує рівень самоорганізації індивіда. Отже, «перспектива майбутнього важлива для планування і здійснення особистих проєктів і сприяє самоорганізації молодій людині» (Гоян, 2021, с. 47-48). Наявність власного макросоціального формулювання цілей на елементарному рівні, тобто самими громадянами, підготовки його організації та матеріальної реалізації дозволяє оформити цей елементарний рівень в самодостатню живу солідарність – цілісність (емергентність). Так долається механістичність структурного функціоналізму в баченні ситуації та, відповідно, з'являється шанс на його подолання на практиці – шанс на підвищення рівня системної організації соціальної системи, її впорядкованість.

Ключове завдання солідаризуючої мети полягає у пошуку та формуванні індивідуальної мотиваційної основи самоорганізаційних практик, соціальної діяльності громадян, раціональне обґрунтування необхідності громадянських ініціатив та взяття на себе відповідальності за тенденції суспільних змін. Це можливо завдяки усвідомленню того, що всі соціальні дії ведуть до соціальних наслідків. Ми, громадяни, завжди власними діями чи бездіяльністю спричиняємо ті чи інші соціальні наслідки, тобто соціальна реальність

змінюється від будь-яких наших дій, усвідомлених, чи не усвідомлених. Посада, повноваження, соціальний статус, положення в соціальній ієрархії – нижче чи вище – все це відображає лише ступінь впливу на суспільство, але аж ніяк не факт наявності чи відсутності такого впливу. І наша відмова від віри в можливість свідомого макросоціального управління цими змінами, спрямованого на ту чи іншу мету, наприклад, на подолання глобальних викликів та загроз, позбавляє нас шансу на це, розпорошує сили та витрачає цінний ресурс (хоча б час) на дезорганізовані дії.

Важливо інше: навіть наша відмова від участі у справах місцевого самоврядування, від прогнозування наслідків соціальних дій, від управління соціальними змінами, оскільки це неможливо, чи від політичного процесу, оскільки це «брудна справа», ще зовсім не значить, що усі інші відмовились від цього також. Та найважливіше для нас те, що ми є або суб'єктами соціальної дії – тими, хто здійснює вплив, або її об'єктами – на кого здійснює вплив суб'єкт.

Правда також в тому, що не всі усвідомлені нами як власне соціальні дії – громадська активність: участь у протестах, маршах, флеш-мобах, загалом у будь-якій вуличній активності, ведуть до бажаних соціальних наслідків. Зокрема, успішні політичні дії, виражені через соціальні рухи вимагають значної попередньої теоретичної підготовки. Так, ігнорується відомий факт, що спадщина французьких просвітників (Вольтер, Дідро, Руссо та ін.), зокрема, ідеї природних прав людини і громадянина, віра в розум, науку та здатність людини на їх основі до прогресивних суспільних перетворень, стали фундаментом й уможливили Французьку революцію. Аналогічно, як прихильникам, так і противникам відомо, що постановка мети більшовицької Жовтневої революції, формування її концептуального ядра, відбувалася задовго до революційних подій та пов'язана з іменами не тільки Маркса й Енгельса, а й Гегеля, і французьких соціалістів-утопістів, що закладали концептуальні основи відповіді на питання збурених мас «Що робити?».

Щоб наші соціальні дії вели до бажаних наслідків, потрібно, по-перше, артикулювати ці наслідки, запланувати результат, сформулювати його у вигляді

спільної далекосяжної мети; по-друге, потрібно спрогнозувати можливі девіації та небажані спотворення на шляху до мети та розробити сценарії їх уникнення. І оскільки спільна мета нерозривно пов'язана з нормативним описом суспільства та його об'єктивним обґрунтуванням, що неможливо без сучасного розуміння соціального порядку, то виникає необхідність попереднього розвитку соціальної теорії. Відтак енергія соціальної дії спрямовується у теоретичне русло та на локальний рівень її імплементації у практику – місцеве самоврядування. Зміщення акцентів у теоретичний вимір потребує попереднього розвитку, сформованості цього теоретичного виміру, що полягає в обґрунтуванні власних дій за допомогою найсучасніших уявлень про закономірності суспільного розвитку, що вимагає збагачення та еволюційного розвитку сучасної української та світової соціально-філософської думки.

Констатуючи свідомий характер громадянських ініціатив та соціального підприємництва, треба визнати необхідність їх ціннісного обґрунтування. Р. Олексенко зазначає: «Утвердження принципів і норм сучасного підприємництва як складової громадянського суспільства в Україні варто розпочати з віднайдення шляхів формування релігійної свідомості особистості, яка допомогла б осмислити феномен "совісності" в системі суспільно-політичної і професійної реалізації підприємця» (Олексенко, 2014, с. 25). Однак, для осмислення феномену совісності, тобто ціннісного обґрунтування громадянських ініціатив як імплементації нової парадигми, покликаної подолати кризу уявлень, протестантської індивідуалістичної етики вже недостатньо. Необхідна інша етика партнерських відносин, яка, на наш погляд, може бути лише синтезом гуманістично орієнтованих релігійно-етичних прозрінь, придатних для органічного сприйняття індивідом будь-якої культурної, етнічної, релігійної традиції, тобто тим, що П. Саух позначив як глобальний етос. «Зрозуміло, що для глобального світу лише діалогу культур і релігій недостатньо, потрібен глобальний етос, який продукував би цінності загальнолюдської культури, реально визнані людьми різних націй, культур і релігій», – зазначає дослідник (Саух, 2019, с. 191). Це ще раз підтверджує

сутність і перспективи концепту самоорганізації як нової нелінійної парадигми – і вже не тільки наукової, а й як філософської за рівнем узагальнення, і соціальної за своєю суттю.

З огляду на сучасну глобальну ситуацію, доводиться констатувати недостатній масштаб громадянської ініціативності для створення тенденції до виходу з кризової ситуації. Так, Н. Ковтун зазначає: «У минулому аристократ, який володів особливими правами, у будь-який момент був готовий відстоювати їх, використовуючи силу. Натомість сучасна людина «масового типу» часто прагне звести нанівець виявлення будь-яких вольових зусиль у суспільній сфері» (Ковтун, 2017а, с. 326). Відсутність ініціативи продиктована споглядальним характером активності громадян, в якому духовно-інтелектуальні зусилля спрямовані в інший світ і життя після смерті, або ж всередину себе (на саморозвиток), або ж на пізнання об'єкта, а не на його зміну.

Безініціативність, соціальна апатія і споглядальність пов'язані зі споживацьким ставленням до світу й адаптивною, реакційною (у відповідь на стимул) пристосувальною поведінкою. Соціальна діяльність, виражена у вигляді громадянської ініціативи, – засіб і причина не тільки соціальних змін, а й зміни самого суб'єкта діяльності. Проявом відповідальної соціально корисної ініціативи людина висловлює свою активну позицію, реалізує свій творчий потенціал, змінює статус зі споживача на творця, із спостерігача на учасника, з пристосованця на управлінця, стає джерелом змін соціального буття і набуває дійсно людських якостей у вищому сенсі цього слова (Каралаш, 2018). Відсутність ініціативи, адаптивна діяльність – відповідь почуттів, думок на мінливість буття. Тут свідомість *визначається* буттям. Ініціатива – це прояв волі, мети, знань людини, спрямованих на зміни буття. Це механізм, за допомогою якого свідомість *визначає* буття.

Прояв ініціативи – це творча діяльність. Вона особливо актуальна в умовах глобалізації для країн третього світу, де слабо розвинене високотехнологічне виробництво та наука і, як наслідок, дуже мало можливостей для широкого прояву індивідуальної креативності. Ініціатива виступає не тільки як засіб

вирішення локальних соціально-економічних проблем, а й як засіб прояву та розвитку творчого потенціалу індивідуумів, максимального наближення їх до «креатосфери» – особливого утворення в інноваційній постіндустріальній «економіці знань» (Набатова, 2013а, с. 294). Ініціативні громадяни – основа громадянського суспільства, а також соціальний суб'єкт, який діями чи бездіяльністю тут і тепер визначає контури майбутнього.

Необхідною умовою здійснення взаємодій ініціативних громадян за зазначеними принципами на соціальному рівні є, окрім мети, спільна система цінностей – набір засобів, якими керуються в діяльності. В. Будззазначає, що будь-які суспільні зміни, зокрема економіки, політики, культури, ідеології, геополітики чи цивілізаційних норм, насправді є змінами почуттів, переживань, ідей, уявлень та цінностей, яких набуває або втрачає людина чи спільнота. Дослідник називає їх найбільш вагомим структурним антропологічним елементом та тлумачить як єдність усіх антропологічних якостей. «У такому аспекті *цінності* є вираженням всієї сукупності людських потреб, інтересів, мотивів, смислів, світогляду і можуть вважатися панантропологічними феноменами, *поза якими не існує жодних альтернативних чинників самоорганізації суспільного буття*» (Будз, 2019, с. 16). Таким чином, характеристики індивідуальних та колективних цінностей та цілей зумовлюють особливості розгортання процесів самоорганізації в соціальних системах, тобто цінності та цілі визначальні. Навіть невідчутне, незначне смислове зрушення у системі цінностей може призвести до корінних, кардинальних змін практики, аж до «розвороту» діяльності індивіда на 180 градусів. Такі, на перший погляд, непомітні трансмутації у колективній та індивідуальній духовності посправжньому визначають хід історичного розвитку та долі цивілізацій. Тому необхідною умовою самоорганізації, тобто налагодження продуктивного співробітництва, в соціальній системі є насамперед трансмутаційні зміни, якісний розвиток аксіологічної та етичної сфер суб'єктів діяльності. Однак, «лише після того, як особистість сприймає суспільні вимоги, а суспільні ідеали й цінності стають її внутрішніми переконаннями і практичними настановами,

можемо говорити, що вона стає активним носієм конструктивно спрямованої вольової активності, насамперед у контексті її здатності до перетворюючої інноваційної діяльності», – наголошує Н. Ковтун (2016, с. 30).

Систему цінностей, що лежить в основі громадських ініціатив як афективних та традиційних соціальних дій, можна охарактеризувати як індивідуалістичну, патерналістську і споживацьку в широкому сенсі. Виникає небезпека підміни системи цінностей споживчими потребами та вподобаннями, а відтак домінує відчуття постійного невдоволення власним життям, заниження самооцінки та масового поширення утриманських настроїв. За таких умов громадянин виступає як борець за права без обов'язків, критик, антагоніст, який протестує проти тих чи інших рішень влади, але не пропонує альтернатив, та в кінцевому підсумку як споживач владних і державних послуг.

Необхідність цілеспрямованого розвитку «з людським обличчям» та облаштування суспільного буття власними силами людини через реалізацію громадянських ініціатив вимагає еволюційної зміни змістовного наповнення поняття громадянин. Потрібне розуміння громадянина, для якого першочерговим є обов'язок, і почесним обов'язком якого є цілеспрямовані, організовані, результативні дії у соціальному просторі, що базуються на теорії та можуть обґрунтовуватися нею; як зобов'язаного здійснювати поступові та всеосяжні, тобто системні, виважені, раціонально продумані наперед суспільно корисні дії. Такі дії потребують від особистості максимальної реалізації своїх творчих, інтелектуальних, соціо-культурних компетенцій на користь суспільства. Інститут громадянства постає як значний ресурс для розбудови суспільства низовими ініціативами, а сам громадянин, його освітньо-інтелектуальний рівень – чи не найціннішим джерелом суспільного поступу та державної влади.

Тому «для того, щоб світогляд мав самоорганізаційний аксіологічний вплив на соціальну інтеграцію необхідно, щоб він був спрямований на гуманні, солідарні, загальнолюдські цінності, в основі яких перебуває людина, її свобода, солідарність, егалітаризм, толерантність, добробут, рівність, повага,

соціальна справедливість. Саме ці цінності світогляду, які функціонують на рівні переконань особистості здатні бути потужними основами мотивації людської діяльності та водночас факторами самоорганізації соціальної інтеграції, кооперації, співпраці» (Будз & Гоян, 2021, с. 92). Споживання при цьому не відпадає як рудимент якоїсь гріховної, приземленої бездуховності. У будь-якому випадку, до того часу, поки людина є біологічною істотою, їй потрібен метаболізм, а для цього потрібно споживання (кисню, їжі, товарів, послуг, емоцій, знань тощо). Інша справа, коли ця біологічна, «тваринна» суть людини-споживача урівноважена її суттю як організатора та творця, обмежена розумною достатністю споживання. За таких умов між споживачем та громадянином відбувається взаємодія за принципом доповнення: не відмовляючись від «базису» – споживання як основи виживання біологічної істоти, вибудовувати на ньому «надбудову» у вигляді організатора соціального буття – громадянина. Так створюються передумови для зростання різноманіття – теоретично обґрунтованого еволюційного поступу. Тому система цінностей, що лежить в основі громадянських ініціатив характеризується усім тим, що пов'язано з активним відношенням людини до світу, готовністю до відповідальної впорядковуючої діяльності без вказівок «зверху», здатністю бути господарем свого життя, а це, серед іншого, – креативність, продуктивність, конструктивність, відповідальність та інші риси особистості як організатора та творця.

Тому у розвинених суспільствах, за Р. Інглгартом, домінують цінності, які дослідник називає постматеріальними (Inglehart, 1977; 2018). Це диктує необхідність переходу від «чорно-білої» логіки виключення, яка «обирає» одне з діалектичної пари, до альтруїстичних, надіндивідуальних цінностей. Процес вибору в філософському сенсі представлений як «боротьба», а в практичному – як безсовісна боротьба за владу, як жебрацька боротьба за життя. Це застарілий патерн для нинішніх умов, який дегуманізує людину. Так, діалектична пара «індивідуалізм – колективізм» може бути боротьбою протилежностей: радикальний індивідуалізм, доведений до абсурду, спростовує можливість

співпраці своєю егоїстичною позицією. Алейколективізм, поставлений «в один ряд» з індивідуалізмом, виявляється як знеособлення людини, перетворення її в маніпульовану і бездушну «масу», спонукуваний тваринними інстинктами натовп. Самоорганізація соціальних відносин з урахуванням системних закономірностей, в нашому випадку на основі принципу доповнюваності, веде до побудови складних систем, де є місце всьому різноманіттю. Немає місця одному – запереченню цінності життя: «Цінності усіх релігій та ідеологій, за великим рахунком, відносні. Не відносним є лише цінність самого життя», – слушно зазначає П. Саух (2016, с. 36). Витлумачена системно діалектична пара «індивідуалізм – колективізм» постає не як боротьба і протистояння двох цінностей, а як єдина система. Індивідуалізм і колективізм виявляються не запереченням одне одного, а системною сукупністю їх взаємодій, яка є більше, ніж арифметична сума елементів.

Дійсно, чи можливе ціле без елементів? Чи можливий організм без органів? Чи можлива армія без рядових? Чи можливе громадянське суспільство без громадян та громадянських ініціатив? Колектив без індивідуальностей, без особистостей продукує автократію і тоталітаризм. А з другого боку, чи може одна особа замінити собою колектив? Очевидно, що ні, оскільки «короля творить свита». Іншими словами, колектив – це така властивість системи, якої немає і не може бути в її елементів – індивідів – окремо. Система цінностей, в центрі якої не один індивід, а їх єдність, упорядкована сукупність – колектив – виявляється не «горизонтальною» протилежністю, а «вертикальною» конструкцією, що вміщає безліч індивідуальностей як конкретні випадки, конкретні цінності. У певному сенсі така інтерпретація «перетинається» з ідеєю *демократії участі*, де результат спільних зусиль індивідів виявляється вигідним і конкретному індивіду, і всьому колективу – громадянському суспільству. Тому альтруїстична, надіндивідуальна система цінностей, де спільна справа пріоритетніша, ніж індивідуальні цінності – це синергійна, або емергентна система цінностей вищого порядку. Така система цінностей – складніша, більш комплексна, ніж індивідуальна; вона краще відповідає тим

конкретним політико-економічним і соціально-культурним умовам глобалізації, вираженої насамперед у зростанні складності завдань – завдань сталого соціального та екологічного розвитку. Складному часові – складну систему цінностей, власне, в цьому і полягає механізм розвитку.

Впорядковуючий вплив так інтерпретованої самоорганізації додатково стабілізує соціум, зменшує ризик соціальних потрясінь. Логіка тут проста: стає очевидно небезпечно переслідувати лише приватний інтерес, збагачуватися, коли навколо злидні, примножуючи цим соціальну нерівність та її наслідки. Чи означає це, що високий рівень життя – щось аморальне, і щоб позбутися від громадського осуду, необхідно роздати своє майно бідним? Очевидно, що такі радикальні дії, взяті за загальне правило, також ведуть до збільшення соціальної нерівності. Мінімізувати такий осуд хижацьких рис успішного приватного підприємця, а разом з тим гуманізувати та облагородити його суспільну місію допоможе надіндивідуальна система цінностей та зумовлена нею соціально корисна діяльність.

Таким чином, умовою самоорганізації є не конкурентні, а партнерські відносини як властивості елементів соціальної системи, які сприяють системній взаємодії за принципом доповнюваності та визначають стійкість соціальних взаємин. При цьому елементами систем є індивіди з набором різноманітних індивідуальностей, що ініціює у всій системній повноті, в межах зазначених спільних цілей з відповідною надіндивідуальною системою цінностей, процеси самоорганізації в соціумі.

Самоорганізація в соціальних системах виступає альтернативою конкурентним і суто індивідуалістичним соціальним відносинам. Зсув ціннісних акцентів на надіндивідуальні цінності та ініціативну діяльність громадян щодо досягнення загальних цілей розвитку забезпечить структуруючий ефект соціальних відносин і вихід системи на новий, вищий ієрархічний рівень порядку. Самоорганізація як соціальна взаємодія суб'єктів за принципом доповнюваності дозволяє оптимізувати ресурси, систематизувати та структурувати як ресурс, так і саму соціальну систему. Тому загальний курс

руху в новій аксіологічно-інтелектуальній парадигмі самоорганізації бачиться як чи не єдиний конструктивний варіант, необхідна умова стійкого розвитку суспільства в глобальному масштабі. У пошуках оптимальних шляхів самоорганізації в конкретних умовах відкривається величезний простір для творчої реалізації особистості – громадянських ініціатив. Відтак самоорганізація соціальних систем, що реалізується з урахуванням системних закономірностей, є впорядковуючим впливом в соціумі.

Перегляд інтерпретації соціальної самоорганізації, яка претендує на нову парадигму з позицій системного підходу, що враховує не тільки напрацювання в області живих систем, а й специфіки самої людини (людиномірність) дозволив доповнити її визначення поняттям емергентності. У свою чергу, емергентність, витлумачена на соціальному рівні як виникнення солідарності, єдності, стійкої динаміки соціальної системи дала можливість пояснити роль і значення наявності мети (цілей) та системи цінностей, що їх обумовлює. Базуючись не стільки на лінійній причинно-наслідковій логіці, скільки на циклічній причинності, взаємозумовленості індивідуальних дій і соціального порядку, таке уявлення виявляється людиномірним, де саме людина, а не якісь зовнішні сили, є драйвером історичного розвитку – соціальної самоорганізації. Системне розуміння соціальної самоорганізації як соціальної діяльності та її елементарної одиниці – громадянської ініціативи – дозволило доповнити синергетичний аналіз такими «немеханістичними» категоріями, як система цінностей і мета, простежити їх нефункціональний зв'язок з практикою, що розкриває те, як вони визначають дії індивідів, груп, спільнот.

Так формується порядок. Знання цього явно або неявно ляже в основу конкретних соціальних, економічних, політичних програм і проєктів, які будуть реалізовувати реальні люди своїми діями – новими, нерутинними, часом унікальними. Узгодженість безлічі таких дій здійснює вагомий внесок у теоретичне випередження практики.

Логіка дій, побудована на розумінні самоорганізації як процесу не тільки спонтанного, а й цілеспрямованого, раціонального, інтенціонального,

зумовленого інклюзивною надіндивідуальною системою цінностей, є альтернативним поглядом, що претендує на розширене, доповнене і більш повне проникнення в сутність нової парадигми і, отже, більшу відповідність сучасним реаліям. Так інтерпретована самоорганізація, доповнена гуманістично орієнтованою інтелектуалізацією, створює умови для підвищення громадянської компетенції населення і передумови для колективної співпраці.

Висновки до розділу 2

Некомпетентне втручання людини у спонтанний хід еволюційних процесів, її діяльність призвели до втрати балансу між природою та людиною, що спричинило низку глобальних проблем, насамперед екологічну, а також змусило світову спільноту заговорити про недостатність наших пізнавальних можливостей для досягнення своєї сукупної діяльності в усій її повноті. І хоча у людства є достатньо технічних можливостей, щоб запобігти подальшій деградації навколишнього середовища, однак їх втілення в життя вимагає більш тісної взаємодії на міжнародній арені, нових форм співпраці та колективного порозуміння, що виводить глобальну проблематику у площину соціального загалом та соціальної самоорганізації як колективного співробітництва зокрема.

Однак, завдяки тому, що саме людська діяльність стала причиною забруднення довкілля, відбувається відмова від подальшого активного втручання людини в ці процеси. Така позиція легітимізується концептом самоорганізації як спонтанного порядку, що закріплює вигідний багатьом бенефіціарам політичний та економічний статус-кво. Відтак, поняття самоорганізації як спонтанного порядку в запиті на нову парадигму претендує на статус універсального солідаризуючого принципу, підґрунтя соціальної інтеграції.

Закріплення ідеї спонтанного порядку та обґрунтованих ним дегуманізованих ринкових відносин в глобальних масштабах як типової форми колективного буття позначило відмову людини від цілераціональних дій,

колективної суб'єктності на макрорівні соціальних відносин – на рівні історичного розвитку. Відмовою від цілеспрямованого та гуманного управління історичним розвитком (у всякому разі претензій на це) фіксується відмова від специфічно людського – здатності бути творцем «другої природи» – цивілізації та культури, бути здатним до активної перетворювальної діяльності, бути причиною змін у бутті, що постає як відмова від самої людської сутності. Вочевидь, вихід з цієї ситуації полягає в доповненні концепту самоорганізації як спонтанного порядку специфічно людським – людиномірністю – усвідомленістю та цілеспрямованою керованістю своїх дій, як індивідуальних, так і колективних, як локально, так і глобально.

Оскільки конструктивний вихід з кризової ситуації, що склалася, найбільш ймовірний саме завдяки усвідомленим скоординованим діям, виваженому втручанню людини в стихійні процеси природи та суспільства та спробам їх спрямування у потрібному напрямку, то таке рішення (долати кризиса допомогою діяльності, в результаті якої й потрапили в це становище) набуває ірраціонального, парадоксального характеру. Втім самоорганізація як нова парадигма якраз і роз'яснює, впорядковує цей парадокс за допомогою низки понять, зокрема емергентності, та дозволяє виробити ефективні сценарії колективних дій для забезпечення сталого розвитку.

Через повернення суб'єкта діяльності в процес діяльності відбувається включення людських цілей, цінностей, ментальності, волі в дослідження соціальної самоорганізації. Заповнюючи редуковане природничо-наукове розуміння самоорганізації людиномірністю, виникає можливість трактувати соціальну самоорганізацію у всій повноті – і як спонтанний соціальний порядок, який формується без усвідомлення людиною макросоціальних процесів, некеровано та може призвести до всеосяжних потрясінь, і як керовані ціннісно- та цілераціональні дії.

Саме заповнення прогалини в редукціоністському розумінні соціальної самоорганізації носієм цінностей і соціальним суб'єктом – людиною – дозволяє подолати фізикалізм, біологізм і робить заявку на право вважатися

придатним для опису специфіки самоорганізації як соціального процесу. Таким чином, соціальна самоорганізація постає не тільки спонтанним порядком, а й інтенціональним, цілераціональним, що забезпечує інклюзивність розуміння процесів самоорганізації, дозволяє сформулювати ті гуманні загальнолюдські цінності та цілі, які можуть стати універсальними солідаризуючими принципами для конструктивних відповідей людства на глобальні виклики сучасності, що створює нові можливості для теоретичного випередження практики.

Основні положення та висновки розділу відображено в таких публікаціях авторки:

1. Каралаш А.-Ю. І. (2015). Самоорганізація суспільства як перспектива виходу з кризи. *Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі*. Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. П. Ю. Саух та ін.. Житомир: Вид-во Євенок О.О. С. 273– 274.

2. Каралаш А.-Ю. І. (2017). До визначення поняття «соціальна діяльність»: системний підхід. *Глобалізований світ: випробування людського буття*. Міжнародна науково-теоретична конференція, 6-7 жовтня 2017 року. Матеріали доповідей та виступів. Редкол. М. А. Козловець та ін. Житомир: Видавець Євенок О. О. С. 115–117.

3. Каралаш А.-Ю. І. (2018). Соціальна діяльність і її роль в сучасних соціальних процесах. *European philosophical and historical discourse*, 4, 3, 137-143.

4. Karalash A.-Yu. I. (2019). The problem of transformation of national states in postmodern ones. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019*. International Scientific Conference, April, 23– 24, 2019. Abstracts. Ed. board: A. Konverskyi and other. Kyiv: Publishing Center «Kyiv University». P. 26.

5. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Гібридність як характерна ознака інституціональних перетворень соціальної організації українського суспільства. *Духовність як складова Української державності*. Збірник наукових праць за

матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 9-10 квітня 2019 р. Харків: ХНУБА. С. 106–109.

6. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Громадянин: споживач versus організатор соціального буття. *Інституціоналізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів*. Матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю, 24 травня 2019 р. У 5 т. За заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ. Т. 4. С. 17–18.

7. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Структура соціальної організації українського суспільства в умовах глобальної кризи. *Advances of Science. Proceedings of articles the international scientific conference*. Editors prof. L. N. Katjuhin, I. A. Salov, I. S. Danilova, N. S. Burina. Czech Republic, Karlovy Vary: Skleněný Můstek. P. 513–523.

8. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Соціальна самоорганізація як імператив сталого розвитку. *Практична філософія*. № 2 (76). С. 27–35.

9. Karalash A.-Yu. I. (2020). Self-organization in social systems: essence, features and purposeful nature. *Humanities Studies*. Випуск 2 (79). С. 23–38.

10. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Соціальна самоорганізація як імператив сталого розвитку. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*. Збірник наукових праць. Редкол. М. А. Козловець, Н. М. Ковтун, О. В. Чаплінська та ін. Київ: КВІЦ. С. 141–143.

11. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Людиновимірність концепту самоорганізації. *Гуманізм. Людина. Камо грядеши?* Матеріали XXX-х Міжнародних людинознавчих філософських читань. Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), В. В. Лімонченко, М. С. Галушак. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. С. 146–150.

12. Каралаш А.-Ю. І. (2022). Проблеми реалізації людяності через політичну дію. *Гуманізм. Людина. Людяність*. Матеріали XXXI-х Міжнародних людинознавчих філософських читань. Ред. колегія: В. С. Возняк (головний

редактор), В. В. Лімонченко, М. С. Галушак. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. С. 201–206.

13. Каралаш А.-Ю. І.(2023). Самоорганізація соціуму: від конкуренції до солідарності. *Філософія людяності в освіті, науці та житті*. Збірник наукових матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті професора Анатолія Олексійовича Приятельчука, 12 травня 2023 року. Ред. кол. А. Є. Конверський, Л. В. Губерський та ін. Київ: ВАДЕКС. С. 97–100.

14. Каралаш А.-Ю. І. (2023). Самоорганізація соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації. *Humanities Studies*. Випуск 16 (93). С. 25–31.

РОЗДІЛ 3

САМООРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Завданням третього розділу є заповнення концептуального розриву між дією та діяльністю, громадянською ініціативою та соціальним порядком, розкриття як на практиці виникає емергентність – нова якість, яка не притаманна елементам окремо, що й становить сутність самоорганізації як процесу впорядкування.

Запропоновані у цьому розділі твердження, міркування, висновки, зокрема критика, спрямовані на те, щоб максимізувати напрацювання та забезпечити найбільш оптимальне для вітчизняної ситуації співвідношення низових децентралізованих громадянських ініціатив та директивного адміністративного централізованого управлінського апарату. Адже наша мета – уникнути загрози контрпродуктивної соціальної самоорганізації та її використання як ширми авторитаризму.

3.1. Місцеве самоврядування як форма локальної самоорганізації українського суспільства

Уніфікація світосистеми, що повільно, проте продовжує глобалізуватись, в якій спостерігається значне зниження рівня впливу національних держав на тлі зміцнення великих корпорацій, тенденцій урбанізації та міграції, загострила проблему безконфліктного компактного проживання носіїв різноякісних релігій, культур і традицій та навіть власних думок у межах локальної спільноти. Відповідь на ці виклики диктує вимоги до формулювання нових солідаритетів, впровадження інноваційних практик вираження інтересів локальних спільнот, а також рішучих заходів, спрямованих на збереження їх

цінностей та унікальності автентичних культур в умовах уніфікації, продиктованої глобалізацією. Усе це лягає тягарем на плечі місцевого самоврядування, що актуалізує його значення, потребує розуміння тенденцій розвитку й інструментів підвищення ефективності функціонування.

Оскільки управління постає як усвідомлена, цілераціональна дія суб'єкта управління, спрямована на об'єкт, то самоврядування (самоуправління) розкривається як така ж дія суб'єкта, але спрямована на самого себе. Пов'язуючи самоврядування з філософською рефлексивністю як самодетермінацією, або ж, в термінології дослідження, взаємозумовленістю, що постає більш складним відношенням, ніж причинно-наслідковий зв'язок, дослідники слушно зазначають: «Як спосіб самовизначення людини у світі, відтворююча філософська рефлексія у методологічному аспекті управлінської діяльності виражається принципом самодетермінації. Самодетермінація у цьому плані виступає не тільки умовою її відтворюючої активності чи свободи, але і джерелом багаточисленних різновидностей "самості". Отже, вона також є принципом самостійних управлінських рішень. Таким чином, суб'єкт виявляє висхідні умови своєї власної управлінської діяльності (самоуправління), а засади цих рішень знаходяться у різних формах рефлексивного механізму управлінських рішень в історичних формах саморегуляції управлінського процесу» (Чернов, Воронкова, Банах, Соснін, Жукаускас, Ввайнхардт & Андрюкайтене, 2017, с. 31). Виникає проблема формування такого суб'єкта, що може здійснювати управлінський вплив на самого себе, тобто діяти усвідомлено, цілераціонально, самодетерміновано.

Суб'єктом управління локальною спільнотою є сама локальна спільнота – територіальна громада – «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр» (ЗУ «Про місцеве самоврядування», 1997). Так, згідно зі статтею 140 Конституції України, місцеве самоврядування «є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання

у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (*Конституція України*, 1996). Важливою проблемою, пов'язаною із статусом територіальної громади, є невідповідність потенційних функцій ТГ як суб'єкта місцевого самоврядування реальному дифузійному стану вітчизняних громад, які являють собою неконсолідовану сукупність мешканців (Ковбасюк, Ващенко & Толкованов та ін. ред., 2014, с. 8).

Додатковими аспектами, що розкривають суть місцевого самоврядування, є запропоновані С. Болдирєвим, а саме: «місцеве самоврядування – це а) одна з найважливіших основ конституційного ладу України, первісний принцип організації й ефективного функціонування публічної влади в державі; б) визначальна форма народовладдя; в) право жителів певної територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення» (Болдирєв, 2003, с. 6). Законодавчо місцеве самоврядування закріплено в Конституції України (*Конституція України*, 1996), законах України «Про місцеве самоврядування в Україні» (*ЗУ Про місцеве самоврядування*, 1997), «Про органи самоорганізації населення» (*ЗУ Про органи самоорганізації населення*, 2001), «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (*ЗУ Про добровільне об'єднання територіальних громад*, 2015), «Про співробітництво територіальних громад» (*ЗУ Про співробітництво територіальних громад*, 2014), «Про службу в органах місцевого самоврядування» (*ЗУ Про службу в органах місцевого самоврядування*, 2001), «Про статус депутатів місцевих рад» (*ЗУ Про статус депутатів місцевих рад*, 2002), в Європейській Хартії місцевого самоврядування (*Європейська Хартія*, 1985/1997) та інших документах.

Місцеве самоврядування є показником цивілізованості, розвиненості держави та її готовності делегувати частину власних повноважень місцевому населенню. Воно також забезпечує розвиток демократії «малих просторів», здатне створити органічне поєднання влади і свободи, державного управління та внутрішньої самоорганізації населення (Самойленко, 2009). Тим самим,

правомірно зазначає Л. Самойленко, стає «можливим подолати наші традиційні, авторитарні за своєю суттю, уявлення про демократію як виключно державну форму організації влади, та розбудувати місцеве самоврядування як єдине джерело і головний гарант прав і свобод людини» (2009, с. 98).

Розкриваючи значення делегування прав та обов'язків населенню як роздержавлення, В. Андрущенко наголошує: «Власне, роздержавлення є процесом повернення народу до дійсних основ цивілізованого розвитку, до людського способу і стилю життя, до суспільної самоорганізації – реальної демократії як народовладдя» (Андрущенко, 2006, с. 327).

Варто зауважити, що попри наявні дослідження й обгрунтування процесів децентралізації влади, дискусійним залишається питання співвідношення місцевого самоврядування з іншими інститутами управління. З одного боку, місцеве самоврядування – це специфічна форма виконавчої влади на місцях й елемент державного механізму, а з другого, – інститут громадянського суспільства та форма безпосереднього волевиявлення народу. Компромісним варіантом є визнання місцевого самоврядування як «четвертої влади», що інтегрує виконання делегованих завдань від державних адміністрацій та функцій інституту громадянського суспільства, а також сполучна ланка між державою і громадянським суспільством. Однак, як справедливо констатує О. Сінькевич, «конституційна характеристика України як демократичної, правової, соціальної держави має випереджальний та перспективний характер» (Сінькевич, 2010, с. 165).

Аналіз досліджень засвідчує, що одними з найбільш опрацьованих питань є юридичний, правничий аспект, в яких інститут місцевого самоврядування розглядається як формальна організація (Каралаш, 2019). Це веде до аспектуальності, акцентування на проблемі місцевого самоврядування де-юре та виражається у неповноті, недостатності інформації для здійснення соціально-управлінської функції, що породжує серйозний розрив між теорією та практикою, між законодавством (de-jure) та реальним станом справ (defacto). Дослідниця І. Добронравова вбачає в цьому принципову помилку: «Концепція

багатовимірності дозволила знайти нетрадиційну інтерпретацію ряду принципів помилок на шляху реформ в країні. Головна полягає в редукціоністській стратегії перетворень, що веде до так званого "згортання вимірів", що, у свою чергу, є результатом невідповідності класичного типу соціального мислення, орієнтованого на аналіз усталених соціальних інститутів і лінійних процесів, сучасним реаліям – явищам нестійкості, стохастичності, невизначеності» (Добронравова та ін., 2016, с. 193). Редукціонізм у дослідженні та здійсненні місцевого самоврядування полягає в абсолютизації законодавчого аспекту, надання йому статусу субстанційного. Натомість приділяється недостатня увага до проблеми місцевого самоврядування де-факто, тобто як до складної системи, що поєднує ознаки формальної та неформальної організації і складається з соціального, політичного, економічного, культурно-історичного, територіального вимірів, та, основне – з людей і стосунків між ними.

Проте, будь-які юридичні норми та закони, хоча і є регулятивами соціальної поведінки, носять конвенційний характер, тобто вони умовні, відтак, можуть порушуватись, їх можна обійти і т. п. У правовій державі це передбачає юридичну відповідальність. Однак, на жаль, далеко не всі держави є правовими. Водночас відомо, що джерелом юридичних норм є норми моралі, або ж система цінностей, в межах якої і діє людина. Тому не юридичні норми, а саме цінності з комплексом уявлень, знань, очікувань, з певним характером ментальності та цілей є реальним, субстанційним джерелом поведінки людини, у тому числі й у процесах її участі в місцевому самоврядуванні.

Результати досліджень фахівців Національної академії державного управління при Президентіві України засвідчують, що «В історико-культурній ретроспекції законодавство виявляється певною фазою унормування поведінки і стосунків між людьми, що опиняються поза межами традиційного функціонування етичного світу етнорелігійного походження. Але сьогодні все більше звертають увагу на роль моралі в саморегуляції різних суспільних процесів ...Законодавство та пов'язане з ним наукове знання можуть стати додатковими до норм суспільної моралі, яка буде підтримуватися не стільки на

рівні законотворчості, скільки засобами заохочення природної етичної самоорганізації» (Ковбасюк, Ващенко, Сурмін та ін. ред., 2012, с. 52). Відтак, ініційоване адміністративним шляхом реформування місцевого самоврядування як процесу зміни формальних правил і процедур функціонування не забезпечує необхідної фундаментальності змін соціальної системи, необхідних для подолання глобальних викликів. Виникає необхідність структурних трансформацій різноманітних інституцій українського суспільства, зміни самої логіки і принципів здійснення місцевого самоврядування. Створення тенденцій до системної модернізації місцевого самоврядування в Україні та виходу з кризи потребує всебічного, соціально-філософського аналізу місцевого самоврядування як складної людиномірної системи, що зумовлює необхідність розгляду місцевого самоврядування на базі нової світоглядної парадигми як форми локальної соціальної самоорганізації.

Аналіз наявних напрацювань і результатів реформування влади в Україні дозволяє констатувати, що перешкодами на шляху становлення місцевого самоврядування як неформальної структури – обов'язкової характеристики дійсно демократичної держави та інституту громадянського суспільства – є низка взаємопов'язаних проблем. Насамперед низький рівень розвитку економіки в країні в цілому відображається і на локальних бюджетах органів місцевого самоврядування, що веде до несамодостатності останніх в фінансовому плані, залежності від державних субвенцій.

Окремий кластер проблем становлять питання, пов'язані із законодавчим визначенням статусу та нормативно-правовим регулюванням відносин органів місцевого самоврядування в системі публічного управління, проблеми агломерацій та питання просторового планування, районних у містах рад та деякі інші (Сергієнко, 2021a, 2021b). Чіткі механізми, та, найважливіше, прецеденти відкликання депутатів, практики відповідальності посадових осіб органів місцевого самоврядування відсутні. Водночас, для законодавства характерним є «детальне виписування норм і правил для всіх випадків життя і для всіх органів самоврядування, хоча життя настільки багатогранне, що ніяка

надзвичайна регламентація не може передбачити всі випадки, і тоді надмірність регулюючих норм стає не перевагою, а великим недоліком. Невирішеність концептуальних питань на конституційному рівні так і не дозволила їх вирішити на рівні Закону» (Євтушенко & Лушагіна, 2013, с. 84).

Попри те, що з 2014-го року в Україні стартувала масштабна адміністративно-територіальна реформа, що передбачає зміну адміністративно-територіального поділу та «децентралізацію – передачу повноважень та фінансів від державної влади якнайближче до людей – органам місцевого самоврядування» (*Загальна інформація*, б.д.), низка питань залишається відкритими й потребують доопрацювання. Згідно інформації на офіційному сайті реформи, на першому етапі децентралізації (2014 – 2019 рр.) в межах чинної на момент запровадження реформування Конституції було підготовлено законодавчу базу реформи: створено та затверджено «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади» (*Концепція реформування...*, 2014), схвалено закони про внесення змін до Податкового та Бюджетного кодексів України, Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», Закону України «Про засади державної регіональної політики» та інші.

За 2015 – 2019 роки в Україні добровільно створено 982 об'єднані територіальні громади (ОТГ), до складу яких увійшли близько 4500 колишніх місцевих рад (з майже 12 тисяч). Прикметно, що до реформи в Україні цей рівень був дуже неоднорідним як за розмірами й чисельністю населення територіальних громад, так і за їхніми юридичними та фактичними повноваженнями. Так, найменша сільрада складалась із 84 жителів, найбільша – з понад 10 тисяч, найменший район – 5,6 тисяч жителів, найбільший понад 180 тисяч (Ткачук А., Ткачук О. & Дятленко, 2020, с. 30). Реформа допомогла збалансувати територіальні громади за низкою показників та дала старт формуванню спроможних територіальних громад – здатних забезпечити належний рівень надання послуг (*Яка громада є спроможною?*, б. д.). Такий

крок дозволив дрібним громадам з низькою ресурсною базою дещо покращити своє становище.

Наступний етап реформи (2020 – 2021 рр.) знаменував собою затвердження нового адміністративно-територіального устрою базового рівня. Відповідно до розпоряджень Кабінету Міністрів, в Україні сформовано 1469 територіальних громад, які покриватимуть усю територію країни. Уже 17 липня 2020 року Верховна Рада України прийняла Постанову № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів» (*Постанова, 2020*), відповідно до якої, наразі в Україні залишилося 136 районів із 490. 25 жовтня 2020 року відбулися місцеві вибори з врахуванням нового територіального поділу громад і районів (*Загальна інформація, б. д.*). У результаті реформування, крім територіальних змін, було суттєво розширено межі повноважень органів місцевого самоврядування, значно зросла державна підтримка регіонального розвитку та розвитку інфраструктури громад, громади отримали певною мірою незалежність від центрального бюджету за рахунок фінансового забезпечення делегованих повноважень (*Загальна інформація, б. д.*).

Позитивними, на нашу думку, є матеріали досліджень представлені у колективній монографії «Ukraine in Transformation: From Soviet Republic to European Society», узагальнені за результатами опитувань нещодавно проведених в Україні, які засвідчили, що спостерігається «несміливе, але, здавалося б, неухильне підвищення рівня довіри до місцевої влади», що вказує на те, що «децентралізація може стати потужним засобом зміцнення довіри до державного управління» (Veira-Ramos, Liubyva & Golovakha Eds., 2020, с. 23).

Звісно, доки реформа децентралізації не завершена, робити остаточні висновки щодо її успішності було б надто поспішно. Проте, суто теоретично, вона потрібна для збалансування ролі центру, розсіяння його значимості як вразливого місця системи, особливо в умовах гібридної, військової та когнітивної агресій. З другого боку, чи не загрожує надмірне ослаблення центру посиленням центробіжних тенденцій, виражених в авторитаризмі

регіональних еліт, їх конкуренції в боротьбі за владу та деструктивній фрагментації суспільства.

Так виникає запитання щодо найбільш доцільного для українського суспільства співвідношення централізованого національного та децентралізованого локального управлінського впливу на суспільні процеси. Їх умовно можна означити як *вертикальний* – директивний, адміністративний, організаційний та *горизонтальний* – самоврядний, громадянський, самоорганізаційний вплив відповідно. Як зазначає Р. Нуньєс, десятиліттями дебати серед політичних експертів й науковців характеризувались «тенденцією виносити такі концептуальні пари, як горизонтальність і вертикальність, різноманітність і єдність, централізація і децентралізація, мікрополітика і макрополітика, як ексклюзивні диз'юнкції: або одне, або інше» (Nunes, 2021, с. 10). Автор аргументує необхідність відходу від стерильної дихотомії «горизонталізму» та «вертикалізму» до менш схоластичної моделі.

Проблема як з перекосом до горизонталізму й децентралізації, так і з одержимістю вертикалізмом та винятковою зосередженістю на державному апараті зводиться до пошуку взірцевої, єдино правильної моделі, яка, начебто, повинна підходити на усівипадки життя. Припущення про існування одного ідеального типу впорядкування, де люди задіяні або як незалежні та креативні індивідуальності, звільнені від рутини та які не потребують директивного впливу менеджменту, або як емоційно відчужені від своєї праці безликі гвинтики та виконавці примітивних задач не ставиться під сумнів. У результаті набір практичних проблем (що працює? за яких обставин? з якою метою? якою ціною?) перетворюється на абстрактне питання з моралізаторським підтекстом (що правильно?). На думку Р. Нуньєса, пов'язано це з тим, що принаймні з 1960-х років, коли усвідомлення вад, властивих реально існуючим соціалістичним режимам та їх організаційній моделі, стало дедалі складніше уникнути, спостерігається сильна тенденція реагувати на зло, пов'язане з колективними діями у великих масштабах, ствердженням достоїнства малого, множинного, розсіяного (Nunes, 2021, с. 24).

Звісно, в умовах, коли ми оцінюємо Україну як все ще надто централізовану державу, децентралізація постає своєчасним та необхідним кроком для досягнення балансу, що забезпечить стійкість розвитку. Однак, потрібно з особливою уважністю не пропустити той момент, коли найбільш оптимальний баланс централізації та децентралізації буде порушено в бік догматичної абсолютизації однієї із моделей.

Крім того, здавалося б, дріб'язковим, проте істотним за наслідками моментом у реформі місцевого самоврядування, є позиціонування жителів громади як споживачів послуг. Із сутністю людини у суспільстві споживання відбувається «згортання вимірів», що не потребує її здатності ініціювати процеси та творити соціальні зміни, а лише користуватися вже наявними, створеними без її участі товарами, послугами та соціальним порядком. А це, в свою чергу, перетворює її з творця на споживача та пов'язане з редуціями вже на ціннісному рівні: «Процес дегуманізації особистості тісно пов'язаний з деформацією ціннісних пріоритетів. Сьогодні для все більшої кількості людей пріоритетними стають не духовні, а матеріальні цінності. Це породжує психологію споживацтва, речовизм, міщанство, чванство, заздрощі», – зазначає С. Возняк (Возняк, 2012, с. 89).

Здавалося б, ствердження достоїнства малого не приховує ніякої небезпеки (окрім однобічності), однак труднощі виникають з надто різким акцентуванням на децентралізації, радикалізованою концентрацією зусиль зі звільнення особистості, аж до повної відмови від владної вертикалі, що характерна для прибічників ідей анархізму. Поряд з цим, схожим чином відстоюється свобода індивіда у різноманітних варіаціях лібералізму, зокрема лібертаріанства. «Лібертаріанство – політична філософія, яка вважає свободу особистості основною політичною цінністю. Його можна розуміти як форму лібералізму, політичної філософії, пов'язаної з англійськими філософами Джоном Локком і Джоном Стюартом Міллем, шотландським економістом Адамом Смітом і американським державним діячем Томасом Джефферсоном» (Boaz, 2009).

І що ще більше споріднює нинішню децентралізацію та зазначену Р. Нуньєсом відразу до організаційної моделі централізованих режимів – це ринкова модель як альтернатива. Тим більше, що ідейними натхненниками і лібералізму (лібертаріанства), і ринкової організації суспільних відносин є одні й ті ж мислителі, яких ми вже згадували. Яскравим прикладом зазначеного є міркування Ф. Гаска про те, що «Порівняно із цим методом вирішення економічних проблем – шляхом децентралізації та автоматичної координації через систему цін – метод централізованого управління неймовірно неповороткий, примітивний та обмежений у сфері застосування» (Гаск, 2016, с. 22). Очевидно, що для такої категоричної оцінки централізованої моделі потрібно значною мірою проігнорувати організаційний успіх християнської Церкви, транснаціональних корпорацій чи армійський порядок.

Таким чином, тут ми нашоувуємо типову системну проблематику співвідношення частини і цілого, або ж, в перекладі на соціально-філософський ґрунт, проблему вирішення антиномічного дуалізму – оптимального співвідношення індивідуальної свободи та обмежуючого її соціального цілого. І безрезультатна дискусія між прибічниками більшої індивідуальної свободи чи сильнішої центральної влади (а в Україні хочуть бачити сильного лідера, персоналізованого в особі президента), ця дискусія щодо ідеологічних питань триватиме доти, доки не буде знайдено спосіб інструменталізувати аргументи обох сторін, надати їм більш чіткого обґрунтування. Зазначеного можливо досягнути «очищенням» від суто оціночних заполітизованих суджень на кшталт того, що охочі до централізації є прихильниками тоталітаризму, а ті, що надіються на ринкову модель – прогресивні прибічники більш демократичного та відкритого суспільства (Veira-Ramos, Liubyva & Golovakha Eds., с. 32-33). Відтак надважливо переосмислити концептуальні питання спочатку на соціально-філософському теоретичному рівні, потім конституційному, і лише після цього втілювати їх на практиці в процесі реформ. Натомість, поспішність і необдуманість висновків загрожує тим, що «з часом піднесення "локального" над "глобальним" буде все більше нагадувати відмову від системного виміру

взагалі» (Nunes, 2021, с. 24). Наслідком відмови може бути зменшення чи повна втрата контролю над процесами, стихійність яких загрожує загостренням старих та виникненням нових конфліктогенних ситуацій.

Тому для найбільш стійкої та одночасно гнучкої конструкції публічної влади, необхідна синергія адміністративно-директивного та місцевого самоврядного впливів, точні конфігурації поєднання яких залежать від конкретних умов середовища та доцільної необхідності. Зокрема, вони залежать від ступеня автономності суб'єктів нижчих управлінських та виконавчих рівнів, їх розуміння глобальних цілей, стратегічних завдань та тактичних кроків діяльності, що забезпечують здатність діяти злагоджено без вказівок від владної вертикалі, тобто від рівня культури самоорганізації особи. І така конфігурація може набувати як мінімум двох різновидів: бути паралельною й послідовною.

Опис послідовного переходу від тоталітарної організації суспільства до його самоорганізації знаходимо у В. Ткаченка. Дослідник зазначає, що на початковій стадії суспільного розвитку з характерними для неї недостатньою диференціацією та спеціалізацією, низьким рівнем культури самоорганізації особи, а також і в період війни, кризи та на ранній післякризовій стадії, держава змушена вдаватися до жорстких форм забезпечення законності й порядку, до прямого насильства щодо тих, хто порушує встановлені державою норми і правила. Врешті-решт, потрібні умови жорсткого державного культивування порядності, коли шахраєм бути не тільки невігідно, а й смертельно небезпечно. Влучними і вкрай актуальними вважаємо міркування автора щодо того, що «Лише на наступному етапі, в міру створення суспільством ефективних спеціалізованих соціальних інститутів, вироблення й засвоєння громадянами зразків соціонормативної культури, коли дотримання законів стане звичним і буденним способом життя – лише тоді необхідний рівень упорядкованості в суспільстві досягатиметься не репресивним апаратом, а за допомогою таких соціокультурних засобів регулювання, як традиції, мораль, право, релігія та ідеологія, що здійснюють функцію соціального контролю опосередковано»

(Ткаченко, 1994, с. 31). І як свого роду «пульсація» суспільств в їх історичному розвитку, після епохи самоорганізації не виключено, що знову наступатиме період тоталітарності централізованого владарювання.

Щодо паралельного поєднання централізації та децентралізації, воно може бути розглянуте як взаємодія різноякісних елементів – двох форм публічної влади – на основі принципу доповнюваності (комплементарності). В результаті такої взаємодії виникає стійка структура та можуть з'являтися емергентні ефекти – стійкий суспільний розвиток.

Власне, в чинній Конституції України передбачається доповнення цих двох управлінських впливів, зокрема у Статті 132: «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» (Конституція України, 1996).

Однак, на жаль, це положення в оприлюднених наприкінці 2021-го року конституційних змінах щодо децентралізації влади гіпертрофується і Стаття 132 має таку редакцію: «Адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на засадах унітарності, єдності та цілісності державної території, децентралізації і субсидіарності в організації влади, повсюдності місцевого самоврядування, збалансованості і сталого розвитку територій з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» (Зміни до Конституції..., с. 11). Тобто субсидіарність – це принцип, згідно з яким жодні функції не виконуються вищими рівнями влади, якщо вони можуть бути виконані нижчими.

У результатах аналітичних досліджень Інституту громадянського суспільства щодо оцінки тексту цих змін зазначається, що проєкт змін Конституції України в редакції від 29.11.2021 року «не виглядає таким, що підлягає ухваленню через вади концептуального характеру. ...Юридичне

виконання проєкту змін є досить недбалим. ... Жодної стабілізації місцевого самоврядування, забезпечення незворотності децентралізації цим законопроєктом не досягається» (Наталенко, 2022). Втім, незважаючи на ці теоретичні зауваги, реформа децентралізації адміністративно-організаційним, директивним шляхом відкриває безпрецедентні перспективи для реалізації індивідуальної свободи на практиці у вигляді соціально корисної ініціативи на рівні місцевого самоврядування як форми локальної самоорганізації. І основним викликом перед обличчям справді якісних змін постає готовність самих громадян до сприйняття реформи та наданих нею можливостей і повноважень у достатньому для її практичного «низового» втілення обсязі – до мінімально допустимого рівня громадянської участі.

Тому ще одним викликом, що постає перед дійсно демократичним місцевим самоврядуванням є низький рівень громадської, точніше громадянської участі. «Одна з найбільш актуальних проблем функціонування місцевого самоврядування полягає у вирішенні завдань розвитку громадської участі – основи концепції демократії, – окреслює зазначену проблему В. Зимогляд, зауважуючи на тому, що варто говорити не стільки про управління суспільством узагалі, скільки про залучення громадян до обговорення й вироблення політичних, соціально-економічних і культурних програм чи проєктів» (Зимогляд, 2016а, с. 150-151).

Згідно зі статтею 5 Конституції України, єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (*Конституція України*, 1996). На практиці ж народовладдя виявляється одноразовим, а громадянська участь у місцевих справах зводиться, як правило, до голосування у день виборів – декілька разів на п'ять років. А у ситуації сучасної України проведення чергових виборів відтерміновано на час дії воєнного стану...

Втім, ця проблема характерна не тільки для України. Так, Х. Салліван та К. Скелчер констатують, що залучення громадян до управління суспільствами є актуальною проблемою в багатьох західних демократіях, де рівень участі

громадськості падає, а цинізм щодо уряду та політики є домінуючою рисою (Sullivan & Skelcher, 2002, с. 162). Дослідники також зауважують на тому, що: «Ми повинні мати змогу контролювати своє життя та робити реальний вибір». Більш того, автори практичного посібника з громадянської участі П. Бересфорд та С. Крофт зазначають: «Питання вже не в тому, чи повинні люди мати (право) голосу в локальному житті та послугах, а у тому, як цього досягти» (Beresford & Croft, 2016, с. 10).

Варто також зауважити, що низький рівень громадянської участі пояснюється не організаційно-правовими, а психологічними причинами. Підтвердженням зазначеного можуть бути результати досліджень А. Ткачука, Р. Аграноффа і Т. Брауна: «Хотілося і можна було зробити більше, аби самоврядування посіло гідне місце у системі публічної влади в Україні, але злу роль у цьому зіграв психологічний аспект: неготовність значної частини депутатів усіх рівнів, державних чиновників та й пересічних громадян до сприйняття таких основних положень чи елементів місцевого самоврядування, як його автономність від державного втручання і самостійність у вирішенні всіх питань місцевого життя за наявності достатнього фінансування» (Ткачук, Агранофф & Браун, 1997, с. 176).

Психологічні причини, які виділяють дослідники, тісно переплітаються та залежать від уявлень громадян, зокрема, від їх інформованості, ментальності, ідей, цілей та цінностей. Саме стан цих уявлень пояснює вкрай низький рівень громадянської та правової культури, відсутність розуміння механізмів здійснення конституційних прав і обов'язків у сфері місцевого самоврядування пересічними громадянами, та основне – стан уявлень громадян може пояснити низький рівень бажання що-небудь змінювати. Виникає ситуація, коли рівень соціокультурної, громадянської компетенції суб'єкта «нижче від порога усвідомлення», що блокує здатність діяти автономно, без будь-яких вказівок, самостійно ставлячи цілі (Попов, Фадєєв, Носова та ін., 2007, с. 39). Тут під громадянською компетенцією пропонуємо розуміти, як зазначають Л. Горохова та Л. Горобчук, «здатність людини реалізовувати на практиці свою

компетентність, взяти на себе відповідальність, вміння спільно виробляти рішення й брати участь у його реалізації, толерантність до різних етнокультур і релігій, гармонійне поєднання особистих інтересів з потребами суспільства, потреб в реалізації свого особистого потенціалу, здатності до саморозвитку» (Горохова & Горобчук, 2021, с. 14).

Низький рівень громадянських ініціатив порушує питання можливості демократії як такої: «Інше пояснення обмеженої участі громадян, – зазначають Х. Салліван та К. Скелчер – вказує на більш широку суспільну хворобу, де економічні, соціальні та технологічні зміни зменшили здатність громадян брати участь [в суспільних справах]. ...Занепокоєння низьким рівнем участі громадськості відображає основну тривогу щодо здоров'я західних ліберальних демократій та законності їхніх способів управління» (Sullivan & Skelcher, 2002, с. 162). Недостатня громадянська компетенція на індивідуальному рівні унеможливує її на вищому – рівні локальної спільноти. Локальна спільнота – територіальна громада – це суб'єкт права на місцеве самоврядування та колективний суб'єкт діяльності, повинен проявляти здатність на активне відношення до світу, його перетворення. Територіальна громада як певна цілісність, що сформована із громадян зі зниженими громадянськими компетенціями, за неспроможності до колективного активного та цілеспрямованого відношення до світу, уже не може характеризуватись суб'єктністю. Як наслідок, виникає зневіра у власних силах щось змінювати поза межами родинно-сусідських відносин на публічно-соціальному рівні, з'являється апатія до процесу розв'язання місцевих проблем та пошуки того авторитету, що все ж здатен взяти на себе вирішення усіх локальних питань. Такі світоглядні орієнтації в посттоталітарних суспільствах каталізують їх готовність до сприйняття авторитаризму та тоталітарних методів управління.

Відсутність дієздатної, згуртованої у вираженні своїх інтересів та вирішенні місцевих питань локальної спільноти, що через недостатню громадянську компетентність, як індивідуальну, так і колективну, позиціонується радше як об'єкт управлінського впливу, породжує необхідність

суб'єкта управління, брак якого за низької громадянської участі компенсується із зовнішніх джерел. Так, зокрема, виникає загроза «локальної олігархії» – монополізації влади місцевими бізнес-структурами та створення тіньових структур управління, де офіційні органи місцевого самоврядування використовуються як важелі впливу в приватних інтересах або як спосіб легалізації владного впливу бізнес-структур чи місцевих кланів. У таких структурах цілком логічно може виникати тенденція або взяти під свій контроль усі ініціативи, або заблокувати їх, оскільки такі низові ініціативи розглядаються як загроза скорочення чи навіть втрати реального владного впливу над локальною спільнотою. При недостатньому рівні демократії участі та громадянського контролю відбувається нівелювання репрезентативності інтересів пересічних громадян, спотворюється представницька демократія і народовладдя перетворюється у владу бізнесу.

Іншою загрозою є ризик потрапляння несолідарних, слабких та дезорганізованих локальних спільнот, як поодинці, так і всієї сукупності, під зовнішній вплив більш консолідованих, чітко структурованих міжнародних фондів, церков та неурядових організацій, що відстоюють інтереси іноземних резидентів. Так, Ю. Тишкун зазначає: «Українська держава ...є у сучасних міжнародних відносинах об'єктом реалізації зовнішньополітичних інтересів потужних... держав планети. ...Цей факт зумовлює особливості українського політичного процесу, учасниками якого виступають не лише політичні еліти, політичні партії, але й іноземні держави та церкви, що базуються на їхній території, транснаціональні корпорації та ЗМІ, неурядові організації, діяльність яких поширюється й на територію України. За посередництвом неурядових структур інші держави отримують можливість легальної та легітимної участі у політичному процесі інших держав, водночас не порушуючи державного суверенітету» (Тишкун, 2010, с. 124). Втім, цей вплив, як на державу загалом, так і на локальні спільноти зокрема, є зовнішнім, що унеможливорює та блокує (адже створює її видимість) громадянську ініціативу як локальну елементарну самоорганізацію соціуму.

Це відбувається, коли відсутність системи артикульованих власних цілей та цінностей підміняється зовнішніми, сформульованими поза локальною спільнотою, що зараз і відбувається: «Управлінська політика міжнародних фондів для країн, що розвиваються, досить чітко визначається головними структурами – центральними офісами (CEO – Central Executive Office), які формують ціннісні орієнтири для всіх рівнів менеджменту в різних регіонах світу» (Буко, 2006).

Ще один різновид суб'єктного управлінського впливу, що водночас є запобіжником монополізації влади на місцях міжнародними чи бізнес-структурами, реалізується через різноманітні спроби державної влади забезпечити керованість місцевим самоврядуванням, імперативне втручання в локальні справи, що свідчить про тенденції централізації влади. Так, дослідники зазначають, що, хоча деякі соціокультурні конструкції формуються в результаті самоорганізації населення (громадські організації, політичні партії, місцеве самоврядування), проте в умовах пострадянського простору провідна роль у цьому процесі належить системі державного управління (Ковбасюк, Ващенко, Сурмін та ін. ред., 2012, с. 11).

Негативними наслідками, як зазначають Х. Салліван та К. Склечер, для тих держав, що демонструють централізаційні тенденції, є перетворення громадян на «пасивних спостерігачів», коли державний механізм просто витісняє їх з участі в державній політиці. Крім того, «з підпорядкуванням держави світовому капіталу, акт громадянства розмивається до здійснення вибору щодо споживання» (Sullivan & Skelcher, 2002, с. 162). Розвиток цієї тенденції вимагає розширення штату чиновників як гвинтиків державного бюрократичного механізму, що створює додаткове навантаження на бюджет.

Втім, досвід європейських країн засвідчує, що роздержавлення управлінського впливу та подальше переведення його на рейки комерційно-ринкових відносин може створити жорстку дихотомію між державним та приватним сектором, що також не сприятиме розвитку участі громадян. Теоретичні дебати щодо цього зазвичай сильно політизовані та пропонують

громадянам вибір між двома крайніми, різко поляризованими варіантами: або більше державних, або більше ринкових рішень. Шведський дослідник В. Пестоф пропонує розвивати третю альтернативу, що полягає у більшому плюралізмі в сфері добробуту, більшій участі громадян і більшому наданні соціальних послуг третім сектором. Він доходить висновку, що як «державні послуги, так і невеликі комерційні фірми демонструють існування невидимого бар'єру для участі громадян як споживачів стійких соціальних послуг» (Pestoff, 2009, с. 220-221).

Тому при виборі між *або* державною централізованою системою, що іноді асоціюється з соціалістичною системою, *або* побудовою локального самоврядування на основі ринкових відносин, тісно переплетених з капіталістичною, *tertium* таки *datur*, що є реалізацією принципу доповнюваності. Полягає це третє у становленні місцевого самоврядування у формі локальної самоорганізації, тобто в якій концептуальні питання вирішуються в межах логіки та принципів нової суспільної парадигми. «Адже саме синергетика постає як природничо-наукова основа для вибору моделі суспільного розвитку, пов'язаного не із заміною форми власності, а зі зміною ціннісно-мотиваційних парадигм» – йдеться у науковій доповіді «Місьцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації» (Ковбасюк, Ващенко & Толкованов та ін. ред., 2014, с. 92). На нашу думку, це призведе до нетривіальних наслідків, адже саме розвиток самоорганізації як ціннісно-мотиваційного підходу покликаний забезпечити вихід людства із загальної кризи, куди його привели надмірний раціоналізм теорій та афективність недостатньо продуманих дій.

Відтак, визначальною умовою для становлення місцевого самоврядування де-факто постає відсутність зазначених зовнішніх впливів (або ж зведення їх впливу нанівець шляхом конституювання власних наративів) та здійснення організаційно-управлінських функцій, виходячи з автентичної духовної культури, цінностей, уявлень їх носіїв – громадян. З цього приводу Р. Олексенко зазначає: «Ціннісна система новітнього гатунку має

віддзеркалювати органічну національну духовність. Держава і суспільство повинні стати на заваді деформації національної системи цінностей і руйнуванню соціокультурної спадкоємності» (Олексенко, 2014, с. 26). Без цієї національної культурної спадкоємності досягнення кооперативних ефектів буде проблематичним, оскільки проблеми, що повинні бути вирішеними, залишатимуться віддаленими та байдужими для виконавців.

Першочерговим завданням у процесі становлення місцевого самоврядування як форми локальної самоорганізації є еволюційний розвиток демократії участі, або ж громадянських ініціатив. Так, наприклад, сьогодні багато країн Європи шукають нові способи залучення громадян та включення третього сектора в надання соціальних послуг та управління ними з метою вирішення основних демографічних, політичних і економічних проблем, з якими стикається держава загального добробуту в XXI столітті (Pestoff, 2009, с. 198). Окремі дослідники проблем пасивності громадян зауважують на тому, що оскільки причини низької участі громадян у місцевому самоврядуванні переважно психологічні, то для подолання психологічного бар'єру потрібні не тільки і не стільки нове законодавство, скільки просвітницька робота (Ткачук, Агранофф & Браун, 1997, с. 176). Така робота, що у нашому дослідженні трактується як інтелектуалізація, постає необхідною умовою соціальної самоорганізації на елементарному, індивідуальному рівні. Відтак, для забезпечення досягнення мети децентралізації необхідний попередній розвиток людини, її громадянських компетентностей, світогляду, самостійності та відповідальності як засобу підвищення громадянської компетентності та громадянської участі. Відтак, мудрість реформи децентралізації полягає в тому, щоб основні її вигодонабувачі – громадяни України – завчасно набули можливості ефективно оперувати наданою кількістю свободи для вирішення локальних проблем.

Однак наявність певної кількості громадян та навіть наявність у них відповідних якостей – вищого рівня громадянської компетенції, а також здатності самостійно ставити соціально орієнтовані цілі та досягати їх – є

необхідною, але не достатньою умовою для місцевого самоврядування як форми локальної самоорганізації.

Ініціативні громадяни повинні організувати себе – самоорганізуватися, консолідуватися між собою. Реалізуючи людиноорієнтовані цінності через врахування інтересів та потреб решти населення, за допомогою власних ініціатив як уповні усвідомлених, цілераціональних дій у соціальному вимірі сукупність громадян (як ініціативних, так і решти населення) повинна перетворитися з колективного об'єкта соціальних відносин, що зазнає організаційного впливу, на колективний суб'єкт, що здійснює організаційний вплив у процесі діяльності. Таким чином, суб'єктність, що проявляється у здатності колективу до цілераціональних соціальних дій, продиктованих власними ідеологічними наративами, постає як емергентна характеристика такого колективу, що свідчить про його солідарність як вищій, порівняно із сукупністю індивідів, емергентний рівень упорядкування.

Ґрунтуючись на засадах цінностей та цілей, вербалізованих чи візуалізованих громадянами, що представляють локальну спільноту, сформувавши таким чином специфічну «корпоративну культуру» цієї спільноти, окремі громадяни з підвищеними громадянськими й соціокультурними компетенціями стають провідниками консолідації та сприяють формуванню того цілого, здатного діяти незалежно, самостійно та самоорганізовано, без директивного впливу ззовні. З виникненням консолідованої, солідарної локальної спільноти, тобто реального колективного суб'єкта – територіальної громади, виникає можливість реалізації функції самоврядування в локальній соціальній системі де-факто.

Здатність до самоврядування де-факто – характеристика суб'єктності спільноти, її організмичної солідарності, здатної діяти як єдине ціле, тобто це свідчення наявності непропорційного ефекту скоординованих індивідуальних дій – емергентності колективу. Емергентність на місцевому рівні є необхідною передумовою формування суб'єкта соціальної дії на національному, так само, як і відпрацювання самоорганізаційних практик на локальному рівні відкриває

можливості перенести їх найзагальніші принципи й позитивний досвід на національний та міжнародний рівні.

Отже, теорія самоорганізації розкриває сутність місцевого самоврядування, яке постає немислимим без громадянської участі, без залучення громадян до вирішення локальних проблем за допомогою власного ресурсу, без формування високоорганізованої локальної спільноти, здатної здійснювати, а не зазнавати управлінського впливу, тобто бути суб'єктом соціальної дії, а не її об'єктом. Тим самим місцеве самоврядування як локальна самоорганізація підтверджує демократичний його характер, водночас показуючи складну, ієрархічну природу та недосяжність самоврядності де-факто при неконсолідованій локальній спільноті.

І чим більше різноманіття локальних культур, що мешкають в межах одного населеного пункту, тим складніше їх консолідувати в єдине ціле й проблематичніше здійснювати процес управління такою спільнотою, а тим більше вибудувати механізм взаємообумовленого управлінського впливу на самих себе – самоврядування і тим більшими стають вимоги до громадянського та соціокультурного рівня компетенцій суб'єкта. Це загострює проблему втілення теорії самоорганізації на практиці і стає очевидно, що виключно формальними юридичними правилами та процедурами процес місцевого самоврядування здійснюватись не може. Відтак, суттєво зростає роль особистості, людського потенціалу та здатності управлінця охопити потреби усіх громад населеного пункту для репрезентації їх інтересів при ухваленні тих чи інших рішень.

Саме тому потрібно вести мову не стільки про реформи, що впроваджуються «згори», хоча саме вони створюють рамкові умови, сприятливе чи несприятливе середовище для розвитку місцевої демократії, скільки про розвиток самої людини, її потенціалу, компетенцій та реальних бажань й можливостей ініціювати ті чи інші соціальні зміни. І саме останнє розкриває сутність, по-перше, посередницької ролі самоорганізації у поєднанні ексклюзивних дихотомій централізації і децентралізації, індивіда і соціуму,

частини і цілого у єдину струнку систему, та, по-друге, ілюструє значення принципу людиномірності для осягнення природи та особливостей місцевого самоврядування як форми локальної самоорганізації.

3.2. Самоорганізація українського суспільства у контексті модернізаційних викликів

Прагнення населення до самоорганізації проявлялось на всіх етапах історії, часто перетворюючись в могутні політичні, національні й релігійні рухи за звільнення країни, держави, класу, стану від поневолення й дискримінації. Особливо яскраво самоорганізаційні процеси і самоврядування проявлялись в екстремальні періоди суспільного розвитку в політичній (і як продовження – військовій) та економічній сферах життя країн і народів, коли виникала загроза їх життєдіяльності.

Глобальні системні трансформації, виклики та загрози не оминули й українське суспільство та самобутньо-неповторно поєднуються з національними особливостями історичного розвитку й породжують низку проблем. На жаль, впродовж років незалежності в Україні спостерігаються такі негативні тенденції, як деіндустріалізація, депопуляція населення та деградація освітнього й професійного потенціалу людського ресурсу. Український соціолог М. Шульга констатує, що майже всі десятиліття існування новітньої української держави «демонструють нездатність не тільки рухатись уперед, а й утримати ті позиції серед держав, які були у країни в час проголошення незалежності. До цього часу держава не спромоглася навіть досягнути ВВП рівня показника 1990 р. За рівнем доходів населення вона опинилася на останньому місці серед країн Європи» (Шульга, 2018, с. 7). Біфуркаційний період соціальних конфліктів та потрясінь став перманентним для України та характеризує наше суспільство як трансформаційне – таке, що постійно й стрімко змінюється та постає як потік нестандартних ситуацій.

У зв'язку з суттєвою відмінністю початкових умов від усього попереднього досвіду інших розвинених країн, траєкторія результативного поступу демократичності в українському суспільстві набуває рис унікальності та неповторності. Це вимагає від суб'єкта вміння діяти нешаблонно, гнучко, відстежувати основні тенденції.

У виграші від трансформаційних потрясінь в Україні виявляються великі суб'єкти господарської діяльності, які мають «запас міцності» та лобі у вищих ешелонах влади. Власне, крупний капітал в українських реаліях уособлює собою олігархічну державу, спостерігається зрощення влади та великого бізнесу, які перетворюються на закриту систему, відірвану від більшості населення автономну соціальну групу. М. Козловець слушно зазначає, що «незважаючи на певні ідеологічні й політичні розбіжності, представники правлячих еліт остаточно і, схоже, безповоротно оформилися в окрему самовідновлювальну касту, яка контролює основні ресурси країни, виступає від імені народу, представляє в країні інтереси глобальних політичних та економічних інституцій і є відокремленою від інших співвітчизників системою нездоланих перегородок, фільтрів і перешкод» (Козловець, 2017, с. 78). Тобто, можна стверджувати, що українське суспільство є гнітючим прикладом пізнього етапу монополізації влади нечисленними представниками крупного капіталу та поширення соціал-дарвіністських принципів ринкових відносин і приватної власності на сферу влади.

Тому цілком очікувано, що, перебуваючи в парадигмі вільної конкуренції, де виживає найсильніший, дії держави в кризові, перехідні періоди спрямовуються переважно на відстоювання інтересів лише певної частини населення, а саме – власників великого капіталу та кланово-олігархічних кіл, що формує дезінтеграційну суспільну тенденцію. Враховуючи зумовлені економічним занепадом скорочення державних гарантій, згорання програм соціального захисту, значне підвищення цін на продовольчі товари та зростання вартості комунальних послуг, більшість громадян залишаються, в основному, наодинці з власними проблемами. Та за більш, ніж тридцятилітньою інерцією,

громадяни покладають надії на державу, що, начебто, зобов'язана забезпечити населення повним пакетом соціальних гарантій.

Перебуваючи в ситуації, що склалася, населення тотально програє конкурентну боротьбу за «місце під сонцем» більш сильним суб'єктам, стає найменш підготовленим та водночас найбільш вразливим до такого перехідного транзитивного стану суспільства та його наслідків. У цьому контексті М. Козловець та О. Туренко правомірно висновують: «Процес національної консолідації в Україні за роки незалежності не набув системного та цілісного характеру, а був переважно фрагментарним та ситуативним. ...Українському суспільству необхідно запропонувати надійні солідаритети – такі ціннісні орієнтири суспільного життя, завдяки яким соціум набуває ознак органічної цілісності, усвідомлює себе єдиним і гармонійним організмом, побудованим на принципах гуманізму і взаємодопомоги. Об'єднуюча, солідаристська інтенція має домінувати над роз'єднуючою» (Козловець & Туренко, 2019, с. 74-75).

І хоча повномасштабна збройна агресія проти України сколихнула все суспільство та кардинально змінила пріоритети державної політики з мирної на військову, життя продовжується, негативні тенденції не зникли, а все наполегливіше потребують вирішення, отримавши більш яскраве вираження тепер також як загроза національній безпеці.

Ці обставини дозволили констатувати, що в таких умовах індивідуалізм та розпорошеність пересічних громадян виявляються несумісними з повоєнною відбудовою, подоланням негативних тенденцій, досягненням європейського рівня життя та стійким розвитком.

Вирішення складних проблем державного поступу, пошук органічних для нашої культури основ солідарності залишити на відкуп спорадичного впливу зовнішніх факторів – чи то милості глобальних гравців, чи то спонтанного розвитку – видається не лише проблематичним, але й безвідповідальним та ризикованим для самостійності, незалежності та суб'єктності України, зрештою, її і – нашого – майбутнього існування. Натомість, необхідні докорінні зміни за рахунок власної діяльності громадян – самоорганізації як зміни

системи соціальних відносин, того соціального середовища, в яких формуються і розвиваються наступні покоління. Стратегія післявоєнного відновлення та подальшого розвитку України передбачає тектонічні, фундаментальні зміни усіх без винятку суспільних інститутів, зміни соціально-політичної організації суспільства, та навіть самої логіки і принципів її розбудови на більш справедливих людських началах.

Все це створює запит на соціальну самоорганізацію як громадянські ініціативи, що покликані здійснювати справді впорядковуючий вплив на плинне, непевне, транзитивне суспільство у вирі глобальних перетворень. Відтак самоорганізація соціуму виявляється важливим фактором пом'якшення гостроти криз та трансформацій як глобально, так і в українських реаліях.

Водночас було б неправильно стверджувати, що на сучасному етапі в Україні рівень практик, що формують громадянську солідарність – громадянське суспільство, низький. З поодиноких та розпорошених осередків розвитку демократії, за понад тридцять років незалежності громадянське суспільство розвинулось у потужний інструмент впливу на політичні та суспільні процеси.

Так, автори аналітичної доповіді «Стан розвитку громадянського суспільства в Україні» (2021 рік), підготовленої Національним інститутом стратегічних досліджень, зазначають: «Масовим був опір громадськості в 2004–2005 рр., під час Помаранчевої революції. Кінець 2013 р. та початок 2014 р. також позначилися високим рівнем громадської активності. З початком воєнної агресії РФ проти України та окупації нею АР Крим і м. Севастополя та частини Донецької та Луганської областей, народження потужного волонтерського, благодійницького, добровольчого рухів значно розширило межі впливу громадянського суспільства на безпекову сферу. Нові рухи та ініціативи громадян докорінно змінили усталений ландшафт громадянського суспільства в Україні, а волонтерський і ветеранський рухи стали потужним сегментом у загальній структурі громадянського суспільства та активно взаємодіють з органами державної влади» (Тищенко та ін., 2021, с. 5).

Відбувається законодавче закріплення поняття інститутів громадянського суспільства (ІГС), до яких, згідно з «Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1035-р у 2007 році, зараховують громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи (*Розпорядження, 2007*).

В англійських публікаціях організації, що займаються широким колом проблем соціального сектору, культури, правами людини та ін., так і називаються – неприбуткові та неурядові організації (nonprofit, non-governmental). Термін «недержавні організації» треба розуміти як незалежні від політичних та комерційних структур громадські об'єднання, які створюються для реалізації громадських ініціатив і безпосередньо спрямовані на економічні та соціальні перетворення у суспільстві (*Мацейко, 2020, с. 92-93*).

У дискурсі громадянського суспільства зустрічається також термін «організації громадянського суспільства» (ОГС), що використовується, зокрема у дослідженні «Барометр ОГС: Оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства» на позначення добровільних самоврядних органів або організацій, створених для досягнення неприбуткових цілей їх засновників або членів. До ОГС належать органи чи організації, створені як окремими особами (фізичними чи юридичними), так і групами таких осіб (громадські об'єднання та благодійні організації). Вони можуть передбачати членство або ні. ОГС можуть бути або неофіційними органами, або організаціями зі статусом юридичної особи, що включають, наприклад, асоціації (із захисту навколишнього середовища, прав споживачів, боротьби зі СНІДом тощо), фонди, некомерційні компанії та інші форми (*Український незалежний центр політичних досліджень, 2019, с. 6*).

Всебічну підтримку розвитку інститутів громадянського суспільства покликана здійснювати урядова програма «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки», в якій

зокрема зазначається, що важливою ознакою сталості громадянського суспільства є функціонування інститутів громадянського суспільства, через які громадяни та суспільні групи забезпечують самоорганізацію, представництво, реалізацію і захист прав та інтересів. Формулюється також мета цієї стратегії, якою є «створення сприятливих умов для розвитку громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження взаємодії між громадянами, згаданими інститутами та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, у тому числі для реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина, задоволення суспільних інтересів, забезпечення громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень» (*Національна стратегія, 2021*).

У стратегії передбачено забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення, створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства, стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України та створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

Коло проблем, якими займаються представники громадянського суспільства доволі широке. Органи громадянського суспільства в Україні утворюють широку мережу горизонтальних зв'язків між громадянами, громадами, владою та бізнесом. Зокрема, вони опікуються питаннями захисту прав людини і громадянина, захистом прав уразливих груп населення, протидії дискримінації, просуванням реформ, зокрема децентралізації, судової, медичної, освітньої тощо, беруть участь у розвитку демократії участі, здійснюють антикорупційний моніторинг та контроль за діяльністю органів влади, допомагають внутрішньо переміщеним особам і ветеранам, займаються проблемами інформаційної безпеки та навколишнього середовища, реалізують проекти з гендерних питань, інклюзивності, культурного та освітнього розвитку та інші.

Формально про стан розвитку інститутів громадянського суспільства свідчать дані ЄДРПОУ Державної служби статистики, згідно з якими спостерігається поступове зростання чисельності офіційно зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання, починаючи з 2015 року. Так, станом на 1 грудня 2015 р. було зареєстровано 69 686 громадських організацій, а на 1 липня 2022 р. – майже сто тисяч (98 039). Також спостерігається перманентне зростання кількості громадських, професійних та творчих спілок, волонтерських, благодійних, релігійних організацій та органів самоорганізації населення (*Державна служба статистики, 2022*). Однак ці дані стосуються лише офіційно зареєстрованих громадських об'єднань, більшість з яких існують лише «на папері»; реальна ж кількість об'єднань, що систематично здійснюють статутну діяльність важко піддається підрахунку. Тому для повнішого висвітлення стану справ у цьому секторі, оцінки населенням діяльності організацій громадянського суспільства та потенціалу їх впливу на соціум вдаються до опитувань громадської думки відносно довіри до соціальних інститутів.

На відміну від усіх трьох гілок державної влади, рівень довіри громадян до інститутів громадянського суспільства залишається високим. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, найбільшим у 2020-му році був рівень довіри до волонтерів і становив 70 % опитаних, а у 2021-му – 68 %, займаючи друге місце після Збройних Сил України (72 %). У короткий перелік інститутів з позитивним балансом довіри/недовіри (тобто яким респонденти висловлюють більше довіри, ніж недовіри) неодмінно входять громадські організації. За результатами опитувань КМІС, рівень довіри до громадських організацій і у 2020, і у 2021 роках становив 39 % (*КМІС, 2022*). Такий стабільно високий рівень довіри до органів громадянського суспільства відкриває «вікно можливостей» недержавному сектору, щоб проявити себе як драйверів позитивних змін та локомотивів суспільного розвитку.

Суттєвим викликом для процесів соціальної самоорганізації стала пандемія коронавірусної хвороби Covid-19 та заходи, спрямовані на запобігання її

поширенню. Втім, розуміння спільності проблеми збереження здоров'я та відповідальність більшості громадян забезпечили швидке реагування громадянського суспільства на надзвичайну ситуацію, виробивши нові тактики взаємопідтримки, солідарності та довіри. Не поодинокими випадками була добросусідська допомога продуктами харчування та ліками тим, хто знаходиться на самоізоляції, сприяння переходу на дистанційні форми роботи та навчання, безоплатне надання засобів особистого захисту та гігієни, надання моральної підтримки тощо.

Водночас, існує також проблемний вимір розвитку процесів соціальної самоорганізації в Україні, що може мати відчутні наслідки. Він пов'язаний насамперед з тим, що недержавному сектору у його діяльності значною мірою сприяють міжнародні донорські організації. Фактично, лєвова частка успішних самоорганізаційних проєктів в українському громадянському суспільстві отримують фінансування з-за кордону. У звіті від Freedom House щодо ситуації в Україні однозначно стверджується: «Громадські організації залишаються фінансово залежними від міжнародних донорів» (Freedom House, 2020). Однак, пріоритети іноземних організацій можуть дещо відрізнитись від нагальних потреб вітчизняної ситуації. Через це деякі інтереси українського суспільства опиняються поза сферою зацікавлення грантодавців. Зокрема, такі чутливі для західних суспільств теми, як боротьба з расизмом, допомога ВІЛ-інфікованим чи подолання наслідків рабства, у нас мали б поступитися місцем реалізацією програм, що забезпечили б повноту представлення інтересів українського народу всередині громадянського суспільства.

У цієї проблеми наявні й інші аспекти. По-перше, практики самоорганізації, реалізація яких забезпечується зовнішнім фінансуванням, суперечить запропонованому Г. Гакеном базовому визначенню самоорганізації, а саме як здатність системи до формування структур без зовнішнього впливу: «Система може мимоволі формувати структури без особливого втручання ззовні – феномен, названий самоорганізацією» (Naken, 1997, с. ix). Тому видається досить проблематично віднести таку діяльність ОГС до практик

самоорганізації, натомість доцільніше її класифікувати як форми організації. При цьому, потрібно уникати поспішних оціночних суджень щодо неодмінної позитивності самоорганізації, однозначного тлумачення самоорганізації як блага (адже організована злочинність – теж самоорганізація?), та організації як чогось лихого та примусового; тому необхідно зазначити ту суспільну користь, що приносять такі організаційні практики соціальної активності конкретним громадянам та певним соціальним групам.

По-друге, конкуренція між ОГС за донорську допомогу може створювати перешкоди для конструктивної взаємодії всередині цього сектору. Так, порівняно низька кількість громадських спілок (де суб'єктами виступають не громадяни, а громадські організації) свідчить про встановлення стійких зв'язків у цьому секторі, про виникнення структури та ефектів емергентності лише у подальшій перспективі. При чому, розвиток партнерства тут можливий за додаткових умов. Відтак, здатність ОГС впливати не тільки точково на певні соціальні групи, а й на суспільні перетворення загалом, системно, також постає як подальша перспектива.

По-третє, ті активності в українському громадському секторі, на які суттєвий фінансовий вплив здійснюють закордонні донори, допускають певний відсоток гранту витратити на адміністративні витрати ОГС, а саме: оренда офісних приміщень, оплата інтернету і зв'язку, оплата діяльності самих активістів, фінансування їх відряджень, надання добових тощо. Тим самим перманентне фінансування створює ризики деградації безкорисливості суспільно орієнтованої праці до вузькопрофесійної діяльності, загрожує перетворенню ОГС в інститути, що надають роботу, а актив – у найманих працівників, формуючи «професію активіста», що цілком вписується в капіталістичну систему цінностей, де основний мотив – особисте збагачення. Це загрожує суспільним розчаруванням та втратою того авансу довіри до організацій громадянського суспільства, яка, серед іншого, очевидно, базується на романтизованому припущенні респондентів опитувань саме про безкорисливість діяльності членів громадських організацій.

Фінансова зацікавленість активістів у виконанні роботи також породжує деформації у здійсненні самоорганізаційних практик та функціонуванні громадянського суспільства. Так, реальною метою прояву громадянської ініціативи стає освоєння грантових коштів, у той час як досягнення проєктами максимально якісних результатів зі структуризації суспільства відходить на другий план. Відсутність теоретичної підготовки (хоча б на рівні передпонять чи буденних уявлень) у баченні загальної картини наявного та цільового соціального устрою (хоча б через поліпарадигмальність суспільних наук), а також шляхів подолання відстані між ними значно ускладнюють, якщо не унеможливають відповідальність активістів за прямі та віддалені наслідки діяльності. У таких умовах ОГС інтегруються з вертикаллю влади, стаючи водночас і соціальним ліфтом, і переймаючи на себе вади, недоліки та слабкі місця наявної управлінської системи, посилюючи розрив між простими людьми та істеблїшментом, куди тепер входять і представники громадянського суспільства. Цей висновок підтверджується дослідженням «Nations in Transit», в якому автори стверджують, що завдяки перемозі Зеленського на виборах Президента України в 2019 р. громадянське суспільство отримало можливість взяти безпосередню участь в управлінні державою (*Freedom House*, 2020).

У такому стані розвитку самоорганізаційних процесів українське суспільство зіткнулось із безпрецедентною військовою агресією. З початком повномасштабного російського вторгнення контури самоорганізаційних практик в Україні зазнали небувалої турбулентності – громадяни запустили потужну хвилю згуртування довкола необхідності негайних відповідей на виклики, спричинених воєнними діями. Близька і очевидна загроза життю і здоров'ю громадян усіх верств суспільства, змусила відкинути внутрішні політичні суперечки, непорозуміння та чвари, створивши готовність допомагати незнайомим співвітчизникам, встановлювати нові горизонтальні зв'язки та переорієнтуватись на принципи співпраці. Оскільки війна торкнулася кожного, відбувся потужний сплеск громадської та волонтерської активності українців. Електронні петиції та звернення до органів влади щодо

інфраструктурних питань («ям на дорогах»), що були найпоширенішими активностями громадян в мирний час, поступилися місцем одностайною протидією ворогу, зокрема грошовими пожертвами та закупкою товарів на потреби ЗСУ, волонтерською діяльністю, у тому числі й наданням професійних послуг на безоплатній основі (лікарі, вчителі, психологи), підтримкою внутрішньо переміщених осіб у притулках або безкоштовне надання їм житла та інше (USAID/Pact, 2022). Діючі ОГС зазнали трансформації діяльності та здійснили перехід на «воєнні рейки», переорієнтувавшись з довгострокових, тематично погоджених та фінансово забезпечених донорами проєктів, на вирішення нагальних локальних проблем у громадах. Надання гуманітарної, психологічної, інформаційної допомоги, робота з великою кількістю внутрішньо переміщених осіб та безпосередньо постраждалих від військових дій, координація співпраці влади, бізнесу, рятувальників та громадян, які готові допомогти або самі потребують допомоги – лише деякі з питань, які вирішуються ініціативними громадянами.

І хоча чітка і зрозуміла спільна мета протистояння ворогу стала потужним фактором згуртування українців, що забезпечило різке підвищення самоорганізаційних активностей та добротності доволі значної частини населення, ці практики можуть виявитися непостійними. Аналіз подій сучасності демонструє, що в Україні спостерігаються стихійні сплески масової самоорганізації у відповідь на найбільш драматичні історичні події – майдани, революції, повномасштабну війну. Так, через деякий час після Помаранчевої революції О. Балакірева спостерігала «неготовність громадян бути активними учасниками (не «наскоком», як на спеціальних акціях, а щоденно, системно і рутинно) процесів розвитку суспільного життя, брати на себе відповідальність за участь в ухваленні рішень, виконувати функції громадянського суспільства» (Балакірева, 2007, с. 8). А щодо подій 2013-2014 років М. Шульга зазначав, що чимало проявів громадських ініціатив виявилися нестійкими: подібні почини як миттєво спалахували, так само й швидко згасали (Шульга, 2018, с. 12). Грунтуючись на короточасному емоційному пориві, реакційності та

афективності громадських ініціативних дій, у майбутньому виникає ризик поступового повернення рівня самоорганізації до довоєнних показників на фоні розчарування громадян у здатності впливати на ситуацію.

Втім, навіть масових громадських ініціатив, що поступово згасають, явно недостатньо, коли ми говоримо про самоорганізацію як спосіб буття народу, як впорядковувачий принцип суспільного поступу.

Оцінка стану самоорганізаційних практик, що формують зміст громадянського суспільства майже винятково як громадські ініціативи, допомагає сформулювати напрямок подальшого суспільного розвитку – необхідності якісного переходу від громадських ініціатив до громадянських. Постає питання щодо шляхів та стратегій здійснення якісного переходу від громадських афективних соціальних дій до цілераціональних, усвідомлених, продуманих та особисто відповідальних громадянських ініціатив, а також поступового, проте незворотного підвищення рівня залучення громадян до процесів управління суспільним життям.

Визначальним же в аналізі стану самоорганізації в Україні є те, що попри позитивні оцінки розвитку практик, організацій, інститутів громадянського суспільства, зростання їх кількості та якості, вони виявилися нездатними впоратися з негативними суспільними та економічними тенденціями. Як наслідок, темпи реанімаційних реформ в Україні виявилися дещо повільнішими, ніж потрібно для подолання кризових явищ нашого суспільства, які набувають всеосяжного, системного характеру.

Відомо, що «системна криза – це криза базових цінностей, що може виникати внаслідок ряду факторів» (Лібанова ред., 2012, с. 9). Її особливістю є те, що вона не може бути подолана шляхом безпосереднього вирішення поточних проблем, адже вирішення одних може призвести до загострення інших. Її розгортання породжує і все наполегливіше вимагає відповіді на питання про те, як вивести майже завжди дефіцитну рефлексію соціетальних процесів на рівень, який би забезпечив подолання шаблонних помилок, типових невдач і хиб. Саме сприйняття кризових явищ, сам спосіб їх осмислення

необхідно вивести на рівень узагальнення, здатний подолати непередбачуваність, некерованість, невизначеність, переплавивши їх в ясне й чітке розуміння того, що відбувається і що потрібно робити далі. Тобто, нам необхідно подолати той *modus operandi*, ті моделі мислення та поведінки, що завели нас у глухий кут таякі гарантують, що одні й ті ж проблеми повертатимуться. Тому пошук шляхів виходу з системної кризи потребує її розгляду крізь оптику філософської думки.

За таких умов доцільно звернутися до аналізу фундаментальних першопричин економічного, соціального, політичного та інших вимірів системних проблем в Україні, тих цінностей, які є квінтесенцією внутрішніх ментальних особливостей, притаманних кожній спільноті (нації) та котрі є основою самоорганізації. «Ментальність, – пише українська дослідниця О. Гордійчук, – є системою уявлень та цінностей, які регулюють поведінку особистості в соціокультурних реаліях життя» (Гордійчук, 2019b, с. 39). Вона додає: «Саме осмислення ментальних особливостей окремих людей, різноманітних соціальних спільнот і цілих народів є важливою умовою для забезпечення їх безконфліктного й гармонійного проживання у складі соціуму або окремої його частини» (Гордійчук, 2019a, с. 26).

Визначаючи засадничі принципи української ментальності, М. Козловець зазначає: «Національна ментальність проявляється у домінуючому настрої спільноти, характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах міжособистісних взаємовідносин, в конкретних фактах самоорганізації нації та її консолідації тощо» (Козловець, 2018a, с. 184). Серед них ключовими є низка особливостей, що перешкоджають переходу від громадських до громадянських ініціатив, а відтак, і вирішенню системних проблем та розбудові громадянського суспільства як необхідного елемента державності.

Формування специфічного менталітету відбувається протягом усієї історії існування народу, тому майже тисячолітнє перебування українців у складі інших держав не могло пройти безслідно. Втім чи не найсуттєвіше на нашій

ментальності позначилось перебування українців у складі тоталітарної держави. Тоталітарна система передбачає адміністративний контроль до дрібниць та втручання в усі сфери життя громадян, що робить їх буття наперед визначеним та передбачуваним у довгостроковій перспективі.

Перебування поколінь у тоталітарній системі зумовило формування таких рис ментальності, які в тій чи іншій формі спостерігаються й досі та котрі можна позначити як рудименти посттоталітарного режиму.

У першу чергу це утриманські настрої значної частини населення. Громадяни очікують від держави соціального забезпечення, справедливості, правосуддя, безоплатного та якісного медичного обслуговування, забезпечення робочим місцем тощо. При цьому такі очікування (вимоги) громадян формуються в умовах посилення кризи довіри до органів влади, правлячого класу та соціальних інститутів; складного економічного становища. Це відроджує патерналістські очікування та формує радикальні настанови у частини українського соціуму (Яблонський, Балакірева, Бондар та ін., 2017, с. 8-9). Відтак, патерналізм постає перебільшеним уявленням громадян про всесильність та всюдисущість державної влади поряд з применшенням власної відповідальності за те, що відбувається в особистому житті, житті громади та суспільстві загалом. Цьому сприяє фінансова вразливість більшості громадян та пов'язана з цим їх невпевненість у майбутньому.

Поряд з цим, формуванню громадянських ініціатив перешкоджає така ментальна особливість, як ресентимент. Ресентимент з французької – це «обурення, злопам'ятність, озлоблення». За Ф. Ніцше, який ввів це поняття, «мораль аристократів», ґрунтується на *sentiment*, а на протиположну їй, «мораль рабів» – на *ressentiment* (Ніцше, 2002). Людина, якій важко впоратись з тягарем зовнішніх обставин, переносить відповідальність на реального або уявного ворога як основного винуватця власних невдач. Ресентимент постає як почуття відрази, страху, безсилля та заздрості до всього, що асоціюється з ворогом. Відтак, власні цінності вибудовуються як ірраціональна антитеза цінностям

ворога, які заперечуються не тому, що для цього є раціональні підстави, а тому, що це цінності ворога.

М. Шелер, який полемізував з Ф. Ніцше на низку тем, водночас розкриває механізм дії ресентименту: «Оскільки людина, що перебуває в полоні ресентименту, не може осмислити і виправдати власне буття і світовідчуття, позитивно оцінити владу, здоров'я, красу, вільне життя і побут; оскільки через слабкість, боязнь, страх, плазування, які увійшли в її плоть і кров, вона не здатна опанувати тим, що є реальним втіленням цих позитивних цінностей, остільки її ціннісне почуття перекручується в напрямку визнання позитивно-цінними їх протилежностей» (Scheler, 1994, с. 26).

Відбувається переворот у цінностях, і ось уже носій ресентименту, навпаки, представляється самому собі (на поверхні свідомості) "добрим", "чистим", "людяним". Тепер він позбавлений мук, викликаних необхідністю ненавидіти та мстити за нездатність втілити це в дію, хоча, можливо, в глибині душі він і визнає, що його відчуття життя отруєне, і бачить справжні цінності крізь ілюзорні, немов через прозору стіну (Scheler, 1994, с. 26).

Отже, ресентимент, тобто саме «сприйняття власних проблем як таких, що прийшли ззовні та жодним чином не пов'язаних з нашими внутрішніми вадами, дозволяє уявляти себе не інакше як безневинною жертвою зовнішніх обставин і ворожих намірів, що перешкоджають спонтанній реалізації природних властивостей. ...Проте, віра в спонтанну самоорганізацію всупереч всім обіцянкам не привела до бажаних результатів», – резюмує український дослідник В. Фадєєв (Фадеев, 2020).

Такі риси в ментальності здійснили вплив на інші ціннісні особливості та поведінку. Індивідуалізм і невпевненість у власних силах через тривалі невдачі та відсутність значних досягнень у різних площинах формують людину безвідповідальну, «маленьку», якій невластиві високі цілі й устремління, пристосуванця, готового на будь-які хитрощі заради власного виживання. Все це, разом з психологічною незрілістю, характерною масовій культурі, є *комплексом неповноцінності*, який неодмінно супроводжує почуття

ресентименту. Так, О. Гордійчук зазначає: «Міцне вкорінення у свідомості українців комплексу меншовартості, втрата розуміння власної самоцінності та унікальності, занижена самооцінка – це чи не найбільша втрата України від перебування у не просто чужому, а у ворожому соціокультурному, цивілізаційному просторі» (Гордійчук, 2019а, с. 27).

Яскравим прикладом наявності такого комплексу є факт запрошення на керівні державні посади іноземних громадян з надією, що вони краще, компетентніше, ніж співвітчизники виконуватимуть необхідні функції. Це є конкретним випадком некритичного сприйняття всього іноземного як якіснішого, ніж вітчизняне, некритичне копіювання різноманітних практик та навіть самого способу життя тільки тому, що їх джерелом є більш розвинені країни, а не тому, що вони кращі.

Щодо цінностей українського суспільства загалом, то їх репрезентують дані щорічного загальнонаціонального моніторингу соціальних змін, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1994 року. Щорічний моніторинг засвідчує, що система ціннісних пріоритетів громадян України характеризується домінуванням синдрому вітальних цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми й добробутом людей» (Ручка, 2018, с. 214). Ці цінності відповідають базовим в піраміді потреб Маслоу та стосуються біологічних, тобто вони пов'язані з забезпеченням фізичного і психологічного комфорту, пристосуванням задля досягнення добробуту тощо. При цьому вищі духовні цінності, такі як творчість, пізнання, спільне благо, краса тощо втрачають актуальність.

Спираючись на результати «Світового дослідження цінностей» (World Value Survey), де Україна була репрезентована у 3-ій (1994 – 1998), 5-ій (2005 – 2009) та 6-ій (2010 – 2014) хвилях опитувань, О. Рафальський констатує: «Результати цього дослідження засвідчили домінування в системі цінностей українства традиційних цінностей та цінностей виживання, на противагу демократично розвинутих країнам Заходу, де переважає орієнтація на секулярно-раціональне самовираження» (Рафальський, 2018, с. 39).

Домінування цих індивідуалістичних (сімейно-родинних) цінностей в українців ще раз засвідчує фактичну відсутність громадянських ініціатив як творчої самореалізації особистості у публічній сфері.

Тому закономірно, що безпосередньо з цим виявляються пов'язані такі ментальні явища, як громадянська безвідповідальність та відсутність інтересу до публічних справ у широких верств населення, тобто соціальна і політична апатія як фактична відсутність впливової громадянської участі та громадянських ініціатив в суспільних процесах. Люди звикають до приголомшливих корупційних схем та скандалів, розгулу права сили та кулуарних домовленостей серед представників влади, тому концентруються на вузькому колі спілкування, проблемах сімейно-родинного життя.

Апатія до участі у публічній сфері, сфері відповідальності індивіда як громадянина, що клеймувалась ще за часів Античності, створює проблеми для розбудови громадянського суспільства та місцевого самоврядування, які є функціональною протиположністю та реальним обмеженням тоталітарності державного контролю та надмірній централізації влади. Х. Арендт слушно зазначає: «Інтелектуальна, духовна й художня ініціатива настільки ж небезпечна для тоталітаризму, як і бандитська ініціатива юрби, і обидві вони небезпечніші для нього, ніж проста політична опозиція» (Арендт, 2005, с. 389).

Загалом вплив вкрай небажаних рудиментів посттоталітарної ментальності на процеси суспільного розвитку визначається як патерналістські очікування «змін згори». Це настільки знижує компетентність громадянина, що блокує здатність самостійного ухвалення рішень, особисту свободу та відповідальність, зводить соціальні дії індивіда до приватної сфери сусідсько-родинних стосунків, а спорадичні публічні – до афективного «випускання пару» як спроби зняття невдоволеності життям. Це також нівелює можливість прояву системної творчої ініціативи як здатності до позитивних змін соціально-політичного життя, тобто ідентифікацію індивідом себе як господаря свого життя. Відтак, фундаментальними причинами тимчасовості та несталості розвитку самоорганізаційних процесів в Україні, наявності ризиків регресу у

рівні залучення громадян до публічних справ, є ментальність та цінності індивідів, груп, спільнот. А це – виключно проблема людини, людського розвитку, людиномірності, нарешті, людяності. На цьому ж наголошує також Б. Гаврилишин: «Чому деякі країни успішні, а інші ні? Це не залежить від природних ресурсів, не від кількості людей і не від території, що вони її населяють і не від географічного розташування. Це залежить від того, наскільки великим є людський потенціал тієї чи іншої країни. Отже, як працює економіка, вирішують люди» (Гаврилишин, 2014).

Виправити ситуацію можна через пріоритетний розвиток людини. Розвиток людини – це набуття як професійних, так і більш загальних компетенцій, що полягають, у першу чергу у здатності переведення конкурентних суспільних відносин на засади співпраці зокрема та олюднення усієї системи загалом задля забезпечення сталого розвитку. Це пріоритетний розвиток творчої ініціативності та відповідальності для встановлення міжнародного співробітництва, вирішення глобальних проблем, досягнення цілей сталого розвитку, закладення основ більш справедливого розподілу природних і соціальних благ. Людяність – не лише ціннісно-етична категорія, але й практична здатність проявляти людську природу у встановленні соціального порядку, що полягає у спроможності до цілеспрямованих змін у бутті. Важливою умовою результативного впливу на суспільні зміни та регулювання соціальними процесами, ефективної самоорганізації життя в своїй країні, необхідно, щоб рівень громадянської компетентності був не нижче, а на одному рівні або вище «порога усвідомлення» громадянами подій, що відбуваються, тобто здатність бути суб'єктом, а не об'єктом діяльності.

Розвиток людини та олюднення суспільних відносин, що полягають у формуванні сталих уявлень, певного світогляду, цінностей, унікальних мисленнєвих компетенцій, які сприятимуть соціальній самоорганізації – це завдання системи освіти та виховання.

Примітно, що законодавство в сфері освіти сприяє формуванню необхідних самоорганізаційних компетенцій індивіда. Так, в Законі України

«Про вищу освіту» серед завдань закладів вищої освіти формулюється також необхідність «формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах» (Закон України «Про вищу освіту», ст. 24, п. 4). Чинною є також «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні», що базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини у всіх сферах та на всіх рівнях освіти. У ній визначаються засади, цінності, принципи, мета і завдання розвитку громадянських компетентностей, їх перелік, окреслюється система громадянської освіти та етапи реалізації громадянської освіти (*Розпорядження, 2018*).

Сьогодні Україна вважається країною з відносно високоосвіченим населенням. Загалом вона має хороші міжнародні показники охоплення всіх освітніх рівнів. Так, рівень охоплення середньою освітою становить 99,2 %, а вищою – 82,3 %. Проте якість системи освіти оцінюється як дуже посередня (*Veira-Ramos, Liubyva & Golovakha Eds., 2020, с. 95, 97*).

Незважаючи на це, навіть поверхневий погляд на освіту в ракурсі її сприяння соціальній самоорганізації, дозволяє виділити низку фундаментальних проблем. Серед них очевидні труднощі освіти в Україні, такі як недостатність фінансування, принизливі зарплати педагогічних працівників та їх занижений соціальний статус, недостатність кваліфікованих кадрів, корупція, демотивованість студентів до навчання та проблеми з подальшим працевлаштуванням за отриманою спеціальністю, низька конкурентоспроможність випускників українських ЗВО на внутрішньому та міжнародному ринках праці, що веде до загального зниження продуктивності праці та сповільнення економічного росту. Сюди можна додати непослідовність реформ та проведення політики, що не ставить в пріоритет розвиток освіти, науки та наукоємних галузей промисловості; деградація належної матеріальної

бази у ЗВО і профтехучилищах, що веде до того, що студенти переважно освоюють спеціальності лише теоретично. Крім того, дослідники констатують досить невтішні тенденції: у вищій школі скорочується обсяг викладання дисциплін гуманітарного циклу та спустошується їх зміст, освітній рівень громадян зводиться нанівець, відтак, Україна характеризується як держава з деградуючим типом інтелектуального потенціалу через згасання компетенцій (Ковтун, 2017b, с. 56; Шульга, 2018, с. 172).

Наслідки недостатньої уваги до гуманітарної складової освіти можуть бути безпрецедентними. Адже саме гуманітарна складова покликана забезпечити індивідів «м'якими навичками», т. зв. *softskills*, а нації – «м'якою силою», або ж *softpower*. І перше, і друге позначає вміння діяти у неточному, багатозначному, плинному та мінливому, нелогічному світі людської природи – настрою, почуттів, думок, бажань, пристрастей, недосконалостей.

М'які навички є додатковими до вузькопрофесійних компетенцій індивіда, без яких проблематично знаходити спільну мову з колегами, вживатись в робочий колектив, працювати в команді – тобто досягати групової синергії. М'яка сила – альтернативний військово-економічному примусу інструмент здійснення зовнішньої політики держави. Близька до ідей ідеологічно-культурної гегемонії А. Грамші, вона передбачає експорт культури та цінностей як бренду, що ненав'язливо, проте наполегливо підштовхує інших суб'єктів діяти в твоїх інтересах.

Отже, це також засіб досягнення партнерської взаємодії на міжнародному рівні, що безпосередньо забезпечується якісною гуманітарною освітою. Як зазначає Л. Горохова, «Ігнорування необхідності максимального використання потенціалу гуманітарної освіти й історичної спадщини, небажання формувати в суспільній свідомості позитивний образ національної історії вже призвели до підриву основ національної безпеки України» (Горохова, 2017, с. 37). Дослідниця додає: «У суспільстві й державі не лише зростатиме соціальне напруження, а й відбудеться нівелювання соціальної компетенції фахівців. Переміщення з блоку нормативних історичних, політологічних, соціологічних,

філософських дисциплін призведе до випуску вузькопрофільних виконавців, непридатних оцінювати тенденції суспільного розвитку та соціальне значення власної діяльності» (Горохова, 2017, с. 38-39). Гуманітарна освіта забезпечує більш кваліфікований погляд в історичне минуле народу, більш обґрунтовану оцінку сьогодення та допомагає виразніше сформувати контури майбутнього. Так на перший план виходить саме гуманітарна складова освіти, адже її серцевиною є фундаментальна здатність людини – мислення.

Іншим завданням освіти, що виходить за межі вузькопрофесійної підготовки є передача культурних кодів та вироблених раніше в процесі історичного розвитку смислів, зокрема призначення, місії чи мети життя індивіда та спільноти. Власне, мислення постає як здатність людини оперувати смислами – аналізувати, порівнювати, надавати їм оцінку тощо. Окрім надання готових смислів, саме освіта повинна забезпечити вміння їх творити, генерувати нові смисли та системи смислів в обсягах, достатніх для теоретичного випередження практики.

Завдяки творенню нових смислів виникає можливість перетворення традиційної дії, яка відтворює наявний соціальний порядок, на цілераціональну ініціативу, яка його формує, а людину – з об'єкта природних і соціальних перетворень на суб'єкта. Універсальний концепт самоорганізації якраз і покликаний здійснити пояснення механізмів виникнення нового не залежно від його якісної природи, тобто як появу нових властивостей, емергентності. Без розвитку культури синтетичного мислення у найзагальнішому розумінні, як ключової ознаки людини, перевести освітню сферу на рейки творення людяності навряд чи можливо.

Роль мислення як здатності до формулювання життєздатних стратегічних цілей та прийняття нестандартних, проте вдалих в конкретній ситуації рішень виявляється визначальною для ефективності самоорганізаційних практик як соціальних рухів. Зокрема, дослідниці Е. Ченовет та М. Штефан на значному теоретичному та емпіричному матеріалі, в тому числі й Помаранчевої революції в Україні, вивчали рецепти успіху суспільного волевиявлення. У

своїй праці «Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка громадянського конфлікту» вони зазначають: «Кампанії [громадського спротиву] не увінчаються успіхом просто тому, що вони досягли моральної переваги, як можна було б припустити. Швидше, здатність кампанії вносити стратегічні корективи в умови, що змінюються має вирішальне значення для її успіху, незалежно від того, чи є вона насильницькою чи ненасильницькою. ...Реальне значення здатності перехитрити свого супротивника і обіграти його очевидно кожному, хто вивчав конфлікт» (Chenoweth & Stephan, 2011, с. 246).

Для України ця проблема набуває першочергового, життєво важливого значення, оскільки не лише масово, а й правлячий політичний клас не здатний мислити в масштабах, що виходять за межі егоїстичних потреб та гонки особистого збагачення.

Більш того, здатність до мислення, мисленнєвої культури, «морального інтелекту» та «розуміючої здатності», що формується в процесі освіти, постає як визначальна ознака людяності. Так, у своїй праці «Освіта як спосіб творення людяності» С. Возняк зазначає: «Сучасна система освіти в Україні аж ніяк не може бути названа "способом творення людяності". Більш за те: вона реально знелюднієтих, хто навчається і тих, хто вчить. Всі реформи в освіті ніби слугували саме цьому: спрощення, інструменталізація, технологізація, але під гаслами "гуманітаризації" та "гуманізації"» (Возняк, 2022, с. 207). Така система, метою якої є соціалізація особистості, тобто адаптація індивіда до наявних умов суспільства, що «спрямована не тільки на формування навички, а й, в першу чергу, на внутрішнє визнання індивідом усталених форм – як легітимних, так і девіантних» (Возняк, 2022, с. 207), в принципі не спрямована на формування людини, здатної ініціювати суспільні зміни.

Виконуючи соціальне замовлення, вітчизняна система освіти масово розвиває аналітико-адаптивні здібності людини, формуючи пристосування до наявних суспільних відносин з усіма їх недоліками. Майже відсутній або знаходиться на низькому рівні врегулювання процес навчання здатності до формулювання цілей, формування раніше не існуючих принципово нових

сутностей та смислів, в тому числі моделей більш привабливого майбутнього. Гіперболізований акцент освітньої сфери на адаптацію індивіда до наявних форм буття витісняє на периферію ініціативність.

Отже, багатоаспектний ансамбль проблем освітньої сфери, надзвичайно важливої для виходу із системної кризи та всебічного розвитку громадянського суспільства й державності зводиться до домінування в ній установки на адаптацію, засвоєння готових та відтворення вже наявних, традиційних практик. Відтак, реформуючи освіту без стрижневої концептуальності, а лише з метою приведення у відповідність з ринком праці та соціальним замовленням, будуть тільки відтворюватись ті спеціальності, компетенції та знання, що вже є, а також ті, що з'являються стихійно-випадково під диктовку необхідності відповідей на виклики техногенної цивілізації.

За цих обставин конструктивно-трансформаційний потенціал освітньої сфери буде задіяний лише частково, вона буде приречена на другорядну роль (а в українських реаліях і на останні позиції), вічно доганяючи прогрес. Потреби ринку праці та соціальне замовлення повинні враховуватись, а не цілком детермінувати формування освітніх стратегій. В іншому випадку, цілераціональне формування напрямків цивілізаційного розвитку залишатиметься проблематичним.

Тому одним з перших кроків самоорганізації повинен стати свого роду катарсис як зміна індивідом самого себе через переоцінку власних цінностей – шляхом власної перебудови на користь цінностей, відповідних для досягнення зрозумілої і високої, екзистенціальної спільної мети, набуття громадянських термінальних цінностей, цінностей-цілей. Як правомірно підкреслює М. Козловець, «Головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності повинна стати реалізація великої спільної мети – побудова суверенної, соборної і демократичної України» (Козловець, 2018а, с. 187). І якщо у К. Юнга архетип – це колективне несвідоме, то для подолання викликів сьогодення та трансформації негативних тенденцій в протилежний бік необхідне щось на кшталт футуротипу – спільного бачення бажаного

майбутнього, настільки ж органічно вкоріненого у такої частки населення, щоб його можна було вважати типовим. Проте, нажаль, «за всі роки незалежності Україна так і не змогла чітко визначитись для самої себе, а відтак і для світу, як самостійна держава, сформуванати свою стратегічну візію. Замість концепційної європейської стратегії, Україна (точніше – її правлячий клас) донедавна обрала шлях "багатовекторної" риторики, пізніше – євроромантизму. А якщо європейська перспектива не існує в культурній ментальності суспільства та його еліт, то й на інституційному рівні не може постати жодної системної стратегії, спрямованої на розширення знання про себе у світі» (Козловець & Горохова, 2022, с. 145).

Однією з форм вербалізації глобальної мети розвитку держави постає її стратегія. Так, дослідники самоорганізації народу М. Кельман та Н. Мельник зазначають, що стратегія відіграє чи не найбільш значущу роль серед механізмів, що стимулюють суспільну активність. Публічно проголошена, оприлюднена стратегія виконує смислотворчі функції, породжує життєві орієнтири громадян, дає їм можливість будувати власне життя з впевненістю у перспективі. Відсутність стратегії – чи не найголовніша з причин суспільної дезорганізації» (Кельман & Мельник, 2018, с. 78). Орієнтирами цього «першого кроку» самоорганізації нації повинні стати ті цінності та цілі, що сприятимуть не лише подоланню рудиментів посттоталітарної ментальності, а й формуванню тієї ментальності, що сприятиме переходу від громадських до громадянських ініціатив, а відтак і здатності нації до солідарності та консолідації в умовах необхідності відповіді на глобальні та локальні загрози.

Формулювання цілей, зокрема економічного розвитку, та показників їх досягнення – індикаторів, що складають зміст такого інструменту як індикативне планування, всупереч поширеним уявленням та риторичі вільного ринку, активно застосовується в розвинених країнах (Подлесна, 2010). Що ж стосується великої спільної мети, основним завданням якої є об'єднання ідейно розпорошеного населення України, то відомо, що війна та низький рівень життя є чинниками негативної консолідації громадян. Для того, щоб не втратити

наявний рівень розвитку самоорганізації, а поступово його підвищувати, спільною об'єднуючою метою повинна стати зрозуміла, емоційно близька, позитивна та конструктивна ціль як «моральний еквівалент зовнішнього ворога». Питання самостійної організації умов для післявоєнної відбудови та загального підвищення рівня життя населення можуть стати одними із «надійних солідаритетів» для українства, що зосереджуватимуть на вирішенні спільних проблем.

Проте слід підкреслити, що питанням формулювання довгострокових цілей державного розвитку, що складає зміст long-term політики та межує з ідеологією національного державотворення, з генерацією інноваційних смислів, міфологем та наративів, відповідних для новітніх унікальних умов глобалізації, повинні займатися компетентні у гуманітарній – найскладнішій – сфері люди, тобто ініціативні громадяни, люди з цілісним світоглядом, емергентним мисленням та надіндивідуальними цінностями, здатними стати пасіонарними провідниками цих ідей.

Варто наголосити, що найсуттєвішою відмінністю нового формулювання національної стратегії як соціальної самоорганізації від усіх попередніх програм повинна стати її обґрунтованість найсучаснішими досягненнями в галузі суспільних наук – продукту теоретичного впорядкування концептуальних основ державотворення на основі нової парадигми. Це необхідно не лише з точки зору теоретичного випередження практики, але і з метою деполітизації цілей і задач загальнонаціональної стратегії розвитку та післявоєнної відбудови.

Проблема деполітизації в тому, щоб ініціювати суспільні дискусії та запропонувати сценарії не абстрактного соціального поступу, а реального, що ґрунтується на більш розвиненій соціальній теорії. Для цих дискусій потрібне висококультурне середовище з дійсними, а не декларованими цінностями пошуку істини, позбавленими загрози викривлень теорії в інтересах тих чи інших груп, що ведуть боротьбу за різноманітні соціальні блага (влада, становище, кар'єра тощо). Деполітизація, таким чином, забезпечить

спадкоємність діяльності навіть в умовах переходу влади до опозиції, перерозподілу між учасниками політичного процесу тощо.

Втім, національні та локальні солідаритети не обов'язково повинні бути сформульовані високоінтелектуальною, складною та незрозумілою широким верствам населення мовою. Зокрема, як зазначають автори праці «Україна після Євромайдану: досягнення та виклики», безумовно, що «для значної частини громадян України Європейський Союз передовсім асоціюється з високою якістю життя або, якщо ще простіше, з високими зарплатами та пенсіями, рівними й якісними дорогами, чистими містами» (Яковлев & Гарань ред., 2015, с. 5). Тому, як мінімум самостійно зробити свої міста чистими та впорядкованими цілком до снаги їх жителям, що може стати практичним втіленням «теоретичної роботи» – переоцінених цінностей. Оскільки вирішення проблем на рівні двору багатоквартирного будинку, вулиці тощо неможливе без встановлення добросусідських відносин між жителями, то так закладатиметься основа кооперації, толерантності, взаємодопомоги, що по-новому структуруватиме соціальні взаємодії.

Враховуючи, що вже саме розуміння соціальної самоорганізації неможливе без тотального переосмислення застарілої логіки у новій парадигмі, тому і створення сучасної людини як носія нової парадигми, навряд чи можливе без подолання наявного доктринального перекосу на користь афективних та адаптивних моделей поведінки, утриманських настроїв та апатії до участі в місцевому самоврядуванні. Розвиток компетенцій творчого мислення призведе до формування особистостей нового типу та стане стратегічною перевагою у побудові справді впливового громадянського суспільства, яке, у сучасних умовах тоталітарного домінування крупного транснаціонального капіталу та олігархату, єдине може бути виразником інтересів пересічних громадян. Це дозволить суттєво збагатити людський ресурс – чи не найцінніший ресурс будь-якого суспільства, зусилля якого спрямовані на подолання кризових явищ та сталий розвиток – у майбутнє.

Отже, освіта як спосіб формування здатності громадян до інноваційного мислення постає засобом привнесення людиномірності в самоорганізаційні практики, перетворенню громадян з об'єкту на суб'єкт суспільно-політичних інтегративних процесів.

Включення альтруїстичних суспільно-політичних громадянських цінностей як домінуючих у світогляд індивіда дозволяє суттєво розширити та урізноманітнити його ціннісний «спектр», набути, окрім вітальних цінностей, які детермінують у людини характерну для багатьох біологічних видів поведінку, також специфічно людську, де висока культура, духовність та творчий процес мислення реалізуються у конкретних вчинках, направлених на суспільний розвиток через громадянську участь. Відтак, тільки громадянська ініціатива робить можливим доповнити, збагатити *homo economicus* дійсно людиномірними, тобто притаманними тільки людині ментальними детермінантами діяльності – здатності спрямовувати хід конкретних суспільних змін зокрема та історичного процесу загалом.

На основі результатів дослідження були сформульовані практичні рекомендації для сприяння соціальній самоорганізації в Україні:

1. Утриматись від крайностей та підійти до вибору у співвідношенні «централізація-децентралізація», що інакше можна відобразити як пару «організація-самоорганізація», опираючись на теорію, а не на політичну кон'юнктуру. Відмовитись від ексклюзивної диз'юнкції «або організація, або самоорганізація» на користь їх використання в умовах, де кожна буде ефективніша. Відтак деполітизовані, але конкуруючі ідеологічні наративи перевести у русло загальнонаціональної кооперації.

2. Подолати ментальні деформації, що перешкоджають самоорганізації шляхом переоцінки цінностей та розвитку творчого мислення. Для цього перевести науку та освіту в русло забезпечення суспільства ініціативними громадянами, зосередившись на підвищенні громадянської компетентності, інтелектуалізації, побудови світоглядних уявлень на принципах нової наукової

парадигми, таких як пріоритет взаємодопомоги, цілісність (емергентність), взаємозумовленість, доповнюваність (комплементарність), людиномірність.

3. Змістити акценти соціально-політичної активності з домінанти вуличних протестів на вирішення спільних проблем громадян самими громадянами та у теоретичне русло формування національної стратегічно-екзистенційної мети-орієнтиру, яка дозволить провести мобілізацію громадянського ресурсу на відбудову після перемоги та досягнення європейського рівня та якості життя.

Висновки до розділу 3

В Україні проводиться адміністративно-територіальна реформа децентралізації. Громадські організації та волонтери з року в рік користуються позитивним балансом довіри населення, що створює сприятливі умови для розвитку низових ініціатив та участі громадян в управлінні громадою. Особливо яскраво соціальна самоорганізація проявилась як механізм швидкого реагування суспільства на гуманітарні проблеми, викликані повномасштабною військовою агресією росії проти України.

Проте існує низка проблем місцевого самоврядування як локальної самоорганізації, таких як брак фінансування, нерепрезентативність інтересів громадян, відсутність чіткої юридичної регламентації механізмів здійснення місцевого самоврядування та інших. В їх основі лежать вади у здатності територіальної громади ефективно розпорядитися наявними ресурсами, брак відповідальності представників влади перед громадою, порушення балансу між особистими та спільними інтересами тощо. Та основною проблемою залишається низька громадянська участь, адже без достатнього рівня самоорганізації місцеве самоврядування здійснюється формально, демократія набуває імітативного характеру, а населення потерпає від авторитарних зловживань більш сильних груп впливу – бізнесу, владної адміністрації та інших зовнішніх сил.

Низька громадянська участь насамкінець зводиться до проблеми людини як суб'єкта соціальної дії – її способу мислення, світосприйняття, цінностей, особливостей ментальності, від яких залежить якість і характер дій в суспільстві. Ідеї протистояння, патерналістська психологія вимог, претензій до влади, держави і суспільства, протестів повинні бути переосмислені як такі, що знижують здатність до самоорганізації.

Ідея соціальної самоорганізації в Україні дозволяє розглядати громадян як суб'єктів соціальної дії, здатних задіяти внутрішній ресурс, перш за все інтелектуальний, за допомогою якого можна значно покращити якість життя в громадах зокрема та суспільстві загалом, скоординовано вирішуючи спільні проблеми. Так визначається позиція людини в соціальних процесах – бути об'єктом, тим, на кого спрямована дія інших, чи бути суб'єктом та самому здійснювати вплив на соціальні процеси, на впорядкування власного життя через участь в житті локальної спільноти.

Саме людина як суб'єкт може в кожному конкретному випадку, в кожній громаді віднайти точки дотику між державними та приватно-комерційними моделями управління, запропонувати та втілити третій варіант – локальну самоорганізацію. Для вирішення цієї проблеми необхідно підвищити якість дій суб'єкта, що потребує зрушення світоглядного, ціннісного характеру. Їх можна досягти зверненням до освіти, зокрема гуманітарної, покликаної забезпечити підвищення громадянських компетенцій, якості та кількості громадянської участі з акцентом на ініціативності.

Освіта в Україні також потребує змін на краще, надання їй певної концептуальності, сформованої в рамках загальнонаціональної стратегії, глобальної візії, мети, на основі нової наукової парадигми самоорганізації, в основі якої людина. Освіта повинна розвивати не лише професійні, спеціалізовані компетенції, а й забезпечувати найбільш загальний розвиток людини – її мислення, а також відповідальності за те, що відбувається в країні, здатності діяти без розпоряджень начальства чи влади, надання прерогативи спільним цілям та інтересам, формувати здатність конструктивної участі в

місцевому самоврядуванні, локальному самоуправлінні та самоорганізації винятково в межах діючого законодавства. Крім того, освіта громадян щодо громадянської діяльності повинна випереджати реформу децентралізації для забезпечення реальної здатності перевести управління громадою на рейки самоуправління.

Тому проблеми самоорганізації в Україні, як громадянських ініціатив, так і участі в місцевому самоврядуванні зводяться до проблеми концептуального характеру. Відсутність солідаризуючої мети не сприяє розвитку освіти в найзагальніших контурах, що потрібно для формування людини як суб'єкта, здатного до самоорганізації. Ті практики самоорганізації, що вже наявні, неузгоджені, їх сукупний ефект розпорошується і вони зрощуються з владною вертикаллю або ж вирішують проблеми лише частково, породжуючи нові вади в функціонуванні системи через відсутність єдиної далекосяжної національної мети розвитку.

Окреслені зрушення на теоретико-світоглядному рівні громадян, акцентна вдосконалення освіти здатні актуалізувати для населення та покращити якість соціальної самоорганізації. Розвиток громадянських компетенцій створить умови для повернення не тільки в теорії, а й на практиці специфічно людської здатності бути творцем навколишньої дійсності, історичного розвитку. Це забезпечить передумови для співпраці громадян та формування колективного суб'єкта – локальної спільноти, здатної до самоуправління, тобто набуття тієї нової властивості, що не притаманна індивідам поодиночки, що суттєво збільшує можливості та результативність діяльності. «Виростаючи» знизу, сукупність громадянських ініціатив постане найбільш повним виразником інтересів звичайних громадян, водночас легітимізуючи прописаний у Конституції України демократично-республіканський нормативний порядок.

Основні положення та висновки розділу відображено в таких публікаціях авторки:

1. Каралаш А.-Ю. І. (2016). Особливості української культури в контексті сучасних цивілізаційних процесів. *Людина – соціум – історія: складності сучасних взаємин*. Тези Міжнародної наукової конференції «XXVIII–мі Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського», 11-12 лютого 2016 року. Відп. ред. В. Л. Петрушенко. Львів: Видавництво «Ліга-Прес». С. 178–181.

2. Каралаш А.-Ю. І. (2019). Місцеве самоврядування як форма локальної самоорганізації. *Практична філософія*. № 3 (73). 25–32.

3. Karalash A.-Yu. I. (2019). Social organization as socio-engineering activities in modern conditions. *European philosophical and historical discourse*. Vol. 5. Is. 3. P. 69–74.

4. Karalash A.-Yu. I. (2020). Self-organization in social systems: essence, features and purposeful nature. *Humanities Studies*. Випуск 2 (79). С. 23–38.

5. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Самоорганізація нації як подолання рудиментів посттоталітарної ментальності. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*. Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Науковий редактор Т. Єщенко. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького. С. 517–520.

6. Каралаш А.-Ю. І. (2020). Самоорганізація українського суспільства у контексті глобальних системних трансформацій. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього*. Збірник матеріалів XXII Всеукраїнської наукової конференції викладачів, молодих науковців і студентів. Харків: Право. С. 60–64.

7. Каралаш А.-Ю. І. (2021). Соціальна самоорганізація та теорія еліт: чи доповнюють теорії одна одну? *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*. Збірник наукових праць. Редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. М. Слюсар, О. В. Чаплінська та ін. Житомир: Вид. О. О. Євенок. С. 140–142.

8. Каралаш А.-Ю. І. (2022). Проблеми реалізації людяності через політичну дію. *Гуманізм. Людина. Людяність*. Матеріали XXXI-х Міжнародних людинознавчих філософських читань. Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), В. В. Лімонченко, М. С. Галушак. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. С. 201–206.

9. Каралаш А.-Ю. І. (2023). Самоорганізація соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації. *Humanities Studies*. Випуск 16 (93), 25–31.

ВИСНОВКИ

Здійснений соціально-філософський аналіз соціальної самоорганізації в умовах глобалізації дозволив зробити такі висновки.

1. Традиційно соціальна самоорганізація розглядається або як найпростіший рух та масові спонтанні процеси, що в теоретичному обґрунтуванні опирається на синергетичне тлумачення самоорганізації, або як вид соціальної діяльності, зокрема локальна добровільна діяльність громадянських активістів, що формує контури громадянського суспільства. Однак, теорія забезпечує суттєво обмежене та скорочене (редуковане) тлумачення універсального поняття самоорганізації порівняно з більш багатою та широкою практикою його використання. Процеси самоорганізації у версії природничих наук розглядаються у поняттях виникнення порядку як просторових, часових та функціональних структур.

2. Відбувається фіксація структурного функціоналізму як домінуючого методу дослідження також і соціальної самоорганізації. Така теорія або надто механістична, заснована на математичних методах, що виключають із розгляду індивідуальні траєкторії соціальної поведінки людини як надто складні для підрахунку, обмежуючись знеособленою статистикою, або як надто розмите, неточне, метафоричне перенесення математичного тлумачення в соціально-філософське поле, що вимагає додаткових уточнень. Щодо практики, здійснюються спроби її узагальнення, проте поліпарадигмальність цих спроб свідчить скоріше про їх безуспішність: поняття соціальної самоорганізації отримує часом зовсім протилежні, взаємовиключні інтерпретації. Виникає суперечність між теорією соціальної самоорганізації та практикою використання цього поняття.

3. Глибинною причиною зазначеного становища є обмеженість методів дослідження, що на світоглядному рівні веде до кризи уявлень – недостатності нашої картини світу для осягнення його складності та різноманітності. Надто вузька спеціалізація дослідників веде до того, що в процесі пізнання, яке перманентно видозмінює картину світу, втрачається занадто багато реляційної

інформації. Для цілісності осягнення ситуації необхідний синтез якісно-суб'єктивістських та кількісно-об'єктивістських дослідницьких стратегій. Незважаючи на скепсис та зневіру в евристичних можливостях застосування комплексних методів до соціального виміру, зокрема кібернетики, організаційної теорії, теорій складності, емергентності тощо, вирішити зазначену проблему на сьогоднішній момент немає іншої можливості, ніж новими більш соціологічними версіями всебічного системного підходу. Третє покоління цих підходів до наявного визначення порядку як функціональних структур додає поняття емергентності, враховує об'єктивну реальність – зовнішнє середовище – як систему та контекст процесів, що пізнаються, а також світоглядну складову дослідника, тобто включає суб'єкт пізнання в процес пізнання. Більш повне розуміння розширяє межі застосування методології пізнання соціальної самоорганізації також на сферу її здійснення, тобто тлумачить соціальну самоорганізацію не лише як пізнання, а як діяльність взагалі. Це робить дослідження більш точним та соціологічним одночасно, а головне – більш людиномірним. Так виникають передумови для нередукованого теоретичного обґрунтування практики.

4. Наслідком суперечності між білими плямами в теорії та широким різноманіттям соціальних практик соціальної самоорганізації є тенденція до використання синергетичних ідей як виправдання політично бажаного як природно необхідного. Зазначене положення простежується на прикладі тлумачення соціальної самоорганізації як механізму виникнення спонтанного соціального порядку. Припущення, що соціальний порядок формується стихійно та регулюється ринковим механізмом егоїстичної конкуренції, де успіху досягає сильніший, постає соціал-дарвіністським варіантом суспільного розвитку. Зазначена ідея не допускає можливість та усуває необхідність втручання людини в історичний процес, призводить до втрати перетворюючого начала людини, її здатності бути причиною змін у бутті, адаптувати зовнішнє середовище до власних потреб як її специфічної властивості, якої немає більше ні в якого виду на землі. У цій концепції немає місця для людини як творця

«другої природи» – культури, що в кінцевому підсумку позбавляє суспільство від людяності як вияву вищих моральних чеснот та цінностей. Це перешкоджає регулюванню глобальних процесів, покликаних нівелювати негативний вплив людської діяльності на клімат та біорізноманіття планети, розв'язати низку економічних й соціальних проблем, налагодити міжнародні відносини, що потребує альтруїстичної установки на співпрацю.

5. У контексті глобальних процесів виникає гостра необхідність доповнити таке редуковане розуміння цілеспрямованістю процесу соціальної самоорганізації. Чергова спроба поєднання природничо-наукового та гуманістичного розуміння соціальної самоорганізації та їх розгляд зі спільних методологічних позицій дозволили розкрити потенціал людини та її світогляду в регулюванні глобальних та локальних процесів. У такому всебічному, системному тлумаченні вона набуває всього спектру організаційних значень – від спонтанних процесів до цілеспрямованої діяльності. Однак, визначення соціальної самоорганізації як соціальної дії виявляється надто широким, тому ми зосередились на її різновиді, що започатковує якісні зміни в суспільстві – ініціативі. Відсутність чітко артикульованої спільної усвідомленої мети та спонтанний характер дій властивий для масових громадських ініціатив. Натомість, цілеспрямованість постає властивістю громадянських ініціатив, які трактуються як емергентна якість ініціативи. Відповідно, умовою результативної соціальної самоорганізації є саме громадянські ініціативи, взаємодії ініціативних громадян за принципом доповнюваності в руслі спільної мети під егідою надіндивідуальних (альтруїстичних) цінностей, що уможлиблює розвиток партнерських відносин та встановлення горизонтальних зв'язків. Зазначена стратегія дозволяє реалізувати принцип людиномірності, де з об'єднанням спонтанності та цілеспрямованості самоорганізація на соціальному рівні виражається як реалізація справді людського, як рух матерії, але зі специфічно людським – наявністю цілей, цінностей, світогляду.

6. Звідси, положення про виникнення глобальних взаємодій та їх властивостей як результату самоорганізації людей і нікого чи нічого більше,

тобто сприйняття самоорганізації як імперативу, сприяє більш продуманим та відповідальним взаємодіям з природою та суспільством, що створює умови для стійкого розвитку. Більш вичерпне розуміння соціальної самоорганізації в теорії підвищує шанси на результативність на практиці, забезпечує керованість складними процесами, знімає невизначеність та непередбачуваність.

7. До глобальних особливостей розгортання соціальної самоорганізації в Україні додається власна національна специфіка. Так, самоорганізація українського суспільства, попри поступове піднесення впродовж років незалежності, виявляється недостатньо продуктивною для сталого розвитку, її сильні, проте раптові позитивні ефекти швидко вичерпуються, а досягнутий рівень залучення громадян не закріплюється надовго. Протистоїть небезпеці авторитаризму адміністративно-територіальна реформа децентралізації, яка здійснюється під гаслом антитези тотальній централізації. І хоча органи місцевого самоврядування отримали більш гнучкі механізми здійснення повноважень, проте зміни на конституційному рівні можуть запустити центробіжні тенденції, що загрожують регіоналізацією та дезорганізацією суспільства. Крім того, ключовим залишається здатність громадян скористатися наданою кількістю свободи в результаті децентралізації та активно брати участь в місцевому самоврядуванні, адже демократичний устрій за надто низького рівня громадянської участі делегітимізується.

Таким чином основна увага зміщується на світоглядну складову людини як громадянина, її здатність діяти без вказівок та брати на себе відповідальність за все, що відбувається в країні. Цьому перешкоджає низка негативних ментальних особливостей, отриманих у спадок від тоталітарних режимів, що зменшують здатність до соціальної самоорганізації. Патерналізм, ресентимент, комплекс меншовартості сприяють поширенню утриманських настроїв, покладанню надмірних надій на державне забезпечення та вимогам соціальних гарантій, домінуванню споживчих цінностей, перманентній апатії до публічних справ та емоційно-афективних реакцій на події в суспільному житті.

Змінити ситуацію покликана сфера освіти та виховання. Проте, недоліки на ідеологічно-концептуальному рівні затрудняють подолання диктату зовнішніх обставин – ринкового суспільства, а вплив освіти обмежується формуванням індивідів, адаптованих до наявного суспільного устрою. Так ефект освіти в Україні зводиться до засвоєння в процесі навчання раніше накопиченого досвіду людства, прищеплення культури оперування інформацією, отриманої в результаті спостереження того, що вже існує, формуючи аналітичний склад розуму.

Натомість, керовані та відповідальні суспільні зміни, що характеризують специфічно людське буття, обов'язково передбачають перспективний, але вірогідний погляд на те, що може бути в майбутньому – наявність цілей. Формулювання цілей вимагає парадоксальної здатності людини оперувати тим, чого ще немає – здатності до синтетичного мислення. Відтак, теорія самоорганізації як нова парадигма, що розкриває механізм виникнення нового, впорядкованого стану системи будь-якої природи, послідовно імплементована в освітню сферу, здатна забезпечити розвиток вміння генерації цілей суспільного поступу, зокрема ідеології, як теоретично-інтелектуального продукту. Цілепокладання та досягнення поставленої мети на індивідуальному, локальному, національному рівнях здатні змістити акценти з пошуку пристосувальних стратегій до патологічної соціальної системи, на цілеспрямовані спроби її покращити.

Таким чином, налагодження засвоєння населенням синтетичного мислення, заснованого на людиномірності теорії самоорганізації, дозволить подолати кризу уявлень, запропонувати кращі форми глобального соціального порядку та головне – олюднити всю сферу суспільних відносин. Україна, тотально подолавши власні ментальні деформації, може стати міжнародним флагманом цього процесу. Заснована на новітніх досягненнях соціально-філософської теорії, розробка концептуального сценарію олюднення суспільних відносин в Україні, що виявляється в її науково обґрунтованій ідеології, постає перспективою досліджень самоорганізації соціальних систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амін, С. (02 січня 2013). *Економічна глобалізація та політичний універсалізм: чи суперечать вони одне одному?* (Пер. А. Чередніченко, ред. Д. Пілаш). Спільне. <https://commons.com.ua/ru/ekonomichna-globalizatsiya-ta-politichn/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
2. Андрущенко, В. (2006). *Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу*. Київ: Інститут вищої освіти АПН України.
3. Анісімов, І. (2014). *Синергетика*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 511 с.
4. Арендт, Х. (2005). *Джерела тоталітаризму*. Київ: Дух і Літера. 584 с.
5. Балакірева, О. М. (2007). Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*, 2, 7–19.
6. Бауман, З. (2008). *Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства*. Переклад з англійської Ігоря Андрущенка. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія". 109 с.
7. Бевзенко, Л. (2002). *Соціальна самоорганізація. Синергетическа парадигма: можливості соціальних інтерпретацій*. Київ: Інститут соціології НАН України. 437 с.
8. Бевзенко, Л. (2014). Соціальна інтеграція – концептуальні акценти в контексті соціоорганізаційного підходу. *Соціальні виміри суспільства*, 6, 50–69.
9. Беззубко, Л. & Кольцова, Д. (2006). *Органи самоорганізації населення: проблеми і шляхи рішення*. Донецьк: Норд-Прес. 122 с.
10. Бек, У. (2015). *Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія*. Пер. з нім. Олександра Юдіна. 2-е видання. Київ: Nika-Tsentr. 404 с.

11. Белопольский, Н. Г. (2020). *Энвироника – фундаментальная наука о спасении и развитии земной цивилизации или новая концепция развития мира*. Монография. (Изд. 4-е, перераб. и доп). Киев: НАН Украины, Ин-т економіки пром-сти. 354 с.
12. Біленький, Є. & Козловець, М. (ред.) (2006). *Соціологія: словник термінів і понять*. Київ: Кондор. 372 с.
13. Бойченко, М.(2019). Проблеми суспільної самоорганізації та інституціоналізації у період радикальних трансформацій в Україні на рубежі тисячоліть: досвід соціально-філософського аналізу (Рецензія на монографію В. Андрущенка «Організоване суспільство»). *Рідна школа. Педагогічна преса*, 74–75.
14. Бойченко, М. (б. д.). Соціальна філософія і методологія наукового дослідження. https://asp.knu.ua/doc/Lektoriy/Social_Philosophy.pdf. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
15. Болдирев, С. (2003). *Організаційно-правові питання місцевого самоврядування в Україні* [Автореф. дис. канд. юрид. наук, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого].
16. Будз, В. & Гоян, І. (2021). Аксіологічний вплив світогляду на самоорганізацію соціального відчуження та соціальної інтеграції. Збірник наукових праць ЛОГОС, 90–92. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-05.02.2021.v4.22>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
17. Будз, В. (2008). Самоорганізація як методологічний принцип соціальної філософії. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*, XI, 58–63.
18. Будз, В. (2017). *Самоорганізація суспільної дійсності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників: у 5 томах. Том 1: Прологомени до самоорганізації суспільного буття. Концептуальні та методологічні основи дослідження* : монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

19. Будз, В. (2019). Панантропологічна парадигма суспільної самоорганізації. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 23, 12–18.
20. Буко, С. (2006). Специфіка активності міжнародних НУО на ринку соціальних послуг. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 54, 235–243.
21. Вебер, М. (1998). *Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика*. Пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ: Основи. 534 с.
22. Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Пер. з нім. О. Погорілого. Київ: Основи. 261 с.
23. Вознюк, О. В. (2005). *Концепція цілісності як основа філософського синтезу знань*. Житомир: Рута-Волинь. 654 с. іл. 90. Бібліогр.: 1940 назв.
24. Вознюк, О. В. (2012) *Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика. Монографія*. ЖДУ ім. І.Франка, Житомир. 708 с.
25. Вознюк, О. В. (2018). Аналіз співробітництва і партнерства як орієнтирів концепції «Нова українська школа». В: *Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи*. За заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. У 2-х ч. Ч. 1. Житомир: ФОП «НМ Левковець». 236 с. С. 29–37.
26. Вознюк, О. В. (2022a) Основні аспекти синергетичної теорії педагогічної дії. *Нові технології навчання*, 96, 35–43.
27. Вознюк, О. В. (2022b). Метод нелінійного прогнозування історичних подій. В: *Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука: колективна монографія*. За наук. ред. А. П. Самодрини. Т. 2. Київ–Кременчук: ПП Щербатих О. В. С. 263-308.
28. Вознюк, О. В. (2022c). Педагогічна парадоксологія як ефективний інструмент формування ноосферної свідомості. В: *Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука: колективна монографія*. За наук. ред. А. П. Самодрини. Т. 2. Київ – Кременчук: ПП Щербатих О. В. С. 263–308.
29. Вознюк, О., Кубіцький, С., Балановська, Т., Чіп, Л. & Дорофєєв, О. (2022d). Синергетичне моделювання процесів управління в освітній сфері в умовах використання тимчасових самокерівних управлінських цільових команд.

- Financia land Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 3(44), 317–327. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.3.44.2022.3749>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
30. Возняк, С. М. (2012). Дегуманізація особистості як феномен сучасності. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 16, 86-90.
31. Возняк, С. С. (2022). Освіта як спосіб творення людяності (с. 207-209). В: *Гуманізм. Людина. Людяність*. Матеріали XXXI-х Міжнародних людинознавчих філософських читань (Дрогобич, 2021 р.). Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), В. В. Лімонченко, М. С. Галушак. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. 227 с.
32. Ворона, В. М. (2020). Від партійної ідеології – до наукової методології пізнання і реалізації закономірностей розвитку суспільства (Передмова). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21), 13-34. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
33. Воронкова, В. & Кивлюк, О. (2017). Саморозгортання глобалізованого світу як сукупності складних соціальних систем в умовах стохастичності, невизначеності та «балансування на межі хаосу» (с. 83-87). В: *Глобалізований світ: випробування людського буття*. Міжнародна науково-теоретична конференція, 6-7 жовтня 2017 року: матеріали доповідей та виступів; [М. А. Козловець та ін. (редкол.)]. Житомир: Вид-во Євенок О. О. С. 83–87. 404 с.
34. Воронкова, В. Г. & Максименюк, М. Ю. (2016). Саморозгортання організації як складної ієрархічної системи в умовах стохастичності інформаційного суспільства. *Гілея*, 111, 143–148.
35. Воронкова, В. Г. & Нікітенко, В. О. (2022). *Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика : монографія*. Львів-Торунь : Liha-Pres. 460 с.

36. Воронкова, В. Г. & Олексенко, Р. І. (2020). Філософія державного управління: синергетична методологія дослідження. *Humanities Studies: збірник наукових праць*. Голов. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика». 5(82), 172–184. DOI: <https://doi.org/10.26661/hst-2020-5-82-13>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
37. Воронкова, В. Г. (2009). Синергетична методологія аналізу соціального управління. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 36, 26–46.
38. Гаврилишин, Б. (24.09.2014). Успішність країни залежить від її людського потенціалу. *Ініціативна група «Першого грудня»*. Retrieved January 12, 2022 from <http://1-12.org.ua/2014/09/24/3256#more-3256>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
39. Гаск, Фрідріх А. (2016). *Шлях до кріпацтва*. Скорочена версія для журналу «Читацький оглядач». Переклад з англійської: ГО «Ціна держави». Київ: ГО «Ціна держави». 66 с.
40. Гантінгтон, Семюел П. (2006). *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. Переклад з англійської Наталії Климчук. Львів: Кальварія. 447 с.
41. Гіденс, Е. (1999). *Соціологія*. Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук.ред. О. Іващенко. Київ: Основи. 726 с.
42. Горбунова, Л. С. (2013). Постнекласична раціональність: трансдисциплінарний дискурс в науці і освіті. *Вісник Харківського національного педагогічного університету. Філософія*, 1, 40.
43. Горбунова, Л. С. (2018). Самоорганізація трансверсальної самості в контексті невизначеності (до обґрунтування трансформативного навчання). Ч.1. *Філософія освіти*, (1), 134–149.
44. Гордійчук, О. О. (2019а). Генеза категорії ментальності в соціально-філософському дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 23, 26–34. http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/23_2019/23_2019.pdf#page=26. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

45. Гордійчук, О. О. (2019b). Термінологічна проблематика поняття ментальності у соціально-філософському дискурсі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 2 (86), 39–50.
46. Горохова, Л. В. (2017). Філософія та соціально-гуманітарні дисципліни у сучасних вузах. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, (1), 37–41.
47. Горохова, Л. & Горобчук, Л. (2021). Дебати як технологія розвитку громадянської компетентності молоді (с. 13–18). В: *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: зб. наук. праць*; редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. М. Слюсар, О. В. Чаплінська [та ін.]. Житомир: Вид-во Євенок О. О. 210 с.
48. Горохова, Л. В. (2023a). Теорія соціальної дії Макса Вебера перед викликами глобальних трансформацій. *Humanities Studies: збірник наукових праць*. Голов. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 16 (93), 18–24. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-16-93-02>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
49. Горохова, Л. & Невинна Г. (2023b). Досягнення та перспективи реформи децентралізації в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 46, 253–261. URL: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.32>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
50. Гороховський, І. Л. (2008). *Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України* [Автореф. дис. канд. політ. наук, Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара].
51. Гоян, І. М. (2021). Специфіка самоорганізації молоді: соціально психологічний аспект. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, № 3 (56), Т. 2. С. 42–53. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-42-53>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

52. Грабар, І. Г., Вознюк, О. В., Козловець, М. А. (2002). *Соціосинергетика та ідеологія держави: Навчальний посібник*. Житомир. 187 с.
53. Гулевська, С. Ф. (2011). Самоорганізація населення як спосіб забезпечення соціальних прав громадян. *Теорія та практика державного управління*, 1(32), 1–6. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2011_1_38. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
54. Державна служба статистики. (2022). *Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника на 1 січня 2022 року. Архів 2022–2013*. https://ukrstat.gov.ua/edrpu/ukr/EDRPU_2021/ks_opfg/arh_ks_opfg_21.htm. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
55. Дзьобань, О. П. & Левада, О. В. (2011). Самоорганізація в соціальному просторі: філософський аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, (8), 3–11.
56. Дзьобань, О. П. & Руденко, С. О. (2012). Системний вимір місцевого самоврядування: управлінські і самоорганізаційні процеси. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*, 4,(14), 119–128.
57. Дзьобань, О. П. (2011). Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія, (9), 3–16.
58. Добронравова, І. С. (1990). *Синергетика: становлення нелінійного мислення*. Київ: Либідь. 149 с.
59. Добронравова, І. С. (2003). Причинність и целостность в синергетических образах мира. *Практична філософія*, 1, 6–10.
60. Добронравова, І. С. (2017). *Практична філософія науки: зб. наук. праць*. Суми: Університетська книга. 352 с.

61. Добронравова, І., Бевзенко, Л., Богата, Л., Горбунова, Л., Доннікова, І., Мелков, Ю., Надурак, В. & Ратніков, В. (2016). Досягнення та перспективи синергетичних досліджень у вітчизняній гуманітаристиці. (Круглий стіл). *Філософія освіти*, 1(18), 189–220.
62. Донникова, И. А. (2013). Феномен социальной самоорганизации: антропологическая интенция анализа. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Социология. Педагогика. Психология*, 26(65),(4), 151–162.
63. Доннікова, І. А. (2009). Філософсько-синергетичні аспекти пізнання соціальної складності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 39, 107–115.
64. Доннікова, І. А. (2012). *Соціальна самоорганізація як об'єкт філософсько-культурологічного аналізу* [Дис. док. філософ. наук, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова].
65. Доннікова, І. А. (2020). *Людиностворювальна освіта: від теорії до практики* (презентація монографії «Створювальна сила знання») (с. 10–12). В: Доннікова, І. А. (ред.). *Створювальна сила знання. Матеріали 3-го круглого столу «Створювальне знання: гуманізм, інновація, самоосвіта»*, 12 червня 2020 р. Одеса: НУ «ОМА». 58 с. http://www.onma.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Nash_3_j_Kruglyy-stol_NUOMA_12.06.20.pdf. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
66. Донченко, Е. А. (2005). *Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни)*. Київ: Знання. 324 с.
67. Донченко, О. А. (2001). Психологія трансперсональних конструктів. *Психологія і суспільство*, 3(5), 44–104.
68. Ершова-Бабенко, И. В. (2003). Психосинергетика в контексте истории развития синергетики. *Практична філософія*, 1 (7), 161–173.
69. Ершова-Бабенко, И. В. (2015). *Психосинергетика*. Херсон: Гринь Д. С. 488 с.

70. Європейська Хартія місцевого самоврядування. №994_036. (1985/1997). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
71. Євтушенко, О. & Лушагіна, Т. (2013). *Місьцеве самоврядування в Україні : теорія та практика становлення: навчальний посібник*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили. 316 с.
72. Єрмоленко, А. (2007). *Парадигмальні трансформації етики за доби екологічної кризи*(с. 8–10). В: А. Карась (ред.), *Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії*. Тези міждисциплінарної конференції, 29–30 листопада 2007 р. Львів. 160 с.
73. Єрмоленко, А. М. & Кисельова, О. О. (ред.). (2006). *Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід*. Київ: Етна-1. 268 с.
74. *Загальна інформація*. (б. д.). Децентралізація в Україні. <https://decentralization.gov.ua/about>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
75. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». №157-VIII. (2015). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
76. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». №280/97-ВР. (1997). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
77. Закон України «Про органи самоорганізації населення». №2625-III. (2001). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
78. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування». № 2493-III. (2001). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

79. Закон України «Про співробітництво територіальних громад». №1508-VII. (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
80. Закон України «Про статус депутатів місцевих рад». №93-IV. (2002). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
81. Зимогляд, В. (2016a). Місцеве самоврядування як чинник розвитку українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологія, 3, 142–153.
82. Зимогляд, В. (2016b). Феномен самоорганізації в проблемному полі місцевого самоврядування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологія, 3, 247–251.
83. Івженко, І. Б. (2017). Системна самоорганізація як ключова властивість функціонування волонтерських рухів. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. Серія: Державне управління, 1, 131–141.
84. Каралаш, Ю. (2017). Синергетика як метод соціально-філософського пізнання. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка: Філософські науки*, 1, 48–54. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vzduffn_2017_1_11.
85. Каралаш, Ю. (2018). Соціальна діяльність і її роль в сучасних соціальних процесах. *European philosophical and historical discourse*, 4, 3, 137–143.
86. Каралаш, Ю. (2019). Місцеве самоврядування як форма локальної самоорганізації. *Практична філософія*, 3, 25–32.
87. Каралаш, Ю. (2020). Соціальна самоорганізація як імператив сталого розвитку. *Практична філософія*, 2 (76), 27–35.
88. Каралаш, Ю. (2023). Самоорганізація соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації. *Humanities Studies: збірник наукових праць*. Голов. ред.

- В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 16 (93), 25–31.
DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-16-93-03>.
89. Кастельс, М. (2007). *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*. Пер. з англ. А. Волкова, Е. Ганиш. Київ: Ваклер. 304 с.
90. Кельман, М. С. & Мельник, Н. В. (2018). *Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні. Монографія*. Львів: Растр-7. 212 с.
91. Кизима, В. (2002). Матерія. *Філософський енциклопедичний словник*. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис. С. 366–367. 742 с.
92. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (26.01.2022). *Динаміка довіри соціальним інституціям протягом 2020–2021 років: результати телефонного опитування*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1093&page=1>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
93. Ковбасюк, Ю. В., Ващенко, К. О., Сурмін, Ю. П. та ін. (ред.). (2012). *Державне управління: підручник у 2 т. (Т. 1)*. К.; Дніпропетровськ: Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. 564 с.
94. Ковбасюк, Ю. В., Ващенко, К. О., Толкованов, В. В. та ін. (ред.). (2014). *Місьцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації: наук. доп.* Київ: НАДУ. 128 с.
95. Ковтун, Н. М. (2015). До проблеми визначення поняття «активність» у контексті соціально-філософського аналізу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 6, 22–29.
96. Ковтун, Н. М. (2016). Вольова регуляція соціальної активності у контексті проблеми консолідації українства. *Українознавчий альманах*, 19(1), 28–32.
97. Ковтун, Н. М. (2017а). Дегуманізація наукового і освітнього простору в умовах транзитивності сучасного суспільства. В: М. А. Козловець та ін. (редкол.), *Глобалізований світ: випробування людського буття* (с. 325–

- 329). Міжнародна науково-теоретична конференція, 6–7 жовтня 2017 року: матеріали доповідей та виступів. Житомир: Вид-во Євенок О. О. 404 с.
98. Ковтун, Н. М. (2017b). Криза світоглядно-ціннісних орієнтацій в ситуації транзитивності постіндустріального суспільства. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, Філософські науки*, 1(83), 55–59.
99. Ковтун, Н. (2020). Соціальні виклики Industry 4.0. в урбанізованому просторі країн периферії і напівпериферії світ-системи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. Студії*, 32, 44–50.
100. Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 558 с.
101. Козловець, М. А. (2015). *Процеси державотворення у контексті ментальності українців* (с. 239–245). В: П. Ю. Саух та ін. (ред.), *Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі. Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року: матеріали тез та виступів*. Житомир: Вид-во Євенок О. О. 286 с.
102. Козловець, М. А. (2018a). Державотворення у контексті ментальності українців, або Філософія національного мазохизму. *Практична філософія*, 3(69), 181–198.
103. Козловець, М. А. (2018b). Ментальність українського народу і процеси державотворення. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, (1 (84)), 48–53.
104. Козловець, М. А. & Туренко, О. (2019). Європейський досвід інтерпретації дихотомії доброчесності і солідарності. *Українська полоністика*, 16, 67–76.
105. Козловець, М. А. & Горохова, Л. В. (2022). *Європейське самовизначення України: нові контексти й виклики* (с. 144–151). В: *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: зб. наук. Праць. Редкол. М. А. Козловець, Л. В. Горохова, О. В. Чаплінська [та ін.]*. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка. 192 с.

106. Козобродова, Д. М. (2019). *Самоорганізація як предмет соціально-філософського аналізу*. [Автореф. кваліфік. роб. канд. філософ. наук, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»].
107. Кольцова, Д. В. (2006). *Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування* [Дис. канд. наук з держ. упр., Донбаська національна академія будівництва і архітектури].
108. Конституція України. № 254к/96-ВР. (1996). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
109. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні №333-2014-р. (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
110. Кочубей, Н. (2013). *Синергетические концепты в нелинейных контекстах: сети, управление, образование*. Саарбрюкен: Palmarium Academic Publishing. 265 с.
111. Кремень, В., Табачник, Д. & Ткаченко, В. (2003). *Україна: проблеми самоорганізації: В 2-х тт. Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації*. Київ: Промінь. 464 с.
112. Кримський, С. (2002). Діяльність. У В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов ... та Н. В. Хамітов (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник*. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ: Абрис.
113. Лебідь, А. Є. (2005). *Концепція самоорганізації макросоціальних структур та її методологічна роль в осмисленні феномену соціальної еволюції*: [Автореф. дис... канд. філос. наук, Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України].
114. Лібанова, Е. М. (ред.). (2012). *Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції*. Колективна

- монографія. (У 2-х томах). Відпов. за випуск Л.М. Черенько, О.В. Макарова. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України. 436 с.*
115. Лісовий, В. С. (2007). Дія і діяльність. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ... та Я. С. Яцків (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-26502>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
116. Лукашевич, В. М. (2006). Глобалистика: Учебное пособие. 3-е издание, переработанное и дополненное. Львов: «Новий світ-2000». 540 с.
117. Лугай, В. С. (2003). Синергетическая парадигма как философско-методологическая основа решения основных проблем XXI века. *Практична філософія*, 1(7), 10–38.
118. Любивий, Я. В. (2008). Синергетична модель постнекласичної раціональності. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 74, 3–14.
119. Макеев, С. & Оксамитна, С. (ред.). (2017). *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. Київ: НаУКМА. 180 с.
120. Малюта, А. Н. (1989). *Гиперкомплексные динамические системы*. Львов: Вища школа. 120 с.
121. Малюта, А. Н. (1990). *Закономерности системного развития*. Киев: Наукова думка. 136 с.
122. Малюта, А. Н. (1991). *Система деятельности*. Киев: Наукова думка. 208 с.
123. Матійчик, А. В. (2016). *Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України*. [Дис. канд. політ. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].
124. Мацейко, А. Ю. (2020). Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг (с. 91–94). В: Н. В. Ільків, В. О. Кучер & Долинська М. С. *Актуальні проблеми реформування законодавства про працю та у сфері соціального захисту*. Збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (21 травня 2020 року).

- Львівський державний університет внутрішніх справ. 219 с.
https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3269/1/21_05_2020.pdf#page=91. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
125. Мелков, Ю. О. (2012). Иерархия целей и ценностей: пределы самоорганизации. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*, 20, 22(4), 118–125.
126. Мельник, Н. В. (2017). *Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні* [Автореф. дис. канд. юрид. наук, Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького].
127. Мелков, Ю. (2014). Людиномірність як характерна риса постнекласичної науки. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Філософія*, 706–707, 68–73.
128. Мелков, Юрій. (2015). Людина в постнекласичній науковій картині світу. *Філософія освіти*, 2(17), 222–234.
129. Міхальов, О. М. (2015). Публічне управління і соціальна діяльність: співвідношення понять. *Сучасні проблеми державного управління в умовах системних змін. Серія: Державне управління*, XVI, 297, 132–140.
130. Міхальов, О. М. (2018). Методологічні аспекти дослідження сучасної еліти. *Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ*, 4(76), 9–14.
131. Мішина, Н. В. (2009). Самоорганізація населення в Україні: категоріальний апарат. *Актуальні проблеми держави і права*, 49, 324–328.
132. Мішина, Н. В. (2009). Теорії місцевого самоврядування і самоорганізація населення. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*, 8, 163–170.
133. Набатова, О. О. (2013а). «Економіка знань» як глобальна інновація. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія: Економічна теорія та право, 2, 293–295.

134. Набатова, О. О. (2013b). Соціально-інноваційна діяльність суспільства як умова людського розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 4(15), 72–84.
135. Надолішній, П. І. (2011). Синергізм. В: Ю. В. Ковбасюк (ред.), *Енциклопедія державного управління* (с. 556–557). (У 8 т.), Т. 2. К.: Нац. акад. держ. упр. при Президентові України.
136. Надурак, В. В. (2015a). Система суспільної моралі в контексті основних принципів синергетики: підсумки дослідження. *Філософія освіти*, 2, 271–280.
137. Надурак, В. В. (2015b). *Система суспільної моралі в контексті основних принципів синергетики (етико-філософський аналіз)* [Дис. д-ра філос. наук, Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника].
138. Наталенко, Н. (09.01.2022). Про проєкт «тексту змін до Конституції України в частині децентралізації влади від 29.11.2021». Коментарі та міркування. *Інститут громадянського суспільства*. <https://cutt.ly/i0q4oVF>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
139. Наумкіна, О. А. (2001). *Роль теорії самоорганізації в осмисленні феномена коеволюції суспільства та природи* [Автореф. дис... канд. філос. наук, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України].
140. Наумкіна, О. А. (2015). Нелінійне мислення в сучасному швидкоплинному світі. *Філософія науки: традиції та інновації*, 2, 13–18.
141. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затверджена Указом Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» №487/2021. (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
142. Ніцше, Ф. (2002). *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі*. Пер. з нім. А.Онишко. Львів: Літопис. 320 с.

143. Олексенко, Р. І. & Молодиченко, В. В. (2017). Концептуальні пріоритети формування сучасної людини економічної. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 70, 164–175.
144. Олексенко, Р. І. (2014). *Філософія ринкових відносин в сучасній Україні (соціально-філософський аналіз)*. [Автореф. дис. доктора філософських наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ].
145. Орловський, О. С. (2004). *Правовий статус органів самоорганізації населення* [Дисертація канд. юрид. наук, Одеська національна юридична академія].
146. Пеліванова, Н. (2011). Органи самоорганізації населення в Україні як інститути місцевого самоврядування та громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*, (2), 321–331.
147. Пилипко, Є. В. (2003). *Самоорганізація історичного процесу (методологічний аналіз)* [Дисертація канд. філос. наук, Харківський військовий ун-т].
148. Пікетті, Т. (2016). *Капітал у XXI столітті*. Пер. з англійської Наталії Палій. Київ: Наш Формат, 2016. 696 с.
149. Подлесна, В. Г. (2010). Індикативне планування: сутність та роль у здійсненні інноваційно спрямованого соціально-економічного розвитку. *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*, 1(3), 2, 262–267.
150. Попов, Б. В., Фадєєв, В. Б., Носова, Г. Ю., Багінський, В. В. & Нельга, О. В. (2007). *Соціальні практики у глобальному вимірі*. Київ: Наукова думка.
151. Попов, С. М. (2010). Синергетична методологія соціосинергетики як нового наукового напрямку. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 42, 171–181.
152. Постанова Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» №807-ІХ. (2020). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

153. Прибыткова, И. М. (2009). Пространственная самоорганизация населения: теоретико-методологические предпосылки исследования. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, (4), 84–98.
154. Приятельчук, А. (2012). Поняття "робота", "праця" та "матеріальне виробництво". *Українознавчий альманах*, 7, 187–189. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2012_7_60. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
155. Пунченко, О. П. (2017). Информационное общество в пространстве философских проблем современности. В Воронкова В. Г. (ред). *Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку : колективна монографія* (с. 50–87). Запоріжжя: Запорізька державна інженерна академія.
156. Рафальський, О. О. (2018). *Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 400 с.
157. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» №1035-р. (2007). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-p#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
158. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» № 710-р. (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
159. Ручка, О. (2018). Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6 (20), 210–215.
160. Савенко, В. І., Гончаренко, Т. А., Ключова, В. В & Победа, С. С. (2021). Загальна організаційна наука О. О. Богданова – тектологія – основа теорії систем та методології. В: International scientific and practical conference “Trends in the scientific development”. Vancouver, Canada. Sep, 28 – Oct, 01. <https://cutt.ly/ywqybQ2H>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

161. Самойленко, Л. Я. (2009). Розвиток місцевого самоврядування в умовах саморозгортання демократії як головний концепт дослідження. *Економіка та держава*, 10, 96–98.
162. Саух, П. Ю. (2016). *Культура і релігія перед викликами глобалізації: демаркація меж впливу* (с. 33–36). В: П. Ю. Саух та ін. (ред.). Релігія у глобальному світі. Міжнародний форум, 29 – 30 вересня 2016 року. Матеріали доповідей та виступів. Житомирський державний університет імені Івана Франка, Український Католицький Університет.
163. Саух, П. Ю. (2019). Культура vs релігія в добу глобалізації. Правда про універсалізацію. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2(89), 184–196.
164. Свідзинський, А. В. (2009). *Синергетична концепція культури*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня». 696 с.
165. Семенов, Д. (21 июня 2020). *Конец будущего?* Koine. <https://www.koine.community/denis-semenov/конец-будущего/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
166. Семигіна, Т. В. & Лиховид, Д. О. (2015а). Моделі та форми громадської активності у територіальних громадах. *Нова парадигма*, (128), 171–177.
167. Семигіна, Т. В. & Лиховид, Д. О. (2015b). Чи можлива самоорганізація територіальних громад в Україні? *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*, (173), 67–71.
168. Сергієнко О. (2021а). Аналіз законопроекту щодо розподілу повноважень органів місцевого самоврядування у зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою №6282. 23.11.2021. *Інститут громадянського суспільства*. <https://cutt.ly/nI5HmZn>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
169. Сергієнко, О. (2021b). Аналіз законопроекту щодо розподілу повноважень органів місцевого самоврядування у зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою №6282. 11.11.2021. *Інститут громадянського суспільства*. <https://cutt.ly/rI5LmSk>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

170. Сила, В. Г. (2016). *Соціальна роль громади в умовах трансформації українського суспільства* [Дис. канд. філос. наук, Житомирський державний ун-т імені Івана Франка].
171. Сінькевич, О. (2010). Місцеве самоврядування в контексті становлення громадянського суспільства в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*, 10, 164–169.
172. Слозанська, Г. І. (2018). *Самоорганізація як фактор розвитку територіальної громади* (с. 130–133). В: В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанська (ред.). *Соціальна робота: виклики сьогодення. Збірник наукових праць за матеріалами VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль, 26–27 квітня 2018 р. ТНПУ ім. В. Гнатюка. 176 с.* <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/15074>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
173. Спиця, Н. В. (2010). Проблеми методології дослідження процесів самоорганізації суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 41, 178–193.
174. Сунь-Цзи. (2016). *Мистецтво Війни*. Пер. Ганна Литвиненко. Харків: КСД.
175. Тишкун, Ю. (2010). «Третій сектор» в Україні у контексті реалізації зовнішньополітичних інтересів держав заходу. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 22, 124–129.
176. Тищенко, Ю. А., Литвиненко, О. М., Михайлова, О. Ю. та ін.. (2021). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року : аналіт. доп.* Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 112 с.
177. Ткаченко, В. М. (1994). *Україна: Історіософія самоорганізації*. Київ: Ін-т історії України НАН України. 41 с.
178. Ткачук, А., Агранофф, Р. & Браун, Т. (1997). *Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. Посібник*. Київ: Заповіт. 188 с.
179. Ткачук, А., Ткачук, О. & Дятленко, С. (2020). *Децентралізація – самоорганізація – самореалізація. Матеріали для вчителів і не тільки*. Київ: ТОВ «Видавництво «Юстон». 224 с.

180. Український незалежний центр політичних досліджень. (2019). *CSO-Meter. Оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства*. <https://csometer.info/sites/default/files/2022-02/CSO%20Meter%20Country%20Report%202019%20Ukraine%20%E2%80%93%20Ukrainian.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
181. Фадеев, В. (17 сентября 2020). О естественном и спонтанном. *Koine*. <https://www.koine.community/fadvladgmail-com/o-естественном-и-спонтанном/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
182. Фезерстоун, М. & Леш, С. (2008). Глобалізація, модерність і опросторовлення суспільної теорії: Вступ. В М. Фезерстоун, С. Леш & Р. Робертсон (ред.). *Глобальні модерності* (с.17–47). Пер.з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр. 400 с.
183. Хайєк, Ф. А. (1999). *Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3 т. Т. 1.: Правила та порядок*. Пер. з англ. Київ: Сфера. 196 с.
184. Хайєк, Ф. А. (2000). *Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 3.: Політичний устрій вільного народу*. Пер. з англ. Київ: Сфера. 252 с.
185. Черниш, Н. Й. (2019). Українська соціологія у пошуках загальної теорії в умовах міждисциплінарності. *Український соціум*, 2 (69), 9–34. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2019_2_3. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
186. Чернов, С., Воронкова, В., Банах, В., Соснін, О., Жукаускас, П., Ввайнхардт, Й. & Андрюкайтене, Р. (ред.). (2017). *Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід. Монографія*. Запоріжжя: Запоріз. держ. інж. акад. 602 с.
187. Шульга, М. (2018). Збій соціальної матриці. Монографія. Київ: Інститут соціології НАН України. 284 с.
188. Шумпетер, Йозеф А. (2011). *Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу*. Пер. з

- англ. В. Старка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 242 с.
189. Яблонський В. М., Балакірева О. М., Бондар Т. В. та ін. (2017). *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доповідь*. (за заг. ред. О. А. Корнієвського). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 56 с.
190. *Яка громада є спроможною?* (б. д.). Децентралізація в Україні. <https://decentralization.gov.ua/questions/27>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
191. Яковлєв, М. & Гарань, О. (ред.). (2015). *Україна після Євромайдану: досягнення та виклики*. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 132 с.
192. Allen, P., Engelen, G. & Sanglier, M. (1984). Self-Organising Dynamic Models of Human Systems. In Frehland, E. (ed.), *Synergetics – From Microscopic to Macroscopic Order* (Springer Series in Synergetics, vol 22, pp. 150–171). Berlin, Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-69540-7_16.
193. Ashby, W. R. (1947). Principles of the Self-Organizing Dynamic System. *The Journal of General Psychology*, 37(2), 125–128. <https://doi.org/10.1080/00221309.1947.9918144>.
194. Ashby, W. R. (1962). Principles of the Self-Organizing System. In H. von Foerster & G. W. Zopf, Jr. (eds.). *Principles of Self-Organization* (pp. 255–278). New York: Pergamon Press. Republished in *Emergence: Complexity and Organization Special Double Issue*, 6(1–2), 2004, 102–126.
195. Bailey, Kenneth D. (1994). *Sociology and the New Systems Theory. Toward a Theoretical Synthesis*. New York: State University of New York.
196. Bak, P. (1996). *How Nature Works: The Science of Self-organized Criticality*. New York: Springer-Verlag.
197. Barry, N. (1995). Hayek's theory of social order. *Il Politico*, 60(4 (175)), 557–581.
198. Beresford, Peter & Croft, Suzy. (2016). *Citizen Involvement: A Practical Guide for Change*. Macmillan International Higher Education.

199. Bickhard, M. H. (2011). Some Consequences (and Enablings) of Process Metaphysics. *Axiomathes*, 21, 3–32. <https://doi.org/10.1007/s10516-010-9130-z>.
200. Boaz, David (30 January 2009). "Libertarianism". Encyclopædia Britannica. Retrieved 04 January 2022.
201. Bogdanov, A. (1980). *Essays in Tektology: The General Science of Organization*. Translated by George Gorelik. The Systems Inquiry Series. Bela H. Banathy & George Klir (ed.). Seaside, CA: Intersystems Publications. 289 p.
202. Boxer, Philip & Kenny, Vincent (1990). The Economy of Discourses: A Third Order Cybernetics? *Human Systems Management*, 9, 205–224.
203. Butler, J. Laclau, E. & Žižek, S. (2000). *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on The Left*. London and New York: Verso.
204. Capra, Fritjof. (1996). *The Web of Life: a New Scientific Understanding of Living Systems*. New-York: Ist Anchor Books ed. 357 p.
205. Chenoweth, Erica & Stephan, Maria J. (2011). *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New-York: Columbia University Press.
206. Chepin, E. (2021). Robotics: From first-order cybernetics to third-order cybernetics. *Procedia Computer Science*, Vol. 190, 130–136 pp. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.06.016>.
207. Chorąży, Mieczysław. (2014). Zjawisko samoorganizacji jako element ewolucji życia. *Rocznik Teologii Katolickiej*, XIII (1), 35–57.
208. Cilliers, Paul. (2002). *Complexity and Postmodernism. Understanding Complex Systems*. London – New-York: Routledge, Taylor & Francis.
209. Dale, G. (2018). ‘Our world was made by nature’: constructions of spontaneous order. *Globalizations*, 15(7), 924–940. <https://doi.org/10.1080/14747731.2018.1498172>.
210. Ferguson, N., Laydon, D., Nedjati, Gilani, G., Imai, N., Ainslie, K., Baguelin, M. ... & Ghani, A. (2020). *Impact of non-pharmaceutical interventions (NPIs) to reduce COVID19 mortality and healthcare demand*. (Report 9). Imperial College London. <https://doi.org/10.25561/77482>.

211. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (April, 2020). *Global Report on Food Crises 2020: Joint analysis for better decisions*. <https://www.fao.org/3/ca8786en/CA8786EN.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
212. Freedom House. (2020). *Nations in Transit 2020*. <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2020>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
213. Frehland, E. (ed.), (with Hermann Haken). (1984). *Synergetics – From Microscopic to Macroscopic Order* (Springer Series in Synergetics, vol 22). Berlin, Heidelberg: Springer.
214. Fuchs, Christian & Hofkirchner, W. (2005). Self-organization, knowledge and responsibility. *Kybernetes*, 34(1/2), 241–260. <https://doi.org/10.1108/03684920510575825>.
215. Fuchs, Christian. (2002a). Modern Society – a Complex, Evolutionary, Self-Organising, Antagonistic System. *INTAS Project "Human Strategies in Complexity"* (<http://www.self-organization.org>) Research Paper, Vienna: Vienna University of Technology.
216. Fuchs, Christian. (2002b). Some Implications of Anthony Giddens' Works for a Theory of Social Self-Organization. *Emergence*, 4, (3), 7–35. <https://doi.org/10.1207/S15327000EM0403-03>.
217. Fuchs, Christian. (2003a). Some Implications of Pierre Bourdieu's Works for a Theory of Social Self-Organization. *European Journal of Social Theory*, 6(4), 387–408.
218. Fuchs, Christian. (2003b). The Self-Organization of Matter. *Nature, society, and thought: a journal of dialectical and historical materialism*, 16(3), 281–314. Marxist Educational Press. Retrieved from the University of Minnesota Digital Conservancy <http://hdl.handle.net/11299/150742>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
219. Fuchs, Christian. (2003c). Globalization and self-organization in the knowledge-based society. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 1(2), 105–169.

220. Fuchs, Christian. (2003d). Structuration Theory and Social Self-Organization. *Syst. Pract. Act Res.* 16(2), 133–167.
221. Fuchs, Christian. (2006). The Self-Organization of Social Movements. *Systemic Practice and Action Research*, 19(1), 101–137. <https://doi.org/10.1007/s11213-005-9006-0>.
222. Gershenson, C., Csermely, P., Erdi, P., Knyazeva, H. & Laszlo, A. (2013). The Past, Present and Future of Cybernetics and Systems Research. *arXiv preprint* <https://arxiv.org/pdf/1308.6317.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
223. Glansdorff, P. & Prigogine, I. (1971). *Thermodynamic Theory of Structure, Stability and Fluctuations*. New York: Wiley-Interscience. 305 p.
224. Goldstein, Jeffrey (March 1999). Emergence as a Construct: History and Issues. *Emergence*. 1 (1): 49–72. doi:10.1207/s15327000em0101_4.
225. González-Márquez, I. & Toledo, V. (2020). Sustainability Science: A Paradigm in Crisis? *Sustainability*, 12(7), 2802. <https://doi.org/10.3390/su12072802>.
226. Grande, E., König, M., Pfister, P., & Sterzel, P. (2007). Political transnationalization. The future of the nation-state: a comparison of transnational policy regimes. In Stefan A. Schirm (ed.). *Globalization: State of the Art and Perspectives* (pp. 98–121). London – New-York: Taylor & Francis.
227. Haken, Hermann & Knyazeva, Helena. (2000). Arbitrariness in nature: synergetics and evolutionary laws of prohibition. *Journal for General Philosophy of Science*, 31, 57–73.
228. Haken, Hermann. (1978). *Synergetics: An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry and Biology*. Second Enlarged Edition. Springer Series in Synergetics. Berlin, Heidelberg, New-York: Springer-Verlag. 357 p.
229. Haken, Hermann. (1997). Foreword. In Frank Schweitzer (ed.), (with Hermann Haken). *Self-organization of complex structures: From individual to collective dynamics* (pp. ix–x). Boca-Raton, London, New-York, Washington, D.C.: CRC Press.

230. Hasanov, M. & Beaumont, J. (2016). The value of collective intentionality for understanding urban self-organization. *Urban Research & Practice*, 9(3), 231–249.
231. Hatch, M. J. (2018). *Organization theory. Modern, Symbolic, and Postmodern Perspectives* (4th edition). Oxford: Oxford University Press.
232. Hayek, F.A. (1988). *The fatal conceit: the errors of socialism*. (The collected works of Freidrich August Hayek). Ed. by W.W. Bartley III. London: Routledge. 181 p.
233. Hayek, Friedrich A. (2016). The Meaning of Competition. *Econ Journal Watch*, 13(2), 360–371. <https://competitionandappropriation.econ.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/95/2018/06/HayekMeaningOfCompetition.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
234. Hayles, N. K. (1999). *How we became posthuman. Virtual bodies in cybernetics, literature, and informatica*. Chicago/London: University of Chicago Press.
235. Helbing, D. & Molnar, P. (1997). Self-Organization Phenomena in Pedestrian Crowds. In Frank Schweitzer (ed.), (with Hermann Haken). *Self-organization of complex structures: From individual to collective dynamics* (pp. 569–578). Boca-Raton, London, New-York, Washington, D.C.: CRC Press.
236. Heylighen, F. & Joslyn, Cliff. (2001). Cybernetics and Second-Order Cybernetics. In R. A. Meyers (ed.). *Encyclopedia of Physical Science & Technology* (3rd ed.). New York: Academic Press.
237. Heylighen, F. (1996). What is Complexity? <http://pespmc1.vub.ac.be/COMPLEXI.html>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
238. Hunt, Louis & McNamara, Peter (eds.). (2007). *Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order*. New York: Palgrave Macmillan US.
239. Inglehart, R. F. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
240. Inglehart, R. F. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press.

241. International Monetary Fund (July, 2022). *World Economic Outlook Update: Gloomy and More Uncertain*. Washington, DC. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/WEO/2022/Update/July/English/text-en.ashx>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
242. Kalantari, Somayeh, Nazemi, Eslam & Masoumi, Behrooz (2020). Emergence phenomena in self-organizing systems: a systematic literature review of concepts, researches, and future prospects. *Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce*, DOI: 10.1080/10919392.2020.1748977.
243. Karalash, Yu. (2019). Self-organization in social systems: essence, features and purposeful nature. *Humanities Studies: збірник наукових праць*. Голов. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», № 2 (79), 23–38.
244. Kauffman, Stuart A. (1993). *The origins of order. Self-Organization and Selection in Evolution*. New York – Oxford: Oxford University Press.
245. Kellerer, Benedikt. (2011). *Guéhenno und das Ende der Demokratie: Ist Demokratie jenseits des Nationalstaats überhaupt möglich?* München: GRINVerlagOHG.
246. Knysh, I. V. (2017). Upgrading of cybernetics in hyphspace. World scientific extent: Collection of scientific articles. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom. 424 p.
247. Kozhevnikov N. N. (2008). Phenomenology of Modern Universalism. In Tymieniecka, A. T. (ed.). *Education in Human Creative Existential Planning. Analecta Husserliana. The Yearbook of Phenomenological Research* (vol 95, pp. 433–443). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6302-2_30.
248. Krugman, Paul. (May 8, 2014). Why We're in a New Gilded Age. *The New-York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/2014/05/08/thomas-piketty-new-gilded-age/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
249. LaRouche, Lyndon H., Jr. (1983). *There Are No Limits to Growth*. New York: New Benjamin Franklin House.

250. Leeson, P. T. (2008). Coordination without command: Stretching the scope of spontaneous order. *Public Choice*, 135(1–2), 67–78. <https://doi.org/10.1007/s11127-007-9246-x>.
251. Luhmann, Niklas. (1995). *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press.
252. Mainzer, Klaus. (2007). *Thinking in Complexity. The Computational Dynamics of Matter, Mind, and Mankind*. Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag.
253. Mancilla, Roberto Gustavo (2011). Introduction to Sociocybernetics (Part 1): Third order cybernetics and a basic framework for society. *Journal of Sociocybernetics*, 9, 1/2, 35–56. DOI: https://doi.org/10.26754/ojs_jos/jos.20111/2623.
254. Maturana, Humberto R. & Varela, Francisco J. (1980). *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Dordrecht: D. Reidel.
255. Meadows, Donella H., Meadows, Dennis L., Randers, Jørgen & Behrens III, William W. (1972). *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New-York: Universe Books.
256. Mikhailov, A. S. & Calenbuhr, V. (2002). *From cells to societies: models of complex coherent action*. Berlin, Heidelberg, New-York: Springer-Verlag.
257. Nagel, K., Rasmussen, S. & Barrett, C. L. (1997). Network Traffic as a Self-Organized Critical Phenomenon. In Frank Schweitzer (ed.), (with Hermann Haken). *Self-organization of complex structures: From individual to collective dynamics* (pp. 579–592). Boca-Raton, London, New-York, Washington, D.C.: CRC Press.
258. National Intelligence Council. (December, 2012). *Global Trends 2030: Alternative Worlds*. https://www.dni.gov/files/documents/GlobalTrends_2030.pdf. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
259. National Intelligence Council. (January, 2017). *Global trends: paradox of progress*. <https://www.dni.gov/files/images/globalTrends/documents/GT-Full-Report.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

260. Nedzel, N. E. & Capaldi, N. (2019). *The Anglo-American Conception of the Rule of Law*. Palgrave Macmillan, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-26361-4>.
261. Negru, T. (2018). Self-organization, Autopoiesis, Free-energy Principle and Autonomy. *Organon-F*, 25 (2), 215–243.
262. Nunes, R. (2021). *Neither Vertical nor Horizontal: A Theory of Political Organization*. London, New-York: Verso Books. 320 p.
263. Olivié, Iliana & Gracia, Manuel (2020): Is this the end of globalization (as we know it), *Globalizations*. DOI: 10.1080/14747731.2020.1716923.
264. Otteson, J. R. (2007). Unintended Order Explanations in Adam Smith and the Scottish Enlightenment. In Hunt, L., McNamara, P. (eds.). *Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order* (pp. 21–41). New-York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230609228_2.
265. Peitgen, Heinz-Otto & Richter, Peter H. (1986). *The Beauty of Fractals: Images of Complex Dynamical Systems*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-61717-1>.
266. Pestoff, V. (2009). Towards a paradigm of democratic participation: citizen participation and co-production of personal social services in Sweden. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 80(2), 197–224. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8292.2009.00384.x>.
267. Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation: the Political and Economic Origins of our Time*. Foreword by Joseph E. Stiglitz; with a new introd. by Fred Block. 2nd ed. Boston: Beacon Press. 317 p. https://inctpped.ie.ufrj.br/spiderweb/pdf_4/Great_Transformation.pdf.
268. PricewaterhouseCoopers. (January, 2020). *Global Economy Watch. Predictions for 2020: "Slowbalisation" is the new globalisation*. <https://www.pwc.com/gx/en/issues/economy/global-economy-watch/assets/pdfs/predictions-2020.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).

269. Prigogine, Ilya & Stengers, Isabelle (1984). *Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature*. Toronto, New-York, London, Sydney: Bantam Books. 385 p.
270. Riegler, A., Muller, K. H. & Umpleby, S. A. (Eds.). (2017). *New horizons for second-order cybernetics* (Vol. 60). Singapore: World Scientific. 404 p. <https://cutt.ly/4Zkprrt>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
271. Rovelli, C. *Physics Needs Philosophy. Philosophy Needs Physics*. *Foundations of Physics*. 2018. №48. P. 481–491. <https://doi.org/10.1007/s10701-018-0167-y>.
272. Scheler, Max. (1994). *Ressentiment*. Translated by Louis A. Coser. Marquette University Press. 125 p. <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
273. Soros, G. (February, 1997). *The Capitalist Threat*. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1997/02/the-capitalist-threat/376773/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
274. Spash, Clive L. (2020). 'The economy' as if people mattered: revisiting critiques of economic growth in a time of crisis, *Globalizations*, <https://doi.org/10.1080/14747731.2020.1761612>.
275. Springer Series in Synergetics (n.d.). *New & Forthcoming Titles*. Retrieved March 9, 2020, from <https://www.springer.com/series/712>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
276. Srnicek, Nick & Williams, Alex (2015). *Inventing the Future: Postcapitalism and a World Without Work*. Verso Books.
277. Stermann, J. (2012). *Sustaining Sustainability: Creating a Systems Science in a Fragmented Academy and Polarized World*. In M. P. Weinstein & R. E. Turner (eds.). *Sustainability Science: The Emerging Paradigm 21 and the Urban Environment* (pp. 21–58). New-York: Springer Science and Business Media LLC. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3188-6_2.
278. Sullivan, H. & Skelcher, C. (2002). *Working Across Boundaries. Collaboration in Public Services*. (Government Beyond the Centre book series). London: Palgrave. <https://doi.org/10.1007/978-1-4039-4010-0>.

279. The Nobel Prize in Chemistry 1977. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2023. Wed. 8 Nov 2023. <https://www.nobelprize.org/prizes/chemistry/1977/summary/>. (Дата звернення: 08. 11. 2023).
280. USAID/Раст. (21 листопада 2022). *СЕР 2022: Зростання активізму, відсіч ворогу та зміна ставлення до корупції*. Національне опитування щодо громадського залучення 2022. <https://engage.org.ua/ser-2022-zrostannia-aktivizmu-vidsich-vorohu-ta-zmina-stavlennia-do-koruptsii/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
281. Veira-Ramos, A., Liubyva, T. & Golovakha, E. (Eds.). (2020). *Ukraine in Transformation from Soviet Republic to European Society*. Cham: Palgrave Macmillan.
282. Voronkova, Valentyna, Punchenko, Oleg & Azhazha, Marina. (2020). Globalization and global governance in the fourth industrial revolution (industry 4.0). *Humanities Studies: збірник наукових праць*. Голов. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 4(81), 182–200. <https://doi.org/10.26661/hst-2020-4-81-11>.
283. Waldrop, Mitchell M. (1992). *Complexity – the emerging science at the edge of order and chaos*. New-York: Simon & Shuster.
284. Wang, Zhaohui & Sun, Zhiqiang (2021). From Globalization to Regionalization: The United States, China, and the Post-Covid-19 World Economic Order. *Journal of Chinese Political Science*, 26, 69–87. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11366-020-09706-3>.
285. Wassenaar, J. S. (1994). Circular Causality and the Human Self-Organized Endo-Exo Interface. In Atmanspacher, H., Dalenoort, G. J. (eds.). *Inside Versus Outside. Endo- and Exo- Concepts of Observation and Knowledge in Physics, Philosophy and Cognitive Science* (pp. 331–346). (Springer Series in Synergetics, vol. 63). Berlin, Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-48647-0_18.

286. Weizsäcker von, E. U. & Wijkman, A. (2017). *Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome*. New-York: Springer.
287. White, R. & Engelen, G. (1997). Multi-Scale Spatial Modelling of Self-Organizing Urban Systems. In Frank Schweitzer (ed.), (with Hermann Haken). *Self-organization of complex structures: From individual to collective dynamics* (pp. 519–536). Boca-Raton, London, New-York, Washington, D.C.: CRC Press.
288. Wiener, Norbert. (1964). *God and Golem, Inc: A Comment on Certain Points Where Cybernetics Impinges on Religion*. Cambridge: MIT Press.
289. Williams, Alex & Srnicek, Nick. (2013). *#Accelerate manifesto for an Accelerationist Politics*. Critical Legal Thinking. <https://criticallegalthinking.com/2013/05/14/accelerate-manifesto-for-an-accelerationist-politics/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
290. Woermann, Minka. (2016). *Bridging complexity and Post-structuralism. Insights and Implications*. Springer International Publishing Switzerland.
291. World Bank (2022). *GDP growth (annual %)*. Data. Retrieved October, 12 2022 from https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&name_desc=true&start=1961&type=shaded&view=chart. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
292. World Bank. (2020). *Access to electricity (% of population)*. Data. Retrieved June, 12 2020 from <https://data.worldbank.org/indicator/EG.ELC.ACCS.ZS>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
293. Worldometer (Nov, 2022). *Current World Population*. Data. Retrieved November, 7, 2022 from <https://www.worldometers.info/world-population/>. (Дата звернення: 15. 11. 2023).
294. Wrześniewski, Piotr. (1995). Pojęcie złożoności w świetle teorii samoorganizujących się systemów. *Filozofia Nauki*, III, 4(12), 131–146.
295. Yates, F. Eugene (Ed.). (1987). *Self-Organizing Systems. The Emergence of Order*. New York & London: Plenum Pres.

ДОДАТОК А

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю «Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі» (Житомир, 23 листопада 2015 р.).
2. Міжнародна наукова конференція «XXVIII-і Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського» (Львів, 11–12 лютого 2016 р.).
3. Міжнародний форум «Релігія в глобальному світі» (Житомир, 29–30 вересня 2016 р.).
4. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 25-26 квітня 2017 р.).
5. Міжнародна науково-теоретична конференція «Глобалізований світ: випробування людського буття» (Житомир, 6–7 жовтня 2017 р.).
6. Proceedings of articles the international scientific conference «Advances of science» (Czech Republic, Karlovy Vary, 5 April 2019).
7. Міжнародна науково-практична конференція «Духовність як складова Української державності» (Харків, 9–10 квітня 2019 р.).
8. Міжнародна конференція «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019» (Київ, 23–24 квітня 2019 р.).
9. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Інституціоналізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів» (Київ, 24 травня 2019 р.).
10. V-а Міжвузівська науково-теоретична конференція молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (Житомир, 4 грудня 2019 р.).
11. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті» (Львів, 11–12 червня 2020 р.).

12. XXX-і Міжнародні людинознавчі філософські читання «Гуманізм. Людина. Камо грядеши?» (Дрогобич, 16–17 жовтня 2020 р.).

13. XXII-а Всеукраїнська наукова конференція викладачів, молодих науковців і студентів «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Харків, 1 грудня 2020 р.).

14. VI Міжвузівська науково-теоретична конференція молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (Житомир, 25 лютого 2021 р.).

15. I Всеукраїнська науково-практична конференція «Література, психологія, педагогіка у ракурсах взаємодії» (Бахмут, 4 листопада 2021 року).

16. I Всеукраїнська наукова конференція студентів-філософів, аспірантів та молодих науковців «Філософія: modus operandi» (Івано-Франківськ, 2021).

17. XXXI-і Міжнародні людинознавчі філософські читання «Гуманізм. Людина. Людяність» (Дрогобич, 2021 р.).

18. Круглий стіл «Філософія людяності в освіті, науці та житті», присвяченому пам'яті професора Анатолія Олексійовича Приятельчука (Київ, 12 травня 2023 року).